

1898

THE
JOURNAL
OF
JAMES
MILNE

1841-1842
JANUARY 1841
JANUARY 1842

THE
JOURNAL
OF
JAMES
MILNE
1841-1842
JANUARY 1841
JANUARY 1842

THE
JOURNAL
OF
JAMES
MILNE
1841-1842
JANUARY 1841
JANUARY 1842

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 2—3 1898

ՓԵՏՐԻԱՐ — ՄԱՐՏ

1898 № 2—3

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Խ Ի Յ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротшильда, Гол. пр. д. № 41.

1898

საქართველო

საქართველოს საზოგადოება

საქართველოს

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 23-го Февраля 1898 г.

საქართველოს

საქართველოს საზოგადოება
საქართველოს საზოგადოება
საქართველოს საზოგადოება

„ՄՈՒՐՃ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր Ը

մտաւ 1898 թւականին իւր **ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ** տարեշրջանը
և հրատարակելու է նախկին ծրագրով

(ԾՐԱԳԻՐ ՄԱՅՐԱԲԱՂԱԲՆԵՐԻ ՌՈՒՍԱՅ ՄԵՐ ԱՄՍԱԳՐԵՐԻ)

Մշտական աշխատակիցներից անցած տարում մասնակցեցին հետեւեալները.

ԱՐԱՍԽԱՆՆԱՆՑ ԱԼ. (հրատարակասութիւն), ՄԱՆՈՒԼ-
ԼԵԱՆՑ Լ. (բանաստ., վէպ, քննադատ.), ՎԱՐԴԱՆՆԱՆՑ ԳՐԻԳՈՐ
(անասական-սոցիալական յօդւածներ), ՇԱՆԹ (վէպ, բանաստեղ-
ծութիւն), ԲԱԲԿԵՆՑ (վէպ), ԺԱՏՈՒՐՆԱՆ ԱԼ. (բանաստեղծ.),
ՏԵՐ-ՄԻՐԱԶԵԱՆ ՅՈՒՆ. (ժողովրդական կրթութեան հարցեր և
ղրախօսութիւն), ՓԱՓԱԶԵԱՆ Վ. (պատմաճշման), ԱԴԵԼԵԱՆ (վէպ),
ԱՂԲԱԼԵԱՆ ՆԻԿ. (ղրախօսութիւն, քննադատութիւն), ԶԱԶԱ-
ՐՆԱՆ ԹԱՊ. ԲԺՂԿ. (հասարակական-բժշկական յօդւածներ), ՏԵՐ-
ԴԵՈՐԳԵԱՆ ՅԱԿ. (թարգմանական պոէմաներ), ՎԱՆՑԵԱՆ ԳՐԻ-
ԳՈՐ (հայկական ազգագրութիւն և ալլաբ), ԻԶԽ. ԵՐԿԱՅԵԱՆԱԶՈՒԿ-
ԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ՍՈՖԻԱ (կրթական խնդիրներ), ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
ՄԻԽ. (գիտական-սոցիալական խնդիրներ), ՍԱՐԳՍԵԱՆ ԴԱՐԵԿ.
ԲԺ. (բժշկական քրոնիկ), ԹԱՌԱՅԵԱՆՑ ՍԵՂՈՐԱԿ(ղրախօսութիւն),
ԱՐԱՄԺԱՐԸԴ., ԴԵՄԻՐՃԵԱՆ Դ., ՅԱԿՈԲԵԱՆ Յ. և ԱԹԱ-
ՅԵԱՆ Ա. (բանաստեղծ.), ՍԵՒՆԱՆ (թատրոնական քրոնիկ), ՏԵՐ-
ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ՄԻԽ. (թարգմ. վէպեր), ՄԱՐԴԱՆՆԱՆ ՓՐԻԳ.

(նաւթալին դորժ), ՄՈՌՐԱԴԵԱՆ Յակ. (նամակներ Սև ծովի
ափերից), ՂԱՐԱՋԵԱՆ Դ. (նամակներ Երևանից), ՆԱԶ-ՊԱՊԵԱՆ Ատ.
(տաճկա-հայկական խնդիրներ), ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ Յար. (վրաց դրա-
կանութիւն), Ն. (քաղաքական տեսութիւն) և ուրիշներ:

Մասնակցել են անցած տարում, բացի չիշեալ մշտական աշ-
խատակիցներից նաև պ.պ. ՇԻՐՎԱՆ-ՋԱԴԷ (գեղարեստական քննա-
դատութիւն), ԿՈՌՍԻՅԵԱՆ Կ. (Ռ. Պատկանեանի մասին), ՉՈՊԱ-
ՆԵԱՆ Արշակ (Իբսէնի մասին), ՆՈՋԱ-ԷՅԵԱԹԵԱՆ Յ. (Վիւզա-
կան ցաւեր), ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ Վլասիլ (կոմս Լ. Տոլստոյի մասին):

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆԵՆ Է տարեկան 10 ռ.: Վճարել կարելի է
նաև մաս-մաս, սկզբում 5 ռ., մնացած 5 ռ. մինչև յունիսի վերջը:
Հասցէ. Тифлисъ, въ редакцію „МУРЧЪ“

Նամագրատունը դնուում է Սերգիեւսկայա փ. № 6:

ԽՈՐՏԱԿԻԱԾ ԿԵԱՆՔ

Վ Է Պ

ՀԵՌՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԻԱՍԹԱՓՈԻՄՆԵՐ

(Շարունակութիւն ¹)

XIV

Անցաւ մօտ երեք ամիս: Պարունը փայլում էր իւր բոլոր գեղեցկութեամբ: Այնպիսի ժամանակ էր, երբ իւրաքանչիւր մարդ, մի բաժին ստանալով բնութեան լիառատ պարգեւից, որքան նեղութեան մէջ էլ լինի, այնուամենայնիւ աւելի հաշտ աչքով է նայում կեանքի վրայ: Կայ մի ինչ որ փարատիչ զօրութիւն ջինջ կապուտակի, անուշաբոյր օդի, բուսականութեան փարթամ պճրանքի և թռչունների ուրախ, անհոգ երգերի մէջ:

Ոսկերչեանը, իբրեւ վերածնւած բնութեան հիւլէներից մէկը, իրան զգում էր այժմ անհամեմատ աւելի լաւ: Բացի այդ, հէնց այն գիտակցութիւնը, որ նա ամեն օր և ամեն ժամ իրան հարկադրւած էր տեսնում արթուն և զգաստ լինել անարժան ընկեր-

¹) Տե՛ս «Մուրճ» 1897 թ. № 1, 2—3, 4, 5, 7—8, 9, 10, 11—12:

ների խարդաւանանքից, հէնց այդ գիտակցութիւնը նորա հոգուն մի տեսակ անդորրութիւն էր բաշխում:

Հարկաւ, այժմ նա ապրում էր կարիքի և զրկանքի մէջ, շատ անգամ իւր կարեւոր պիտոյքներին գոհացում տալ անկարող էր լինում, մարդավայել ապրուստ չունէր: Միայն մի դաս ունէր, և այդ դասի համար ստանում էր ընդամենը տասնութ հինգ ռուբլի, որից եօթը տալիս էր սենեկի վարձ. մի չնչին գումար էր մնում, որով նա պիտի հոգար իւր ուսելիքը, խմելիքը, ծխախոտը և շորը: Դա մի խղճալի կացութիւն էր անտէր-անտիրական և ջահէլ գրագէտի համար:

Բայց մի միտիթարութիւն կար: Իւր կացարանը վարձել էր մի տան մէջ, որը գտնւում էր Սուրբ Դաւթի տոբոտում: Դա մի փոքրիկ սենեակ էր, չարմարեցրած տանիքի տակ, և նայում էր դէպի փողոց: Արևի առաջին ճառագայթները, ս. Դաւթի խաչի վրայ մի քանի վայրկեան շողողալուց յետոյ, զարնւում էին այդ բնակարանի փոքրիկ երկփեղկ լուսամտին. և երկուստեք բանաստեղծը իրան բաղդաւոր էր զգում, երբ յաջողւում էր զարթնել կանուխ և դուրս գալով պատշգամբ՝ հիանալ արեւածաղի զեղեցիկ տեսարանով: Լուսաբացի հանդիսաւոր բոսկեններին, հոգեզմայլութեամբ լցւած, նա յառում էր աչքերը արեւելեան հորիզոնի այն արծաթափայլ տարածութեան վրայ, որտեղից դողողալով պիտի բարձրանար հրեղէն գունդը:

Մի առաւօտ, հոգու վերացման ժամին, Ոսկերչեանը յօրինել էր մի բանաստեղծութիւն, բնութեան նկարագիր, որի վերնագիրն էր «Արեւածագ»: Հեղինակը, ըստ երևոյթին, սքանչացել էր իւր նոր ոտանաւորով: Նորան թւում էր, որ այս երկը նոյն ընդունելութիւնը պիտի գանի, որին արժանացաւ երբեմն «Լեւոն ծաղիկը»: Նա հաւատացած էր, որ «Արեւածագը» իւր մասին անշուշտ խօսել պիտի տալ բանասէրների շրջանում: Ձեռքերը ետեին դրած՝ հպարտ հպարտ նա շրջում էր իւր նիւղի մէջ: Այդ ժամանակ մէկը սկսեց բարձրանալ աստիճաններով: Հազի ձայնից նա ճանաչեց հիւրին և, դուրս գալով սանդուխքների գլուխը, խօսեց.

— Օ, Ծալեհանը! Բարեւ... Արի, արի. ես քեզ մի լաւ բան պիտի կարդամ:

—Գարձեալ բանաստեղծութիւն? արտասանեց այցելուն շնչասպառ և, անփայթ կերպով նորան ողջունելուց յետոյ, իրան նետեց մահճակալի վրայ և խօսեց հետևիւ. Թո՛ղ դեռ մի շունչ քաշեմ Տնաշէն, բաւական չէ, որ սարի ծալքն ես հասե՛լ, տան գլուխը ինչու ես բարձրացել?

—Հը, նախանձում ես? կատակեց Ոսկերչեանը:

—Ինչպէս չէ, — հեգնեց Ֆալչեանը:

—Ի հարկէ, կը նախանձես: Ապա մի համեմատիր իմ բնակարանը քոնի հետ: Վեր կաց: Այստեղ արի: Նայիր: Տեսնում ես, ինչ հրաշալի տեսարան է բացւում առջևդ? Նա ապրում եմ, կարելի է ասել, երկնքումը, իսկ դու գեհննի ամենաստորին յարկում: Ահա որտեղ է քո կացարանը՝ Նայիր, ահա այնտեղ Քուրն է. աջակողմեան ափի վրայ մի բարձր շինութիւն կայ, տեսնում ես? նորա ետեւ ինչ որ մառախուղի նման բան է երևում. դա ծուխ է և փոշի, որոնք միանալով կարծես ցանկանում են ծածկել այն բոլոր աղտոտութիւնները, որոնցից բլրակներ են դոյացել. բայց իզո՛ւր. անցորդը քթի մօտ Թաշկինակ է բռնում՝ այնտեղ և շուռ է տալիս երեսը, որպէս զի չտեսնէ զգւելի աղբակոյտերը...

—Այո, խոտտովանում եմ. բանաստեղծական դիրք ունի կացարանդ: Ասա, օրը քանի ոտանաւոր ես թխում?... Հա, իրաւ, քիչ էր մնում մոռանայի: Ուր է այն լաւ բանը, որ ուզում էիր կարդալ? Ոսկերչեանը մօտեցաւ սեղանին, որպէս զի վերցնի Թերթիկը: Բայց Ֆալչեանը՝ կամեցաւ ինքը կարդայ: Ձեռքերը ետեւին, դունչը վեր քաշած, առանց գլուխը կռացնելու նա սկսեց իւր մոքումը կարդալ՝ աչքերը յառած սեղանի վրայ դրած Թերթիկին:

Իսահակ Ֆալչեանը տարիքով երեսնի մօտ մի երիտասարդ էր, միջին հասակից քիչ աւելի բարձր, հիւանդոտ, գունատ և այնքան նիհար, որ այտերի ոսկորները, կաշւի տակից դուրս ցցւած՝ տարզ որոշում էին: Գլուխը փոքրիկ, իսկ մազերը երկայն. սրածայր քիթը իւր սաղարտի ետեւ կրում էր հասարակ ակնոցներ, որոնց տակ միան աչքերի պէս արագ շարժւում էին սև և անփայլ բիբերը: Հազ ունէր նա, որը սաստկանում էր աշնան մառախուղների և երկարատեւ անձրևների ժամանակ, և տարւայ այդ եղանակին աչքերի սպիտակուցի վրայ մանր երակները լցւում էին արիւնով: Հազած

էր հնամաշ և աղքատիկ շոր: Դա ծնունդ էր կարիքի, չքաւորութեան և հազար ու մէկ անյաջողութիւնների: Ուսում առել էր նա Ներսիսեան դպրանոցում, որը սակայն չաւարտեց և, հիւանդութեան պատճառով, դուրս եկաւ հինգերորդ դասարանից:

Նա սիրում էր գրականութիւնը. շարադրում էր դեռ ևս աշակերտական նստարանի վրայ: Ուսումը թողնելուց յետոյ, նա սկսեց աշխատակցել «Ժամանակին», ուր տպեց մի քանի թարգմանական պատկերներ և կիսաթարգմանական յօդաւածներ: Բայց խմբագրութեան հետ մի ինչ որ անախորժութիւն ունեցաւ և հեռացաւ այդ թերթից: Տպեց մի պօէմա, որ ամենքը գզգզեցին: Հրատարակեց ոտանաւորների տետր, որի վրայ ոչոք ուշադրութիւն չդարձրեց: Դորանից յետոյ նա գրում էր «Ճառագայթի» և «Մանկական թերթի» մէջ: Ութ տարուց աւելի էր, որ նա ոտ էր դրել գրականական ասպարիզի վրայ, գրած տողերի թիւը տասնեակ հազարների կ'հասնէր, բայց, չնայած դորան, նա չունէր փոքր ի շատէ արժէք ունեցող գէթ մի հաս գրականական վաստակ:

Իւր անյաջողութեան գլխաւոր պատճառները նա գտնում էր արտաքին հանգամանքների մէջ, որոնք և կազմում էին շարունակ նորա հոգսերի և մտածմունքների աւարկան: Նորա կարծիքով, մեծ կարեւորութիւն է ներկայացնում այն, թէ որ լրագրին ես աշխատակցում, և ահա ինչու այսօր նորա անունը երևում է մի թերթի մէջ, վաղը մի ուրիշ տեղ: Նոյնքան ստեպ փոփոխում էր նա գրականութեան ճիւղերը: Պօէման ընդունելութիւն չգտաւ, հրատարակեց մանր ոտանաւորների ժողովածու: Ժողովածուն սառնութեան հանդիպեց. իրան նւիրեց մանկական պատմաւածքների: Այդ էլ չօգնեց, քննադատի պաշտօն ստանձնեց: Նոյն խաղը խաղում էր նա և իւր անւան հետ: Մի օր կ'երևայ իւր իսկական անունով, մի ուրիշ անգամ կ'տեսնես Իսահակը դարձած Վահ—Ասի, որը կազմած է անւան տառերի տեղափոխութիւնից. այդ էլ հնացաւ, նա մի նոր անուն կ'հնարի, և մարդ զարմացած էր մնում, թէ որտեղից քրքրեց ու հանեց այդ օտարոտի կեղծանունը, կամ որ սատանան թելադրեց նորան այդ նորութիւնը:

Երկու ամիս չկար, որ նոքա ծանօթացել էին իրար հետ: Առաջին անգամ իրար հանդիպեցին «Մանկական թերթի» խմբագրա-

տանը: Ոսկերչեանի մէջ տեսնելով նոյն բողոքող ոգին, որ Ֆալչեանը զգում էր իւր բոլոր էութեան մէջ, նա փափագ ունեցաւ նորա հետ մոտեմանալու: Սկզբումը Ոսկերչեանին հետաքրքրեց, նոյն իսկ զրաւեց իւր նոր ծանօթի բնաւորութեան քննադատող, ժխտող գիծը: Բայց վերջին ժամանակները, աւելի մօտ ճանաչելով այդ մարդուն, կամաց-կամաց սկսում էր համոզուել, որ այդ բարձրագոյն բողոքների, մաշլ յոռետեսութեան և գեղեցիկ բառերի տակ լծագնւած էր մի ողորմելի հոգու դատարկութիւն:

Երբ Ֆալչեանը կարգաց բանաստեղծութիւնը, Ոսկերչեանը անհամբերութեամբ հարցրեց.

— Հը, ինչպէս էր? հաւանեցիր?

— Ը, այո՛, վատ չէ, կայ էլի, միջակ բան է:

— Միջակ բան է?... Ուրեմն քեզ դուր չեկաւ, որ ասում ես միջակ բան է: Իսկ ես կարծում էի, դու կ'հիանաս:

— Գիտես, ինչ կայ, սիրելիս? Ոտանաւորը այնպիսի բան է, որ արժէ կարդալ միայն ամենասիրունը: Իսկ վատը կամ նոյն իսկ միջակը կրակը նետելու է!

— Էհ, բաւական է: Դու այդպէս ես. միշտ և ամեն բանից յժգոհ, զժգոհ: Աշխարհումս բան չկայ, որ դու հաւանես:

— Ո՛չ, ինչու? Այ, օրինակ, Բայրնի բանաստեղծութիւնները...

— Ո՛չ, դու մեր գրականութիւնը վերցրու:

— Թէկուզ հէնց մեր գրականութիւնը: Պատկանեանի, Նալբանդեանի ոտանաւորները ինչ պակաս բաներ են?

— Նե-րե-ցէք! Ես քեզ ուրիշ բան կ'ասեմ: Ես քեզ հաւատացնում եմ, որ, եթէ Պատկանեանը այժմ լինէր ինձ նման մի երիտասարդ և, իւր «Նկարիչը» քո մօտ կարդալուց յետոյ, քո կարծիքն ուղեւոր իմանալ, դու անշուշտ ասելու էիր. «այո՛, վատ չէ, կայ էլի, միջակ բան է»:

— Սխալւում ես, բարեկամ!

— Ո՛չ, չեմ սխալւում, այլ ուղիղն եմ ասում: Դու ընդունում ես միայն այնպիսիներին, որոնց անունը վաղուց հաստատուած է գրականութեան մէջ: Իսկ նորերին, որոնց զնահատելու համար մի առանձին հոտաւութիւն և կիրթ ճաշակ է հարկաւոր ունենալ, դու

ժխտում ես, այդպիսիների դրածքը խորհուրդ ես տալիս կրակը նետել! Ահա դու ինչ տեսակ մարդ ես!

Ոսկերչեանը խօսում էր ամենայն լրջութեամբ: Ֆալչեանը, որ քիչ առաջ կարծում էր, թէ կատակի ձևով ճշմարտութիւններ է ասում, իւր ընկերոջ վերջին ջանդիմանութիւնից խոցւած, նմանապէս լուրջ կերպարանք ընդունեց, սաքացաւ և սկսեց իւր կրակոտ Ֆիլիպպիկան: Խօսելով գրականագէտների հին սերնդի մասին, նա վերջացրեց իւր ասելիքը այսպէս.

—Նոցա դէմ խօսք չունիմ: Նոքա տաղանդաւոր մտածողներ և գեղարւեստագէտներ էին, և իւրաքանչիւրը իւր դերը կատարեց կամ դեռ. շարունակում է դործել:

Բայց այդ տիտանները ահա մեռնում են մէկը միւսի ետեւից, ոչ մէկը արժանի ժառանգ չէ թողնում: Նոցա տեղը մնում է թափուր, ասպարէզը ամալանում է, գրականական հորիզոնը մթնանում:

Յետոյ նա անցաւ գրողների աշտպէս ասած, նոր սերնդին և նոցա գլխին թափեց իւր փղձուկը: Նոցա մասին խօսում էր բարձրից և կծու արհամարանքով:

—Այդ բոլոր նորեկները անճաշակ, անկիրթ, ողորմելի գլուխակներ են և ջանգեր շինողներ: Դոքա նման են ծաղկի այն կոկոններին, որոնք դեռ չբացւած թառամում, ընկնում են: Չնայած իրանց երիտասարդ հասակին, դոցա ուղեղը արդէն չորացել է, և, ինչպէս անբերրի հողը անջոր է պտուղ արտադրելու, այնպէս են և դոցա գլուխները!

Նա ասաց, որ իւր կարծիքը անհերքելի փաստերով շուտով կ'ապացուցանէ մամուլի մէջ:

—Ժամանակով ես բոլորին կ'դնեմ իմ քննադատական պրէսսի տակ, և ամենքը կ'համոզւեն, որ մի մտաւ թարմ հիւթ չկայ այդ չորացած ուղեղների մէջ! Այո, ես, ես...

Ֆալչեանի հազը բռնեց, որ նա աշխատեց զսպել իւր խօսքը վերջացնելու համար, բայց չկարողացաւ: Այս թշուառ անյաջողակը, որի մարմնի ամբողջ շինւածքը կերել, քայքայել էր աղքատութիւնը, իսկ միտքը չարաչար տանջել էին մի կողմից իւր միջավայրի ստուր անտարբերութիւնը, միւս կողմից իւր գրականական ընկերներից կրած գրչի հալածանքը, նա, որ իրան համարում էր չգնահատուած

տաղանդ, որ շատերից չէր լսել համակրութեան խօսքեր, որի մէջ հեղինակի ինքնասիրութիւնը խոցւած էր կրած անյաջողութիւններից, այժմ, դաւնութեամբ և մաղձով լցւած, աջ ու ձախ հայհոյում էր ամենքին, և փրփրում էր բերանը, և արիւն էր քամւում աչքերի մէջ:

Նորա խօսելու ժամանակ Ոսկերչեանը սաստիկ զայրացած էր և, ցանկանալով հակաճառել, ամեն բոլոր ընդհատում էր նորան: Բայց երբ նորա հազը բռնեց, և սա տեսաւ, թէ ինչպէս խեղճը կծկւում էր տեղումը և ճիգ էր թափում ախտի դէմ մաքառել, այն ժամանակ սորա բարկութիւնը տեղի տւեց խղճահարութեան, սա երեսը զարձրեց մի կողմ և սկսեց մտախոհ անցուղարձ անել:

Երբ Ֆալչեանը քիչ հանդստացաւ, Ոսկերչեանը զիմեց նորան և ասաց եղբայրաբար.

— Ինչու չես բժշկւում, Իսահակ?

Ի պատասխան այս հարցին, հիւանդ դրականագէտը ձեռքով չուսահատական նշան արաւ, որի խորհուրդը այն էր, թէ նա ձեռք է վերցրել իրանից էլ, բժիշկներից էլ: Այնուհետև տիրեց կարճատև լուրթիւն, և յետոյ նա սկսեց խօսել: Ամեն կերպ աշխատում էր չլուզւել, շուտ շուտ մաքրում էր կոկորդը և ձայնը չէր բարձրացնում: Նա զանգատուում էր բժիշկներից, ասելով, թէ նոքա ոչինչ չեն կարողանում անել իւր հիւանդութեան դէմ, թէ մէկը ծաղրում է միւսի դեղատոմսը, թէ ամենքը գրում են թանկագին դեղեր, որոնց գնելու համար հարկաւոր է փող:

— Երկուսից մէկը, — ասում էր, — կամ պէտք է դեղեր ընդունեմ և քաղցած մնամ, կամ դեղեր չ'ընդունեմ, որպէս զի քաղցից չմեռնեմ: Ես ընտրել եմ երկրորդ, իսկ հիւանդութիւնս յանձնել եմ բախտին:

Ոսկերչեանը հարցրեց, թէ ինչու նա զոնէ մի տարի չէ կամենում ապրել հայրենի գիւղում, ուր կենդանարար ջուրը և օդը կարող են կաղզուրել քայքայւած առողջութիւնը գուցէ աւելի լաւ, քան թէ գեղանկար առւիների պիլիւնները և սրւակների ներկւած գոյնզգոյն ջրերը: Ֆալչեանը պատասխանեց, թէ նա փորձել է, բայց անյաջող, որովհետև քաղաքի կեանքին նա այն աստիճան ընտելացել է, որ գիւղումը ձանձրանում է, օրը տարի է թւում, և կեանքը դառնում է անսպասելի:

—Ո՛չ,—աւելացրեց նա վճռականապէս. աւելի լաւ է կամաց-կամաց փոխել քաղաքումը:

Ոսկերչեանը նայեց ժամացոյցին և գոչեց.

—Օ՛, արդէն տասնեւմէկից անց է, իմ գնալու ժամանակն է: Այդ ասելով, նա ծածկեց գլխարկը, առաւ ձեռնափայտը և, ձեռքը մեկնելով ընկերոջը, աւելացրեց.

—Ներողութիւն. ես պիտի շտապեմ դասի:

—Գնանք միասին,—ասաց Ֆալչեանը, տեղից վեր կենալով,— ես էլ կը մտնեմ խմբագրատուն: Այսօրուայ լրագիրները դեռ չեմ կարդացել:

—Դասից յետոյ ես էլ կը գնամ այնտեղ, նոր գրած բանաստեղծութիւնս պիտի յանձնեմ խմբագրին:

Երբ փողոցումը երկու ընկերները ուզում էին միմեանցից բաժանել, Ֆալչեանը ասաց.

—Դիտես, ինչի համար էի եկել քեզ մօտ?

Ու բացատրեց: Նա մի քանի մանէթի պարտք էր խնդրում: Ոսկերչեանը հանեց պորտմոնէն, որի մէջ կային մի հատ հինգնոց և մի հատ երեքնոց, չհաշւած կոպէկները: Երեքնոցը դրեց իւր ընկերոջ ձեռքի մէջ և ասաց.

—Ցաւում եմ, որ աւելի չեմ կարող:

—Ես շուտով կը վերադարձնեմ:

—Դատարկ բան է,—նկատեց Ոսկերչեանը,—և, ց'տեսութիւն տսելով, ծռեց ձանապարհը դէպի աջ:

Մի տասը օրից յետոյ լոյս տեսաւ «Մանկական թերթը», որտեղ զետեղւած էր և Ոսկերչեանի ոտանաւորը («Արեւածագը»): Համարը սովորական համարներից էր, լաւն ու վատը, ինչպէս միշտ, խառն:

Անցաւ մի քանի օր ևս, և «Ճառագագթի» մէջ երևաց յարձակողական բնաւորութեամբ և անստորագիր մի յօդւած, որի մէջ «Մանկական թերթի» վերջին երկու համարները ենթարկւած էին կրքոտ և կարճատես քննադատութեան:

«Ճառագագթը» և «Մանկական թերթը» մինչ այդ հաշտ էին իրար հետ և իրար պաշտպանում էին: Բայց ինչ ինչ պատճառներով երկու դաշնակից հրատարակութիւնները միմեանց հետ ընկան,

և թշնամութիւնը անմիջապէս արտայայտեց թէ մէկ և թէ միւս օրդանի մէջ, նախ «Ճառագայթի» և ապա «Մանկական թերթի» մէջ:

Յօդաւորում Ոսկերչեանի գրածքի մասին ասած էր հետեւեալը. «Դա մի աշակերտական վարժութիւն է, որից ուսուցիչը զոհ էր լինիլ և զուգէ դեռ մի լաւ քաշէր հեղինակի ականջիցը և խրատէր, որ նա իւր ժամանակը աւելի օգտուէտ բաների վրայ զործադրի, քան թէ անհամ ոտսնաւորների շարադրութեամբ զբաղուելն է»:

Այս կծու նկատողութիւնը առաջին խօսքն էր, որ արտասանեց «Ճառագայթը» Ոսկերչեանի մասին, և, իբրեւ մի օրդանի խօսք, որը իւր ժամանակին բաւական կշիռ ունէր հասարակութեան մէջ, ինչ ասել կ'ուզէ, խորը վիրաւորեց սկսնակ գրականագէտի սիրտը:

«Ով է այն զաղտնի թշնամին, այն սրկան, որը ջանդգնել է իւր զրչի խաղովը մի տաանակ անձանց ծաղրի մատնել, բայց համարձակութիւն չէ ունեցել իւր սեփական գրածքի տակ իւր սեփական անունը ստորագրել?»:

Այսպէս էր մտածում Ոսկերչեանը:

Ու նորա հոգեկան հանգստութիւնը կրկին խանդարեց:

XV

Ոսկերչեանը կարօտ էր քաջալերութեան: Նա փափաքում էր չսել վերջապէս մի հեղինակաւոր անձից մի անկեղծ կարծիք իւր գրականական ընդունակութիւնների մասին: Կարելի է, նա շլացած է մի Ֆիկտիւլ քանքարով? Կարելի է, միայն իրան է թւում, թէ ունի տաղանդ, կամ գոնէ մի շնորհք, մի ձիրք, բայց իսկապէս զուրկ է միանգամայն աստուծային պարգևից?

Բայց ում մօտ գնաց լաւ է? Այն մէկը, որ ունի արծւի հայհացք, ծերունու մազեր և երիտասարդի հոգի, ներկայ չէր քաղաքումը: Այն միւսը, որ անյայտութիւնից լոյս աշխարհ հանեց հայ ժողովրդի լեզուի բոլոր հարստութիւնները, նոյնպէս բացակայ էր: Կեանքի հզօր ալիքները, ով դիտէ, որ էին տարել ու ձգել նոցա: Որ նահանգի, որ գաւառի անկիւնում որոնում էին նոքա իրանց օրաց հացը, որը սակայն այնքան էլ հեշտ չէր տրւում նոցա?...

Արդեօք չգնաց նորա մօտ, այն քարոզիչ-վիպասանի մօտ, որը բոլոր հայերից ամենախորը ըմբռնեց իւր ժամանակի ոգին և իւր

բեղմնաւոր ու կախարդական գրչովը աշտանակեց և առաջ մղեց հայութիւնը?

Այո, նորա մօտ!... Վճուած է: Ել ումից կարող է լսել մի սկսնակ աւելի խելացի խորհուրդներ և կարծիք, եթէ ոչ այն մարդուց, որը ամբողջ քառորդ դար քրտնաջան աշխատեց գրականական ասպարիզում, շարունակ մարտնչելով գրչակների ահագին բանակի դէմ, և վերջ ի վերջոյ գրականական ճակատամարտից դուրս եկաւ փառաւոր յաղթանակով, ընդհանուր սէր և յարգանք վաստակեց և փակեց ընդմիջող իւր թշնամիների բերանները?

Ոսկերչեանը ծանօթ էր համբաւաւոր գրողի հետ: Ձնայած դրան, նորա սիրտը սկսեց ուժգին բարախել, երբ մի երեկոյ մտաւ նորա բնակարանը: Նորան թւում էր, որ այնտեղ նոյն իսկ ծաղիկները մի առանձին բուրմունք ունին և կարծես հպարտանում են, որ պատկանում են նշանաւոր մարդու: Սմէն ինչ այնտեղ մի տեսակ երկիւղածութիւն և պատկառանք էր ներշնչում երկուսարդ գրականագէտի հոգուն:

Դուռը բացեց, և ջահէլ հիւրին ներս հրաւիրեց ինքը վիպասանը:

Տանտէրը խնդրեց Ոսկերչեանին նստել: Նստեց և ինքը գրասեղանի մօտ և լուռ կացաւ: Նորան թւում էր, որ այցելուն եկել է մի որ և է գործով և սպասում էր, որ նա կը սկսի խօսել և կը յայտնի իւր գալու նպատակը: Ոսկերչեանը անյարմար էր գտնում առաջին իսկ վայրկենից իւր անձնաւորութիւնը մէջ խոթել. այդ պատճառով սա ևս լուռ էր և սպասում էր, որ նա բաց կ'անի խօսքի ծայրը:

Վերջապէս տանտէրը ինքը ընդհատեց լուռութիւնը, որի ժամանակ երկուսն էլ իրանց անյարմար դրութեան մէջ էին զգում: Նա ասաց, թէ յիշում է ձերան ծաղիկը, թէ նա շատ յաջող բան էր և թէ լաւ կը լինէր, որ նա շարունակէր զրել նոյն ոգով:

Ոսկերչեանը չափազանց ուրախ էր, որ խօսակցութիւնը սկսեց այնպիսի աւարկայից, որը ամենակարճ ճանապարհով կարող էր հասցնել նորան իւր այցելութեան նպատակին:

Եւ ահա սկսեց խօսել: Ձայնը դողում էր, և նորա մէջ լսում էր մի տեսակ արտունջ, որ ելնում էր վշտոտ սրտի խորքիցը: Բաց

խօսողի աստիճանաբար ոգևորելու չափով ձայնն էլ զառնում էր աւելի և աւելի համարձակ ու վստահ։ Նորա ազնիւ ձայնը, աչքերի խելօք արտայայտութիւնը, արդարացի բողոքը—միանգամից գրաւեցին լսողի ուշադրութիւնը։ Տեսնելով իւր մօտ մի արտասովոր անձնաւորութիւն, վիպասանը երկու ձեռքով ու զղեց ականոցները երկու ծայրերից և, հայեացքը գամելով երիտասարդի դէմքի վրայ, սկսեց լսել նորան կրկնապատիկ հետաքրքրութեամբ։

Ոսկերչեանը զանգատուում էր սկսող գրականագէտի ծանր վիճակի մասին։ Ասում էր, թէ քննադատութիւնը անբարեխիղճ է, կրքոտ է, անճաշակ է։ Յաւում էր, որ գրականագէտը կարօտ է մնում իւր գրածքի իսկական գնահատութիւնը լսելու։ Ոմանք գովում են աւելի, քան հեղինակը ինքը կը ցանկանար, միւսները բռնում են հակառակ ծայրից։ Հայհոյում, ծաղրում և ոչնչացնում են։

—Մարդ գլուխը կարող է կորցնել,—ասում էր նա,—այս բոլոր ծայրացեղութիւնների խօսքի մէջ։ Այսօր գրում ես մի բան, ուրախանում ես, որ չաջող է, կարդում ես ընկերներիդ,—ընկերներդ ծափահարում են։ Եւտոյ տպում ես,—և ահա ստահակի մէկը, մի թերթի էջի վրայից, Սաթաշէլի նման քրքջում է, ծաղր ու ծանակ է դարձնում ոգևորութեանդ պտուղը!... Դեռ մի կողմ թողնենք այն, որ շատ անգամ հանդիպում ես սպանիչ լուութեան։ Եւ յուսահատուում է մարդ, և ձեռքերը թուլանում են, գրիչը վայր է ընկնում ձեռքից, և վհատում է ու չգիտէ, ի՞նչ անէ! Ճշմարիտ, երբեմն սիրտս ասում է, դէն ձգեմ գրիչս և այլ ևս մի տող չգրեմ!

Երիտասարդ հիւրը լռեց, կարծելով, թէ այժմ կը կամենայ խօսել կեանքի բովից անցած հմուտ գրականագէտը։ Բայց սա շարունակում էր լուութիւն պահպանել։

—Ախո՛ս,—խօսեց կրկին Ոսկերչեանը,—ես շատ ցաւում եմ, որ մենք չունինք գրականագէտների մի սերտ շրջան. դա մեծ օգուտ կը տար սկսողներին։ Հէնց ես ձեզ օրինակ։ Ես այնքան մեծ կարիք եմ զգում իմ մասին մի կարծիք լսելու, մի խորհուրդ լսելու!...

Տանտէրը արդէն հասկացել էր իւր այցելուի սրտնեղութեան իսկական պատճառը։ Նա անսնում էր, որ խեղճը մի բան է ուզում ասել, բայց խօսքը մնում է լեզւի ծայրին։ Ուստի ինքը կամեցաւ հանել նորան դժուար դրութիւնից և հարցրեց.

—«Ճառագայթի» վերջին համարում ձեր բանաստեղծութեան մասին կար մի նկատողութիւն,—կորդացել էք?

Այո, կարդացի, և այնքան վատ ազդեց ինձ վրայ այն նկատողութիւնը, որ ամբողջ գիշերը չկարողացայ քնել!

—Երևում է, դուք շատ բարակ սիրտ ունիք,—նկատեց բազմամեայ աշխատաւորը, հազիւ նկատելի կերպով քմծիծաղ տալով: Այդ լաւ է,—շարունակեց նա,—աւելի քաջ, աւելի սրտոտ եղէք: Բարակ սիրտը նման է բարակ ապակու և շատ հեշտ կարող է կոտրւել:

Ոսկերչեանին, ըստ երեւոյթին, դուր եկաւ այս համեմատութիւնը, և նա ծիծաղելով ասաց.

—Այդ ճշմարիտ է: Բայց ինչ անեմ, որ այսպէս եմ: Մի փոքրիկ անյաջողութիւն, և ես յուսահատւում եմ:

—Արեւածաղը,—խօսեց կրկին վիպասանը,—բնութեան մի գեղեցիկ նկարագրութիւն է. միայն ունի լեզւի մի քանի անհարթութիւններ, որոնք, երևի, առիթ են տւել «Ճառագայթի» քննադատին այնքան խիստ, մինչև անգամ անարդար լինելու ձեր վերաբերմամբ:

Այս խօսքի վրայ Ոսկերչեանը հոգոց քաշեց, սիրտը թեթեւցաւ, զոհունակութեան ժպիտ փայլեց դէմքին, աչքերը մեծացան, և նա լարեց իւր բոլոր ուշադրութիւնը:

—Եթէ դատելու լինինք,—շարունակեց վիպասանը,—ձեր մի քանի չաջող ոտանաւորներից, դուք ունիք գրելու շնորհք: Միայն ձեր լեզուն, լեզուն մշակեցէք...

—Այո, այո, իհարկէ, այդ անհրաժեշտ է,—վրայ տւեց երիտասարդ հիւրը:

—Բայց որ ամենից գլխաւորն է—չվհատէք!

—Այո, չվհատել!

—Մի գրող ասել է. հանձարն է համբերութիւն: Դա ճիշտ է: Բայց, կարծեմ, աւելի ճիշտ կը լինի ասել, թէ առանց համբերութեան—չկայ հանձար: Համբերութիւնը մի երկնատուր պարզ և, և այն զրականագէտը, որ զուրկ է դորանից, կորած է: Դա ամեն մի զրականագէտի հրեշտակ-պահապանն է, դա եղել է իմ հրեշտակ պահապանը: Իւրաքանչիւր գրող բազմամեայ զործունէութեան

ընթացքում, որը տեղում է յաճախ տասնեակ տարիներ, շարունակ գործ պիտի ունենայ հողար-գլխանի և հաղար-լեզուների այն հրէշի հետ, որը կոչում է նախանձ: Եթէ ես այժմ ունիմ մի անուն, դուք կարծում էք այդ անունը ինձ էժան է նստել?...

Նա երկար խօսեց այս ուղղութեամբ: Նա համառօտ կերպով պատմեց իւր կեանքը՝ սկսած զրական ասպարէզ երեւալու առաջին օրից. և երիտասարդը համոզւեց, որ, արդարեւ, շատ թանկ է նստել հոշակաւոր գրողին իւր անունը: Ամեն մի քայլում անան-արիութիւն, դաւ, խնարիզներ, անխիղճ ոտնձգութիւն և ստոր թշնամանք... Այն ինչ կեղտոտ սրտերից են բղխել այն չիշոցները, որ թափւել են խնկելի գործիչի գլխին!... Ո՛հ, ինչ կեանք է այն կեանքը, որ լիքն է անքուն գիշերներով, մշտական սրտնեղութեամբ, մոտանջութեամբ և անվերջանալի հոգսերով! Բայց չնայած այդ բոլոր խոչնդոտներին, նա ամեն հակառակն՝ ամուսնաց, բարձրացաւ, հասաւ փառքի գագաթին, և հայհոյիչ դաժաճներին մնաց միայն պապանձւել և սողալ նորա սոնների տակ!...

Ոսկերչեանը զմայլւած էր այն աստիճան, որ պատրաստ էր ծունկ խոնարհել երկու տասնեակ հատորների հեղինակի առջև և համբուրել այն ձեռքը, որը ամենաձախորդ պայմանների մէջ ամբողջ քառորդ դար շարժել է զիւթական գրիչը և վայր չէ դրել երբէք: Նա չէր խօսում այլ ևս: Նա ուրախ կը լինէր չուտել, չխմել, այլ միայն լսել և լսել: Այնքան խրատական էր այն ամենը, ինչ որ ասում էր փորձառու և տաղանդաւոր զրականագէտը!

Հրապուրւած երիտասարդը մոռացել էր, որ իւր առջև դրւած թէյի բաժակը դեռ լիքն է, չնայած, որ վաղուց մատուցւած էր: Տանտէրը չիշեցրեց նորան ըմպելիքի մասին, ասելով.

—Ձեր թէյը բոլորովին սառած կը լինի: Թողէք տաքացնեն:

—Ո՛հ, խնդրեմ, նեղութիւն չքաշէք: Այսպէս լաւ է: Ես կը խմեմ... Դուք սիսել էիք մեր մամուլի մասին...

—Այո՛, սիրելիս, — շարունակեց վիպասանը, — մեր մամուլը այժմ սաստիկ ընկած է և մի աննախանձելի տեսարան է ներկայացնում!...

Երկար ժամանակ նա խօսում էր այս հարցի մասին: Բայց կարծես իւր ասածը դեռ քիչ էր համարում: Նա բերեց մի լրագրի հին համարներից մէկը. ֆելիկտոնի բաժնում գետնեղած էր նորա

յօղւածը, որի մէջ պարունակուում էր նորա ամփոփ կարծիքը մեր լրագրութեան մասին: Նա կարգաց այդ յօղւածից զանազան կտորներ: Բայց այնքանն էլ բաւական էր, որպէս զի Ոսկերչեանի նման մի սկսնակը կարողանար փոքրիշատէ ճանաչել այն մթնոլորտը, որի մէջ գործելու իրան կոչւած էր տեսնում:

Ահաւասիկ այն հատուածները, որ անցողաբար կարգաց հեղինակը.

«Գրականական անամօթութիւնը մեզանում այն աստիճան կեղտոտութեան է հասել, որ բաւական է մէկը միւսի հետ մի փոքր թշնամութիւն, մի փոքր նախանձ ունենաց, միշտ պատրաստ է յաջող դէպքում նորան ցելսի մէջ կոխելու և ամեն անմաքրութիւն նրա զլխին թափելու... Մեր հասարակութեան առանց դրան էլ փճացած ճաշակը աւելի ապականում է, երբ կարգում է լրագրի մէջ անամօթ հայհոյանքներ միայն... Օգուտ քաղելով մամուլի անամօթութիւնից, իւրաքանչիւր ստահակ կարող է խաչտառակել ում որ ցանկանում է, մանաւանդ, երբ նա իրան աջակից է դնում լրագրի խմբագրին... Ճշմարտութիւնը մանր կրքերի մէջ մեռնում է... Մեզանում չկայ այն բանը, ինչ որ կոչւում է գրականական ազնւութիւն: Մանրակրկիտ հաւի նման քըճըճել մի գրւածք և նրա միջից դուրս բերել աննշան և չնչին հատիկներ—այդ մեր պուլեմիկոսների գործն է: Բժականորութիւնը հասցրած է մեզանում վերին աստիճանի անարգութեան: Օրինակ, դուք հրատարակել էք մի յօղւած. ձեր հակառակորդը յօղւածի ամբողջ բովանդակութեան հետ գործ չունի. նա ընտրում է նրա միջից միայն մի քանի բառեր և անամօթ իմաստակութեամբ աղաւաղում է, խեղաթիւրում է նրա միտքը և դուրս է բերում ծուռ ու սխալ եզրակացութիւններ... Դա սարսափելի դրութիւն է գրողների համար...»

Ոսկերչեանը խնդրեց թուլտուութիւն տանել իւր հետ թերթի համարը և տանը ուշադրութեամբ կարդալ յօղւածը ծայրէփծալ: Չափազանց դոհ և ուրախ էր նա այն ժամայ համար, որ անցկացրեց ժամանակակից գրականութեան ամենանշանաւոր ներկայացուցչի բնակարանում: Հրաժեշտ տալու ըոպէին նա խորին գոհունակութեամբ սեղմեց տանտիրոջ ձեռքը և ասաց.

—Մեծապէս շնորհակալ եմ, որ ձեր թանկագին ժամերից մէկը ինձ նւիրեցիք: Այս երեկոն ես չեմ մոռանալ!

—Մի վհատէք—չմոռանաք և այս խօսքերը:

—Օ, երբէք, երբէք! բացականչեց Ոսկերչեանը և, դուրս գալով փողոց, սջնպէս արագ թուաւ չէպի իւր կացարանը, որ կարծես նորա բերնից լսած քաջալերական խօսքերը թեւեր էին տուել ջահել գրականագէտին...

XVI

Զառիկեանների տանը աւելացել էր այժմ մի նոր անդամ, Մարիամը: Բայց նորա ներկայութիւնը տակաւին չբաժանեց այդ ընտանիքը երկու ներհակ մասերի, ինչպէս յաճախ պատահում է, երբ օտար ընտանիքի մէջ երևում է մի նոր կին-արմատ: Այդ բարեկիրթ տան մէջ բնաւ տեղի չէին ունենում անախորժ ընտանեկան տեսարաններ, որոնք անխուսափելի են տգէտ հասարակութեան մէջ և բնորոշում են մի կողմից ամուսինների, միւս կողմից՝ սկեսօր, տալերի և տէգրների յարաբերութիւնները, որոնք շատ անգամ անտանելի դժոխք են դարձնում հարսի, ամուսնու և վերջինիս արիւնակիցների կեանքը, նայած, թէ որ կողմն է յողթում և իւր բռան մէջ առնում ամբողջ ընտանիքը: Խօսքս այն ներքին, երբեմն խուլ, երբեմն աղմկալից ընդհարումների մասին է, որոնք խանգարում, թունաւորում են ընտանիքի խաղաղ երջանկութիւնը, անբարոյականացնում են տան մէջ ամենքին և, զարգացնելով իւրաքանչիւրի մէջ փոխադարձ ատելութիւն, նենգամոռութիւն ու նախանձ, սոխպում են դիմել թէ ստախօսութեան, թէ գաղտագողի ունկնդրութեան: Տիկին Զառիկեանը, թէև շատ սիրում էր իւր հարսին, բայց և այնպէս երբէք ձեռքից չէր թողնում իւր սկեսորական իրաւունքները. իսկ Մարիամը, իբրև խելօք և խաղաղասէր բնաւորութիւն, մանրակրկիտ կնոջ պէս, ամեն բանի ետեւից չէր ընկնում, կամաւ հպատակում էր իւր ամուսնու մօրը, այնպէս որ, օրինակ, մի օր և տեղ գնալու ժամանակ պէտք է զար և յայտնէր նորան, թէ ուր է գնում: Աշխէնը և Մարիամը քոյրերի պէս սիրում էին միմեանց, և մոտեմանալ աւելի, քան նոքա էին մոտեմացել իրար հետ, անկարելի էր:

Պարեգինը, ինչ ապել կ'ուզէ, սիրում, փայփայում էր իւր կնոջը և աշխատում էր ամեն կերպ ազդել նորա զարգացման վրայ:

նա մեծ փափազ ունէր, որ Մարիամը շարունակ հետեւէր մեր հասարակական և գրական-լրագրական կեանքի ընթացքին, և այդպիսի ուղղութիւն էր տալիս նորա հարցասիրութեանը: Միևնուցիւ ժամանակ նա շատ դո՛հ էր, սր իւր կինը համեմատաբար բաւական կարճ միջոցում կարողացաւ տիրապետել իւր մայրենի լեզւին այն աստիճան, որ ազատ կարգում էր հայերէն և հասկանում:

Առաւօտները Գարեգինը և Աշխէնը գնում էին ուսումնարան: «Մայրիկը», ինչպէս ամենքը անւանում էին այդ տանը տիկին Զառիկեանին, շարունակ ևլ ու մնւտ էր անում սենեակներից խոհանոց, խոհանոցից սենեակները, կամ իջնում էր մասանը, որտեղ ձողերի վրայից կախւած պատկերի ու քսակների և ներքե շարեշար դարսւած մոշնակների մէջ պահում էր տնային գործածութեան համար այլ և այլ պաշարեղէն, կրկին բարձրանում երկարաձիգ աստիճաններով, ձեռքին աման՝ լիքը թթու դրած բանջարեղէնով կամ որևէ ուրիշ բանով: Իսկ երբ խոհանոցի գործը վերջանում էր, նորան կարելի էր տեսնել սեղանատանը, ուր նա գահաւորակի վրայ ծալապատիկ նստած՝ զբաղւած էր լինում կար ու կարկատանով: Պարապ մնալ նա չէր սիրում:

Մարիամը գրեթէ մենակ էր մնում մինչև ժամը երկուսը: Մի ժամի չափ անց էր կացնում դաշնամուրի առաջ, մէկ կամ երկու ժամ կարդում էր, երբեմն էլ մանկական գրքերից զանազան պատմութիւններ էր անում փոքրիկ Նրևանիին:

Երբ Գարեգինի և Աշխէնի գալու ժամանակը մօտենում էր, նա սաստիկ անհամբեր էր դառնում. սպասողական դրութեան մէջ շարունակ նայում էր ժամացոյցին. ամեն մի շշուկից, ամեն մի ոտնաձայնից վեր էր թռչում. բանի անդամ զլուխը հանում էր պատուհանից տեսնելու՝ չին երևում արդեօք Գարեգինը և Աշխէնը: Իսկ երբ սոքա դալիս էին, ինչ կենդանութիւն, ինչ ուրախ ծիծաղ էր բարձրանում Զառիկեանների տանը!

Նրեկոները, թէյի և ընթրիքի ժամանակ, ընտանիքը հաւաքւում էր սեղանատուն. և ահա կրկին ուրախութիւն, զւարճալի պատմութիւններ, ծիծաղ և կատակ... Որտեղ կայ Աշխէնը, այնտեղ կ'լինի և կատակը:

Իսկ երբ Գարեգինը և Աշխէնը գրասեղանի առաջ նստած՝

զբաղւած էին լինում տետրակներ ուղղելով կամ հետեւեալ օրւոյ աւանդելիք դասն էին պատրաստում, Մարիամը, մենակ մնալով, տաղտկանում էր, մանաւանդ, երբ տրամադիր չէր լինում կարգալու, և ակամայ համեմատում էր իրան իւր ամուսնու և նորա քրոջ հետ։ Նորա մէջ բարինախանձ էր զարթնում թէ մէկի և թէ միւսի վերաբերմամբ։ Յերեկը հինգ ժամ նոքա պարապում են ուսումնարանում, զալիս են տուն, կրկին պարապում են, — աշխատանքից յետոյ օրհնւած է հանգիստը։ Ահա թէ ինչու Գարեգինի և մանաւանդ Աշխէնի ուրախութիւնը, ծիծաղը, հանաքը — բոլորն էլ սրաի խորքից է բղխում։ Ինչու նա մի որևէ լուրջ զբաղմունք չունենայ, որ աշխատանքից յոգնած՝ ինքն էլ կարողանայ, նոցա պէս, լրիւ վայելել հանգստութեան բոլոր քաղցրութիւնը?

Իսկ երբ պատահում էր, որ անցետաճգիլի գործը ամբողջ ժամերով դաժնւած էր պահում սեղանի մօտ Գարեգինին և Աշխէնին, Մարիամը ձանձրանում, տխրում էր և, համբերութիւնը հատած, զուշուրթեամբ մտնում էր մէկի կամ միւսի սենեակը, ձեռքը դնում նոցա ուսին և գորովալիւր ձայնով մրմնջում.

— Աշխէն ջան, շուտ կ'վերջացնես?

Կամ՝

— Գարեգին, չվերջացրիր?

Այնչափ քնքշութիւն և անքան կարօտ էր լսում այս կիսահամարձակ կոչի մէջ, որ Գարեգինը առնում էր նորա ձեռքը իւր ձեռքի մէջ և, աչքերը թերթի վրայից չհեռացնելով, արագացնում էր գրչի շարժւածքը, ասելով.

— Այս րոպէիս, հոգեւնկս։

Աշխէնը շատ անգամ չէր էլ դիմանում. գրիչը կամ գիրքը նետում էր մի կողմ և մի առ ժամանակ ընդհատում պարապմունքը, ի հաճոյս Մարիամի։

Իսկ երբ գործը վերջացաւ, դահլիճում թնդում էր Գարեգինի խրոխտ ձայնը, դաշնամուրը դղրդում էր Մարիամի մատներին տակ, և հնչում էր Աշխէնի ուրախ տրալալան...

Ժամանակը աւելի օգտաւէտ դարձնելու համար, Գարեգինը մի լաւ բան մտածեց. շաբաթւոյ մէջ յատուկ մի երեկոյ նշանակեց ընտանեկան ընթերցանութեան համար։ Նրեքից մէկը կարդում

էր որեւէ յօդւած, կամ պատմւածք, կամ քննադատութիւն, և միւսները լսում էին: Դա առիթ էր տալիս վիճաբանութեան, որը տեւում էր մինչև ընթրիքը, և սեղանի նստած՝ շարունակում էին վիճել, և այնքան երկար խօսում էին, որ մայրիկը սկսում էր յօրանջել, մի զլուխ երազ էր տեսնում և, քնած տեղից սթափելով, ասում էր՝ հաղիւ կարողանալով բանալ աչքերի ծանրացած կոպերը.

— Զեր կռիւը չվերջացաւ, որդիքս?

Աշխէնի ընկերուհիներից և պաշտօնակից վարժուհիներից մի քանիսը ցանկութիւն էին յայտնել ներկայ լինելու Զառիկեանների մօտ ընտանեկան ընթերցանութիւնների ժամանակ: Առաջարկութիւնը ուրախութեամբ ընդունեց:

Մի երեկոյ այդ նպատակով ժողովւել էին Զառիկեանների տանը եօթ-ութ հոգի: Բոլորն էլ այդ ժամանակվայ ընտիր, առաջնակարգ օրիորդներից էին, որոնք կազմում էին երիտասարդութեան մի հարազատ մասը, դաւանում էին միեւնոյն զաղափարները և երես շուռ տալիս այն ամենից, ինչից նողկանքով հեռանում էր երիտասարդութիւնը: Բոլորն էլ հետաքրքրւում էին հասարակական գործերով և գործիչներով և իրանց սրտին խիստ մօտ էին ընդունում հասարակական կեանքի ուրախալի և տխուր երևոյթները: Նոցա անունները այսպէս թէ այնպէս երեացել էին լրագրութեան մէջ՝ մէկը՝ իբր օրինակելի ուսուցչուհի, միւսը՝ իբր թարգմանիչ մի որեւէ մանկական գրքոյկի, երրորդը՝ իբր նւիրատու և նւէրներ ժողովող սովետաների համար և այլն:

Գարեգինը առնել էր: Ճաշից յետոյ նա գնացել էր ծանօթներից մէկի մօտ և դեռ չէր վերադարձել:

Մարիամը, Աշխէնը և հիւրերը նստած էին դահլիճում և խօսք ու զրոյց էին անում:

— Օրիորդներ, լսել էք մի նորութիւն? — Հեղինէն դնում է արտասահման՝ ուսումը շարունակելու:

Խօսողը Զառիկեանների պաշտօնակից վարժուհիներից էր, մի բարձրահասակ, թխադէմ օրիորդ, արժւաքիթ և խոշոր դիմագծերով:

— Միթէ? հարցրեց Աշխէնը զարմանքով, որին խառն էր և նախանձ: Ուրեմն յաջողեցրել է? Տեսնում էք, ինչ ճարպիկն է այդ անպիտանը?

—Իսկ ուր պիտի գնայ? հարցւեց ներկայ եղողներից մի ուրիշը:

—Կարծեմ, ժընե, — պատասխանեց լուր հաղորդողը:

—Նրանի նորան! բացականչեց օրիորդներից մէկը, որը իւր սաթի նման աչքերով, թաւ յօնքերով և կպրի նման սև ու երկայն մազերով յիշեցնում էր մի գնչուհու: Եթէ ես ևս միջոց ունենայի, ծոխ պէս կը թռչէի, կը գնայի...

—Ես ևս, չարեց նորա կողքին նստողը:

—Իսկ ինչ մասնագիտութիւն է ընտրել? Հարցրեց Մարիամը:

—Մանկավարժութիւն, եթէ չեմ սխալւում, — եղաւ հարցի պատասխանը:

—Հասկանալի է, որ մանկավարժութիւն կ'ընտրէր, — նկատեց մի օրիորդ, որի սպիտակ հրեայ վրայ չորս հինգ տեղ կարծես թանաք լինէին կաթացրած, այնքան սև էին գէմքի խալերը: — Մեզ համար ամենայարմարը այդ մասնագիտութիւնն է: Ուրիշ ինչ կարելի է ընտրել?

—Ո՛չ, ինչու? Հակաճառեց Աշխէնը: Ի՞նչ կարծիքով, չպէտք է սահմանափակել միայն մանկավարժութեամբ: Կան բժշկական գիտութիւններ, բնական գիտութիւններ...

—Նրաժշտութիւն, — աւելացրեց մի ուրիշը:

Կանանց մասնագիտութեան վերաբերմամբ փոքրիկ վէճ ծագեց այս շրջանում: Մեծամասնութիւնը նայում էր խնդրի վրայ աւելի գործնական տեսակէտով և պնդում էր, թէ կինը կամայ ակամայ պէտք է ընտրի միայն այն մասնագիտութիւնը, որ կարող է գործադրել կեանքում, իսկ գիտութիւն գիտութեան համար չէին ընդունում: Այն ինչ Աշխէնը իւր մէկ թէ երկու կողմնակիցների հետ աշխատում էր համոզել ամենքին, որ կանայք, տղամարդկանց պէս, ընդունակ են սովորելու ամեն տեսակ գիտութիւններ և, ուրեմն, չպիտի սահմանափակեն իրանց ընտրութեան շրջանը: Ի հաստատութիւն իւր մտքի, նա բերեց Շիլլէրի երկտող աֆորիզմը գիտութեան մասին, այն է թէ՛ ոմանց համար գիտութիւնը մի կթան կով է, իսկ միւսների համար — մի աստուածուհի:

Գաղափարների յարակցութեամբ խօսակցութիւնը մի առարկայից անցաւ միւս առարկայի, և վերջումը իրանք էլ չիմացան, թէ ինչպէս խօսքը կանդ առաւ Չառիկեանին յանձնած դպրոցի վրայ:

Մարիամը այլ ևս ուշադրութեամբ չէր կարողանում հետևել ընդհանուր խօսակցութեան: Նորա ուշք ու միտքը դրանն էր: Ինչու ուշացաւ Պարեգինը? Ու՞մ մօտ է? Ինչ է անում? Միթէ նա չգիտէ, որ իրան սպասում են?...

Անցաւ դարձեալ մի քսան րոպէ, մինչև որ եկաւ Պարեգինը: Մարիամը ուրախ վազեց նորան ընդառաջ:

— Ինչու ուշացար? Եղաւ առաջին հարցը:

— Իսկոյն, իսկոյն, սիրելիս,— պատասխանեց Պարեգինը քրնքշութեամբ և մի երկու խօսքով բացատրեց ուշանալու պատճառը:

Այս լակոնական հարց ու պատասխանից յետոյ երկուսն էլ նախասենեակից անցան դահլիճ:

Ընդհանուր սիրալիր ողջոյն, բարեկներ իւրաքանչիւրի հետ առանձին, ներողութիւն — այս բոլորը շատ արագ կատարուեց:

Պարեգինը հաղորդեց մի նորութիւն, որը հետաքրքրական էր մասնաւանդ Զառիկեանի պաշտօնակիցների համար: Նա ասաց, թէ հետևեալ կիւրակի նշանակւած է զպրոցի հոգաբարձական ընտրութիւնը, և, որ զարմանալին է, Սևուժեանը մէջ է մտել վաղօրօք ու մտադիր է Զառիկեանի խումբը ցրիւ տալ:

Լսեցին զարմացական բացականչութիւններ և զայրոյթի արտայայտութիւններ Սևուժեանի վերաբերմամբ:

Սևուժեանին այդ չի յաջողւիլ,— նկատեց Աշխէնը խորին վրստահութեամբ և յիշեց մի քանի երկոտասարդների անուններ, որոնք ընտրութիւնների ժամանակ միշտ պէտք էին զալիս: Մեր այդ կըտրիճները չեն թողնիլ, որ Սևուժեանները իրանց ոտը առաջ դնեն:

— Բայց դուք կարդացիք այսօր «Ժամանակի» մէջ մի կծու նկատողութիւն իմ հասցէին? Հարցրեց Պարեգինը, դիմելով մէկին ու միւսին: Այդ դեռ ազդանշանն է. աւելի լաւը, երեւի, յետոյ կը լինի:

Պարոցի մասին խօսակցութիւնը շատ երկար տևեց, այնպէս որ ընթերցանութեան մասին մոռացան և յիշեցին միայն այն ժամանակ, երբ, ուշ լինելու պատճառով, հիւրերը պէտք է ցրէին:

Շուտով օրիորդները մեկնեցին Զառիկեանների տանից:

Աշխէնը գնաց խոհանոց, որտեղ մայրիկը ընթրիքի համար պատրաստութիւն էր տեսնում: Նորա ակորժակը առանց այն էլ

բաց էր, իսկ երբ տապակած զետնախնձորի հոտը քթին զիպաւ, աւելի ևս զրգուեց ախորժակը, և նա ասաց մօրը.

— Մայրիկ, շուտ արա՛. քաղցած մեռայ!

Յետոյ մի կտոր լաւաշի մէջ փաթաթեց մի գետնախնձոր, տապակած միս և ուտելով զուրս եկաւ խոհանոցից: Նա զնաց մօր ննջարանը, որտեղ փոքրիկ մահճակալի վրայ պառկած՝ հանգիստ քնած էր կրտսեր եղբայրը: Վերմակը քաշեց, որովհետեւ մանուկը իրան բոլորովին բաց էր արել, և անցաւ իւր սենեակը: Նստեց գրասեղանի մօտ մի կոյտ տետրակների առաջ և, գրիչն առնելով, սխեց ուղղել մէկը միւսի ետեւից:

Գարեգինը և իւր կինը առանձնացան իրանց ննջարանը: Մարիամը փարւեց իւր ամուսնու վզին, ասելով.

— Քեզ այնպէս կարօտել եմ այսօր!

Գարեգինը սեղմեց կրծքին նորա լիքը, զեղգոջուն կուրծքը և՛ շրթունքը շրթունքին՝ նւաղեց երկարատե համբոյրի մէջ:

Ամբողջ տանը թագաւորեց լռութիւն: Միայն սեղանատան միջից լսուում էին ժամացոյցի չափածոյ զարկերը:

(Շարունակելի)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՒ

ՔԵՐԹԻԱԾՆԵՐ

ՀԱՆՐԻ ՀԱՅՆԷԻ: Թարգմանութիւն Ատոմ Շահէնի

Ի Ն Թ Է Ր Մ Է Յ Յ Օ

(Շարունակութիւն 1)

ԽԲ

Տանջեցին իս, վախցուցին և տժգունեցուցին վիշտէս՝ քանի-
նէր իրենց սէրովը, ուրիշներ իրենց ատելութեամբը:

Թունաւորեցին հացս, զաւաթիս մէջ թոյն թափելով, քանի-
նէր իրենց ատելութեամբը, ուրիշներ իրենց սէրովը:

Բայց իս ամենէն աւելի տանջողը, վշտացնողն ու մորճոքողը
ան է որ իս երբեք չատեց և իս երբեք չսիրեց:

ԽԳ

Հրակէզ ամառը այտերուդ վրան է. ձմեռը, ցուրտ ձմեռը
սրտիդ մէջն է:

Աս օր մը պիտի փոխուի, սիրելիս: Զմեռը այտերուդ վրան
պիտի ըլլայ, ամառը՝ սրտիդ մէջ:

1) Տէս Մուրճ 1898 թ. № 1.

ԽԴ.

Երբ երկու սիրահար իրարմէ կը բաժնւին, ձեռքերնին իրարու կուտան և կըսկսին լալ ու հառաչել անվերջ:

Մենք չլացինք. մենք չհառաչեցինք. արցունքներն ու հառաչանքները յետոյ միայն եկան:

ԽԵ.

Թէյի սեղանի մը շուրջ նստած՝ երկար կը խօսին սիրոյ վրայ: Մարդիկ զեղեցկազիտութեան մասին, կիները՝ զգացման:

Սէրը պլատոնական պէտք է ըլլայ, կ'ըսէ նիհար խորհրդականը. խորհրդական կինը հեզնօրէն ժպտեցաւ, և սակայն շատ կամաց հառաչեց. Ափսոս:

Կանոնիկոսը լայն բերան մը բացաւ. սէրը շատ զգայական պէտք չէ ըլլայ, ապա թէ ոչ, առողջութեանը կը վնասէ: Գեւատի օրիորդը մըմնջեց. Ինչո՞ւ համար:

Կոմսուհին վշտազին երևոյթով մը ըսաւ. սէրը կիրք մըն է. և քաղաքավարութեամբ՝ պարոնին դաւաթ մը մեծարեց:

Սեղանին շուրջը պզտիկ տեղ մըն ալ կար. սիրելիս, դուն չկայիր հոն: Սիրոյ վրայ դուն քու կարծիքդ շատ աղէկ պիտի յայտնէիր:

ԽԶ.

Թունաւորւած են երգերս. ուրիշ ինչպէս կրնային ըլլալ: Կեանքիս ծաղիկին վրայ թոյն թափեցիր դուն:

Թունաւորւած երգերս. ուրիշ ինչպէս կրնային ըլլալ: Սրտիս մէջ կան շատ մը օձեր և դժուար ալ, սիրելիս:

ԽԷ.

Հին երազս նորէն եկաւ ինծի. մալիսի գիշեր մըն էր. թմբերն երու տակը նստած էինք և յաւիտենական հաւատարմութիւն մը կ'երգւըննայինք:

Ու երգումները երգումներուն կը յաջորդէին, ծիծաղներով, փսիսութներով և համբոյրներով խառն. որպէս զի երգումը յիշեմ, ձեռքս խածիր:

Ո՛վ կապոյտ աշուի սիրելիս, ճերմակ ակռաներով սիրելիս, շատ քաւական էր երգումը, խաճնելը աւելորդ էր:

ԽԸ

Բարձրացայ լեռանը գագաթը և զգացուն դարձայ. «Եթէ թռչնն մը ըլլայի» կը հառաչեմ կամաց:

Եթէ ծիծեռնակ մը ըլլայի, դէպի քեզ պիտի թռչէի, սիրունիկս, և պատուհանիդ դուռըին տակ պիտի շինէի պզտիկ բոյնս:

Եթէ սոխակ մը ըլլայի, պիտի թռչէի դէպի քեզ, սիրունիկս, և, փանաչ թմբիներու մէջէն, դիշեր առնն քեզի պիտի զրկէի երգերս:

Եթէ դեղձանիկ մը ըլլայի, խսկոյն դէպի քու սիրտդ պիտի թռչէի, որովհետեւ ինչպէս ինձի ըսին, սիրունիկս, դեղձանիկները կը սիրես դուն և կը զբօսնուս անոնց շաղակրատութեամբը:

ԽԹ

Լացի երազիս մէջ. երազ տեսայ որ մեռած էիր դուն. արթնցայ, ու արցունքները կը հոսէին աչտերս ի վար:

Լացի երազիս մէջ. երազ տեսայ որ դուն կը թողէիր իս. արթնցայ, և ետքէն դառնապէս լացի երկար ատեն:

Լացի երազիս մէջ. երազ տեսայ որ տակաւին կը սիրէիր իս. արթնցայ, և արցունքներուս հեղեղը կը հոսի միշտ:

Մ

Ամէն դիշեր քեզ կը տեսնեմ երազիս մէջ, քեզ կը տեսնեմ շնորհալից ժպիտով մը, և հեծկտալով սիրուն ոտքերուդ կ'իջնամ:

Տխուր երևոյթով մը ինձի կը նայիս. և խարտեաչ պզտիկ գլուխդ կ'երեւցնես, ու աչքերէդ արցունքներուդ թաց մարգարիտները կը հոսին:

Շատ կ'ամաց քառ մը կ'ըսես ինձի և սպիտակ վարդերու փունջ մը կուտաս: Կարթննամ. փունջը աներևոյթ եղած է. բնուն ալ կ'ուզեմ մոռնալ:

ՄԱ

Աշնան անձրեւն ու հովը կ'ուռնան ու կը մռնչեն դիշեր ժամանակ. ռըր կրնայ ըլլալ այս ատեն խեղճ, վախկոտ սիրելիս:

Կը տեսնեմ որ իր մենաւոր պզտիկ սենեակին մէջ՝ պատուհանին կրթնած է. աչքները արցունքով լեցած, իր նայածքները խոր խաւարին մէջ կը սուզէ:

ԾԲ

Աշնան հովը ծառերը կը թօթւէ. գիշերը խոնաւ է և ցուրտ. գորշ վերարկով մը փաթթւած՝ ձիով կ'անցնիմ անտառէն:

Ու երբ կ'երթամ, մտածումներս կը սուրան առջեւս. թեթեռ ու ուրախ՝ անոնք կը տանին իս սիրելիս տունը:

Շուները կը հաջնն. ծառաները ճրագներով կ'երևան. մարմարիոն սանդուխէն վեր կ'ելլեմ, շխաւացնելով հնչուն կօշկախըթաններս:

Գորգերով զարդարուն և շքեղօրէն լուսաւորւած սենեակ մը, դաղջ ու քաղցրաբոյր մթնոլորդի մը մէջ, սիրելիս կը սպասէ ինծի. իր բազուկներուն մէջ կը նետուիմ:

Տերևներուն մէջէն հովը կը շշնչէ. իր ճիւղերուն մէջ կաղնին կը հծծէ. լիճնէ կ'ուզես, յիմնր ձիաւոր, քու ապուշ երագովդ:

ԾԳ

Իր լուսաշող բնակարանէն աստղ մը կ'իջնայ. սիրոյ աստղն է ան, որուն իշնալը կը տեսնեմ:

Խնձորենիներէն շատ մը ճերմակ ծաղիկներ և տերևներ կ'իջնան. խենթ հովերը կը տանին անոնք և կը խաղան անոնց հետ:

Կարապը կ'երգէ լճակին մէջ. կը մօտենայ ու կը հեռանայ եզերքէն, ու միշտ աւելի կամաց երգելով՝ կ'ընկղմի իր հեղուկ զերեզմանին մէջ:

Բոլոր շուրջը հանդարտ ու մոռթ է. քչաւծ են տերևներն ու ծաղիկները. աստղը տխրութեամբ աներևոյթ եղաւ՝ իր անկումին մէջ, ու կարապին երգը դադրեցաւ:

ԾԴ

Երազ մը լոյսերով և հմայական գոլորշիներով լեցուն՝ հսկայ Դշեակ մը փոխադրեց իս, ուր այլազան գոյներով բազմութիւն մը ապարտըմաններու բաւիղին մէջէն կը տարածւէր: Գունատ ամբօխը ելքի դուռը կը փնտռէր, ջղաձգօրէն ձեռքերնին գալարելով և անձ-

կութեան աղաղակներ արձակելով: Բազմութեանը մէջ տիկիներ և ասպետներ կը տեսնուէին. ես ալ ինքզինքս խաժամուժ ամբոխէն քշած տեսայ:

Սակայն մէկէն ի մէկ մինակ կը գտնեմ ինքզինքս, և ես ինծի կը հարցնեմ թէ այսքան շուտով ինչպէս այս բազմութիւնը կրցաւ աներևոյթ ըլլալ: Ու սկսայ քաշել, վազելով սրահներէն, որ տարօրինակ խառնաշփոթութեան մէջ էին: Ոտքերս ծանրացած էին կապարի պէս, մահաւան անձկութիւն մը սիրտս կը պրկէր—շուտով ելք մը գտնելէն յոյսս կտրեցի:—Հասայ վերջապէս վերջին դուռը. անցնելու վրայ էի .. Մտուածս—սով կ'արգելէ անցքս:

Սիրելիս է որ դուռին առջև կը կենար, վիշտը շրթունքներուն վրայ, անձկութիւնն ալ՝ ճակտին: Ետ-ետ պիտի գնայի. ան ձեռքովը նշան ըրաւ ինծի. չգիտէի աղղարարութիւն մըն էր աս թէ չանդիմանութիւն մը: Սակայն աչքերուն մէջ անուշ կրակ մը կը շողար որ սիրտս թունդ հանեց: Մինչ ան խիստ և տարօրինակ կերպարանքով, բայց սակայն սէրով անքան լեցւած՝ ինծի կը նայէր... արթնցայ:

ԾԵ

Վիշերը ցուրտ էր և լուռ. ողբալով կ'անցնէի անտառէն: Ծառերը իրենց քունէն թօթեցի. անոնք գլուխին շարժեցին՝ արդաճատող երևոյթով մը:

ԾԶ

Քառուղիին վրայ թաղւած են անոնք որ սպանութեամբ մեռած են, կապոյտ ծաղիկ մը կը փթթի. դատապարտւած հոգիին ծաղիկը կը կոչեն ան:

Քառուղիին վրայ կանգ առի և հառաչեցի. գիշերը ցուրտ էր և լուռ: Լուսնակ լուսով ծանր ծանր կ'օրօրէր դատապարտւած հոգիին ծաղիկը:

ԾԷ

Թանձր խաւարը կը շրջապատէ իս այն ատենէն ի վեր որ աչքերուդ լոյսը ան չի շլացնէր իս, սիրելիս:

Սիրոյ աստղին անուշ լոյսը մարած է ինծի համար. վիհ մը կը բացւի ոտքերուս տակ. կլլէ իս, յաւիտենական գիշերս:

ԾԸ

Գիշերը կը տարածւէր աչքերուս վրայ. լեզուս կապարի պէս ծանրացած էր. սիրտս ու գլուխս թմրած, կը կենացի գերեզմանին խորը:

Քնանալէ յետոյ չեմ կրնար ըսել թէ որչափ ժամանակ ետքը արթնցայ, և ինծի թւեցաւ որ գերեզմանիս կը զարնեն:

—«Զպիտի ելլես, Հանրի: Յաւիտենական օրը կը ծագի, մեռելները յարութիւն առին. յաւիտենական երանութիւնը կը սկսի»:

—«Սէրս, չեմ կրնար ելլել. որովհետեւ կոյր եմ միշտ. շատ լալուս՝ աչքերս մարեցան»:

—«Համբոյրներովս կ'ուզեմ, Հանրի, վերցնել գիշերը որ աչքերդ կը ծածկէ. պէտք է որ տեսնես հրեշտակներն ու երկնքին շքեղութիւնը»:

—«Սէրս, չեմ կրնար ելլել. քու մէկ բառիդ սրտիս բացած վերքը կ'արիւնոտի միշտ»:

—«Զեռքս կամաց մը սրտիդ վրայ կը դնեմ, Հանրի. աս աչլ ևս չարիւնոտեր. վերքդ բուժւեր է»:

—«Սէրս, չեմ կրնար ելլել, վերք մըն ալ ունիմ որ կ'արիւնոտի գլխուս մէջ. կապար զնդակ մը տեղաւորեցի հոն, երբ քեզ ինձմէ յափշտակեցին»:

—«Մազերուս խոպոպներովը, Հանրի, կը գոցեմ գլխուդ վերքը, և կը կեցնեմ արիւնիդ ալիքը ու կ'աղեկցնեմ գլուխդ»:

Զայնը անքան հրապուրիչ և անքան անուշ կ'աղաչէր որ չկըրցայ զիմադրել. ուզեցի ելլել և սիրելիիս երթալ:

Յանկարծ վերքերս նորէն բացւեցան. գլուխէս ու կուրծքէս սաստկութեամբ արիւնի ալիք մը ցայտեց. և ահա արթնցայ:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Հին և չար երգերը, ծանր և տխուր երաղները թաղելու հեղնացէք ինծի մեծ դազաղ մը փնտռեցէք:

Պիտի տեսնէք որ շատ բան պիտի դնեմ մէջը. դադաղը պէտք է
Հէյդէլբէրգի խոշոր տակառէն ալ աւելի մեծ ըլլայ:

Գնացէք ինծի դիմացկուն և հաստ տախտակներով դադաղ մը
փնտռեցէք. Մայանսի կամուրջէն ալ աւելի մեծ պէտք է ըլլայ ան:

Ու բերէք ինծի տասներկու հսկայ՝ Հռենոսեան Քոլոնիայի
գմբէթին սուրբ Կոլոմպոսէն ալ աւելի ուժեղ:

Դադաղը պէտք է որ անոնք տանին ու նետեն ծովը. աջնչափ
մեծ դադաղ մը մեծ ալ գերեզման մը կ'ուզէ:

Գիտէք թէ ինչեւ համար այդ դադաղը այսքան մեծ և այսքան
ծանր ըլլալու է: Հոն միեւնոյն ատեն սէրս ու տառապանքներս պի-
տի դնեմ:

ՆՈՐ ԳԱՐՈՒՆ

Ա

Պոսմպադուրի ժամանակին նկարներու սրահին մէջ, շատ ան-
գամ կը տեսնէի պատկերը ասպետի մը որ, ոտքէն մինչև գլուխը
զինուած, նիզակը ձեռքը և վահանը թեւը, կը պատրաստուի պատե-
րազմի գնալ:

Անառակ պզտիկ սէրեր (ամուռ) կը հրապուրեն զինքը, անկից
կ'առնեն իր վահանն ու նիզակը, և ծաղիկներու շղթաներով կը կա-
պեն հակառակ անոր զիմադրութիւններուն և տրտունջներուն:

Այսպիսի սքանչելի խափանիչներու մէջ կը կուխմ ես՝ վշտա-
խառն ուրախութեամբ, մինչ ուրիշներ ստիպուած են կուխլ ազատու-
թեան մեծ սլաքերովին մէջ:

Բ

Եղեամէն ճերմկցած ծառի մը տակը նստած, կը լսես որ հովը
հեռուն կը սուլէ. կը տեսնես որ վերը լուռ ամպերը մառախուղի
քօղով մը կը ծածկւին:

Կը տեսնես թէ ինչպէս անտառն ու մարգը մեռեր են, թէ
ինչպէս գերծւած են ու ճաղատ: Շուրջդ ձմեռ է, ձմեռ է քու մէջդ
ալ, ու սառած է սիրտդ:

Յանկարծ սպիտակ գնդակներ կ'իջնան վրադ. արդէն դժկամա-

կութեամբ կը խորհիս թէ ծառը իր ձիւնէ փոշին թօթուեց ճակարակ վրայ:

Բայց շուտ կը նշմարես ուրախութեան դողով մը թէ բնաւ ձիւնի փոշի չէ աս, զարնան անուշահոտ ծաղիկներ են որ կը ծածկեն քեզ և անհանգիստ կ'ընեն:

Քաղցր սարսուռներով կախարդանք, ձմեռը մայիս ամսի կը փոխուի, ձիւնն ալ՝ զարնայնի ծաղիկներու, և սիրտդ նորէն կը սիրէ:

Գ

Անտառին մէջ ամէն բան կը բողբոջի, ամէն բան կը կանաչնայ, կարծես կուսական ուրախութեան յուզումէ մը ճնշւած: Արեւը երկնքի բարձրէն ժպտելով կ'ըսէ. Նրիտասանդ զարուն, բարի եկար:

Ո՛վ սոխակ, դիւն ալ. արդէն կը լսեմ երկար շեշտերով հաճելիապէս տխուր հեծեծանքներդ, ու քու բոլոր երգդ սէր է միայն:

Դ

Գարնայնի գիշերւան գեղեցիկ աչքերը լինչպէս մխիթարիչ նայւածքներ կը ձգեն: Նթէ քեզ սէրը կործանեց, սէրը նոյնպէս պիտի կանգնեցնէ:

Կանաչ թմբիին վրայ կը կենայ և կ'երգէ անուշ սոխակը: Իր երգը որչափ թափանցէ հոգիիս մէջ, այնչափ կը զգամ որ ամբողջ հոգիս կը լայննայ:

Ե

Ծաղիկ մը կը սիրեմ, բայց չգիտեմ հրը. վիշտս անկից է որ կուգայ: Կը նայիմ բոլոր ծաղկի բաժակներուն մէջ, և սիրտ մը կը փնտռեմ:

Ծաղիկները կը բուրեն իրենց անուշ հոտերը իրիկւան վերջալոյսին, սոխակը կ'երգէ. իմ սրտիս պէս գեղեցիկ սիրտ մը կը փնտռեմ և իմինիս չափ ալ՝ խանդաղատանքով յուզւած:

Սոխակը իր երգը կ'երգէ. ու ես կը հասկնամ իր քաղցր մեղօղին: Երկուքնիս ալ այնքան ճնշւած ենք ու այնքան անհանգիստ, ան, այնքան անհանգիստ ու այնքան ճնշւած երկուքնիս ալ:

9

Մայիսն եկաւ, բոյսերն ու ծառերը կը ծաղկին, ու երկնքի կապոյտ միջոցին մէջ վարդագոյն ամպերու անցնիլը կը տեսնուի:

Սոխակները կ'երգեն տերեւապատ հովանոցի բարձրէն—սպիտակ գառնուկներ կը ցատքտեն առւոյտի կոնաչ և մատղաշ ցօղուններու մէջ:

Ես ոչ կրնամ երգել, ոչ ցատքել. հիւանդ պառկած եմ խոտին մէջ: Հեռաւոր զանգակներու ձայն մը կ'առնեմ, և կ'երագեմ... չգիտեմ ինչ:

Է

Սրտիս խորը կամաց մը կը լսեմ հաճելի մելոդիի մը հնչիւնը: Հնչէ, գարնայնի պզտիկ երգ, հնչէ ու թռիւր միջոցին մէջ:

Թռիւր միջոցին մէջ, գնահ մինչև այն բնակարանը ուր ամենէն գեղեցիկ ծաղիկները կը փթթին: Եթէ վարդ մը տեսնես, ըսէ որ ամենէն փութկոտ մեծարանքներս կը ղրկեմ իրեն:

Ը

Թիթեռնիկը սիրահարն է վարդին, հազար անգամ կը թռչտի անոր շուրջը. զինքն ալ արեւու ճառագայթ մը իր ոսկի լոյսովը կը գգէ տարփատենիկ:

Բայց վարդը ինչ կը սիրէ. կը փափաքէի գիտնալ: Միթէ սոխակը որ կ'երգէ, միթէ իրիկւան լռիկ աստղը:

Զգիտեմ թէ վարդը որո՞ւ սիրահարն է. բայց ես ձեզ ամենքդ կը սիրեմ, վարդ, թիթեռնիկ, արեւու ճառագայթ, իրիկւան աստղ և սոխակ:

Թ

Բոլոր ծառերը կը հնչեն, բոլոր բոյները կ'երգեն. ով է անտառներուն երաժշտական կանաչ կայանքի նւագածուններուն պետը:

Միթէ գորշ փետուրներով վայրի սիրամարգն է որ իր ճիւղին վրայէն ամբարտաւան կերպարանքով մը կը նայի:

Արագիլը միթէ, այն դանդաղ կենդանին որ կը կռնչեցնէ իր երկար մագիլը, որպէս թէ ինք վարէր երաժիշտներու խումբը:

Ո՛չ, սրտիս մէջն է որ կը կենաց անտառներու նւագածունն:

քուն պետը. կըզգամ ինչպէս կը չափավարէ ան, և կարծեմ սէր կը կոչուի անիկա:

Ժ

«Այիզբէն կար սոխակը, ու ան երգից tsukut, tsukut ոտա- նաւորը: Ու երբ կ'երգէր, ամէն տեղ կը փթթէին մօրմանդը, մա- նիշակն ու մարգարտածաղիկը:

«Կտուցի հարւած մը տաւ կուրծքին, կարմիր արիւնը հոսե- ցաւ, և արիւնէն կարմիր վարդենի մը բուսաւ. սոխակը այս վար- դենիին է որ իր սէրը կ'երգէ:

«Վարդին երգին վէրքէն ցայտած արիւնը մեզ, այս անտառին բոլոր թռչուններս, փրկեց և հաշտեցուց. բայց երբ օրին մէկը փրկիչ սոխակը դադրի վարդին իր սէրն երգելէ, մեր և ամբողջ ընտա- նիքին դործը կը լմննայ:

Այսպէս կը խօսի իր ձաղին կաղնիի մը վրայ բոցն դրած ծեր ճնճղուկը: Էգ ճնճղուկը պատմութեան ատեն դէս ու դէն իր քիօ- քիօն կը ձգէ. ան հօն, իր պատիւի տեղը աղէկ մը բազմած է:

Լաւ կին մը, կատարեալ տանտիկին մըն է. աղէկ թուխս կը նստի իր հաւկիթներուն վրայ և չի շարժիր բնաւ: Մերուկը ժա- մանակը պարաս պանցնելու համար ձագերուն բարեպաշտիկ կրթու- թիւն կուտայ:

ԺԱ

Պարնան տաք գիշերը բոլոր ծաղիկները փթթեցուց, և եթէ չզգուշանայ սիրտս, պիտի սիրահարուի:

Բայց այս ծաղիկներէն որը իս իր կարթերուն մէջ պիտի բռնէ: Սոխակները իրենց երգերով խորհուրդ կուտան զգուշանալ այնքան երկչու, այնքան համեստ մանիշակներէն:

ԺԲ

Յաւը կը ճնշէ. զանգակները կը հնչեն. խելքս կորսնցուցի: Պարունը և երկու աղւոր աչք նորէն միաբանած են դաւադրու- թեամբ սրտիս դէմ:

Պարունը և երկու աղւոր աչք կը քաշին կը տանին սիրտս նոր չիմարութեան մը մէջ: Կարծեմ որ վարդերն ու սոխակները սերտ միաբանած են այս դաւադրութեանը:

ԺԳ

Ա՛խ, կ'ուզէի լա՛լ, լալ սիրոյ արցունքներ, դառնութեամբ և հեշտանքով լի արցունքներ, և կը վախճամ որ սիրտս ետքէն չփափաքի անսալ:

Ա՛խ, սիրոյ անուշ տառապանքը, և սիրոյ դառն բերկրանքը կը զգամ որ կը սսլրդին, ուրախ ասնջանք, հազիւ բուժւած սրտիս մէջ:

ԺԴ

Պարնան կապոյտ աչքերը կը նային խոտին մէջէն. սիրուն մանուշակներն են ասոնք որ քաղեցի՝ փունջ մը շինելու համար:

Կը քաղեմ և կը խորհիմ, ու բոլոր մտածումներս՝ որ կը հառաչեն սրտիս խորը՝ սոխակները կ'երգեն բարձրաձայն:

Այ՛ո, ինչ որ կը խորհիմ, կ'ըսէ ան իր երգերուն մէջ՝ հնչուն խաղերով որ կ'արձագանգեն հեռուն: Ամբողջ անտառը արդէն գիտէ փափուկ զաղտնիքս:

ԺԵ

Երբ անցնիս քովէս, երբ շրջազգեստդ ինձի քսւի միայն, սիրտս ուրախութեամբ կը խաջտայ և բեզի կը հետևի:

Այն ատեն ետե կը դառնաս, ինձի կը նայիս խոշոր աչքերովդ, ու սիրտս այնքան զարհուրած է որ հազիւ կրնայ բեզի հետևիլ:

ԺԶ

Ջուրերու փափկիկ ծաղիկը երազելով կ'օրօրւի լիճին մէջ. դիշերւան աստղը կը բարևէ ան՝ դողդղալով վիշտէն ու բաղձանքէն:

Ծաղիկը, ամօթահար, կը ծռէ գլուխը ջուրերուն մէջ. յանկարծ հոն ոտքերուն տակ կը տեսնէ իր սիրահարը դժգոյն:

ԺԷ

Եթէ լաւ աչքեր ունիս, երգերուս մէջ պիտի տեսնես դեռատի գեղեցկուհի մը որ հոն կը պտըտի դէս ու դէն:

Եթէ փափուկ ականջ ունիս, նոյն իսկ իր ձայնը կրնաս լսել, և իր հառաչանքները, իր ժպիտը, իր երգը պիտի յիմարեցնեն խեղճ սիրտդ:

Իր նաչաճքին ցուքերովը, իր ձայնին հնչիւնովը՝ ան քեզ պիտի խռովէ ինծի պէս, և, երազկոտ սիրահար, թափառելով պիտի երթաս գարնայնի անտառը:

ԺԸ

Ո՞վ է որ քեզ կը թափառեցնէ գարնան գիշերները: Ծաղիկները յիմարեցուցիր: Մարգարտածաղիկները խռոված են, վարդերը՝ ամօթէն կարմրած, շուշանները տոգոյն են մահաւան պէս. կ'ողբան անոնք, բոլորն ալ վրդոված, բոլորն ալ շփոթած:

—Ո՞վ սիրելի լուսին, ինչ պարոզ է այս ծաղիկներու ցեղը... իրաւունք ունին, ծանր յանցանք մը գործեցի. բայց կրնայի՞ր գիտնալ որ հոն իս մտիկ կ'ընէին, երբ այրող սէրով մը գինովցած, աստղերուն հետ կը խօսէի:

ԺԹ

Կապոյտ աչքերովդ անուշ մը ինծի կը նայիս և ես այնքան մտախոհ կ'ըլլամ որ չեմ կրնար խօսիլ:

Կապոյտ աչքերովդ վրայ է որ կը խորհիմ միշտ. կապոյտ մտածումներու ովկիանոս մը կ'ողողէ սիրտս:

Ի

Անգամ մը ևս խեռ սիրտս լուծի տակ է, և մարած է բոլոր իր հին ոխը. անգամ մը ևս մայիսի հովով գորովալի զգացումներ սպրտեցան սրտիս մէջ:

Իրիկուն և առտու նորէն կը պտըտիմ ամենէն շատ անցուդարձ եղող ճամբաները և ամէն յարդէ գլխարկի տակ կը ջանամ նշմարել իմ գեղեցիկ սիրելիս:

Անգամ մը ևս ջուրերու կանաչ եզրը, անգամ մը ևս կամուրջին վրայ կը կենամ... Ա՛խ, թերևս անոր կառքը այստեղէն անցնի, և սիրելիիս նաչաճքները հանդիպէին իմ նաչաճքներուս:

Անգամ մը ևս սահանքի մրմունջին մէջ կը լսեմ փրկարար խորհուրդներ, ու սիրտս կը հասկնայ ինչ որ կ'ըսեն ճերմակ ալիքները:

Անգամ մը ևս իրարու հիւսւած արահետներու մէջ կորսուեցայ երազելով. ու թռչունները մացառներուն մէջ կը ծաղրեն յիմար սիրահարը:

ԻԱ

Վարդը անուշ կը բուրէ,—բայց թէ կըզգան սփռած բոյրը, թէ սոխակը կըզգան ինչ որ կը յուզէ մեր հոգին՝ իր երգին անուշ հեծեծանքներովը,

Զգիտեմ։ Սակայն ճշմարտութիւնը մեզ կը տխրեցնէ յաճախ. և նոյն իսկ այն ատեն, երբ վարդն ու սոխակը կը յայտնէին զգացումներ որ չէին զգար բնաւ, այդպիսի ստախոսութիւն մը օգտակար պիտի ըլլար, ինչպէս շատ պարագաներու մէջ։

ԻԲ

Քեզ սիրելու համար է որ ստիպուած իմ փախուստ տալ քեզմէ և խուսափիլ դէմքէդ... Մի բարկանար։ Այդքան գեղեցիկ, այդքան պաշտօն դէմքդ ինչպէս պիտի յարմարէր իմ տխուր դէմքիս։

Քեզ սիրելու համար է որ այսքան տոգոյն է դէմքս, այսքան գէշ կերպով նիհարեցած... յետոյ իս տգեղ պիտի գտնէիր. կ'ուզեմ խուսափիլ քեզմէ... Մի բարկանար։

ԻԳ

Թափառական կը գնամ ծաղիկներու մէջէն, և ես ալ կը փթթէի անոնց հետ, թափառական կը գնամ կարծես երազի մը մէջ, և կը դեղնիմ իւրաքանչիւր քայլիս։

Ո՛հ, օգնէ ինծի, սիրելիս, ապա թէ ոչ սիրոյ գինովութիւնը ոտքերուդ տակը սիրտի ձգէ իս. ու պարտէզը բաղմունքեամբ լեցուն է։

ԻԴ

Ինչպէս որ կատաղի ալիքներուն ծոցը կը դողայ լուսինն պատկերը, մինչ ան կը քալէ հաստատ և հանդարտ քայլով մը, երկնային կամարին վրայ,

Այնպէս դուն, սիրելիս, ճամբադ կ'երթաս հանդարտ ու զւարթ և քու պատկերդ է միայն որ կը դողդղայ սրտիս խորը, որովհետեւ սիրտս յուզւած է։

ԻԵ

Մեր սիրտերը սուրբ-ուխտ կնքեցին. մէկը միւսին վրայ սեղմւեալ, իրար աղէկ կը հասկնային։

Միայն, ափսոս, թարմ վարդը որ կուրծքդ կը զարդարէր, այն խեղճուկ խնամին, գրեթէ ճգմեցաւ մեր սիրալիր սեղմումովը:

ԻԶ

Ըսէ ինծի ժամացոյցները, ժամանակին բաժանումները, վայր կեաններն ու ժամերը ո՞վ հնարեց: Տխուր և պաշ մարդ մըն էր: Զմեռ գիշեր մը նստեր կը խորհէր և կը համրէր մուկերու սովորական վազվզելն ու միաձայն աղմուկը որդին, որ փայտը կը կրծէ համաչափութեամբ:

Ըսէ ինծի, ո՞վ հնարեց համբոյցները: Երջանկութեամբ բոլորովին վառւած բերան մըն էր: Իր համբոյցները կը նետէր ան՝ առանց ուրիշ բան մտածելու: Գեղեցիկ մայիս ամսի մէջն էր. երկրէն ծաղիկներ կը բուսնէին, արեւը կը ժպտէր, և թռչունները կ'երգէին:

ԻԵ

Մեխակները ինչպէս անուշ կը բուրեն. աստղերը, ոսկի մեղուներու այդ պարը, ինչպէս կը փայլին և կը շողշողան՝ մանիշակագոյն երկնքի մը մէջէն:

Շաղանակներն երբ ուրիշ մէջ կը փայլի բոլորովին սպիտակ և հրապուրիչ ամառանոցը. կը լսես՝ ապակիով դռան աղմուկը, կը լսեմ ամենէն քաղցր ձայնին շշուշը:

Հեշտանքով լի սարսուռներ, զարմանալի յուզումներ, գորովագին և երկչոտ գրկախառնութիւններ: Ու մատղաշ վարպերը մտիկ կ'ընեն, և սոխակները կ'երգեն:

ԻԸ

Ատենով նոյն երջանկութիւնը չեմ երազած. նոյն ծառերը, նոյն ծաղիկները, նոյն համբոյցները, նոյն նայւածքները չէին ասոնք:

Նոյն կերպով լուսինը չէր շողար մեր սէրը պատսպարող օրորոցի տերևներուն մէջէն: Սեմին վրայի մարմարիոնէ աստուածները մեծ լուութիւն չէին պահեր, ինչպէս այսօր ալ:

Ափսոս, գիտեմ թէ ինչպէս կը փոխին այն շատ սքանչելի

երազները, և ինչպէս կը թողնէին ծաղիկները, ու ինչպէս ձիւնի պաղ վերարկուով մը կը ծածկէին ծառերը:

Գիտեմ՝ թէ ինչպէս իրարմէ պիտի ցրտանանք, իրարմէ պիտի փախչինք, իրար պիտի մոռնանք, մե'նք որ այսօր այնքան գորովագին կը սիրենք իրար, մե'նք որ այնքան գորովագին սիրտ սրտի վրայ կը սեղմենք:

Իթ

Մութին մէջ գողցւած և մութին մէջ տրւած համբոյրները, ակ, ինչպէս երջանկութեամբ կը գինովցնեն սիրող հոգին:

Անուշ յիշատակներով և ակ աւելի անուշ նախազգացումներով օրօրւած մեր հոգին կը խորհի այն ատեն ապագայ օրերու ալ շատ մը բաներու վրայ:

Բայց տաղտկալի է շատ մտածելը, երբ իրար կը համբուրեն, գոնէ լաց, սիրելի հոգի, և արցունքներով մխիթարէ:

!

Ծերուկ թագաւոր մը կար. սիրտը յոգնած էր, գլուխը՝ ճերմկած: Ծերուկ թագաւորը դեռատի կին մը առաւ:

Գեղեցիկ մանկլաւիկ մը կար, խարտեաշ գլխով, զւարթ հոգիով: Դեռատի թագուհին մետաքսէ շրջագգեստին ետեւէն կը պտըտէր ան:

Հին երգը գիտեա՛: Այնքան մեղմ կը հնչէ. կը հնչէ այնքան տխրօրէն: Երկուքն ալ մեռան. իրար շատ կը սիրէին ան:

ԼԱ

Սրտիս մէջ երկար ատենէ ի վեր մարած պատկերները կը ծաղկին... Ձայնիդ մէջ ինչ կայ որ կը զողացնէ հոգիս:

Մի ըսեր թէ իս կը սիրես: Գիտեմ, երկրի վրայ ինչ որ կայ ամենէն գեղեցիկ, գարուն և սէր, պէտք է խեղճ կերպով կորսւին:

Մի ըսեր թէ իս կը սիրես: Միայն համբուրէ իս և լռէ. լռէ ու ժպտէ և վաղը կը ցուցնեմ քեզի վարդերու այս փունջը, թողմանդ ու չորցած:

ԼԲ

Լուսնին լոյսովը գինովցած, թմբի ծաղիկները անուշ բոյրեր
կը սփռեն և անտառներն ու օդը կ'արձագանգեն սոխակին երգը:

«Հաճելի է նստել, սիրելիս, այս թմբին տակը, երբ լուսնին
ոսկի շողերը կը փայլին՝ անոր պաշտպանող տերեւներուն մէջէն:

«Դիտէ սա տերեւը. տես սրտի ձև ունի ան, ասոր համար է որ
սիրահարները բոլոր ծառերէն թմբին կը նախընտրեն և կը սիրեն
անոր շուքին տակ խօսակցիլ:

«Բայց կը ժպտիս դուն, կարծես հեռաւոր երազներու մէջ կոր-
սըլած: Խօսէ, սիրելիս, ինչ են այն բաղձանքները որ կը ծլին
սրտիդ մէջ:

«—Ա՛հ, սիրայօժար կը խոստովանիմ, սիրունիկս: Կը փափաքէի
որ հիւսիսէն եկած ցուրտ հով մը յանկարծ զրկէր մեզի ձիւնի
տարափ մը,

«Ու գոյնզգոյն նկարած բալխիւրներ, հնչուն զանգակներու ազ-
մուկով, խարազաններու շափշափիւնով, տանին մեզ, մուշտակներով
լաւ ծածկւած, դաշտերու և սառած գետակներու մէջէն:

ԼԳ

Անտառին մէջ, վերջին գիշերը, լուսնակ լոյսով, անտառային
դիցուհիներուն անցնիլը տեսալ: Անոնց փողերուն ձայնը կը լսէի,
անոնց զանգակներուն հնչիւնը կը լսէի:

Հեծած էին պզտիկ սպիտակ կենդանիներու վրայ որ ոսկի եղ-
ջիւրներ կը կրէին, և օդը կը ճղքէին այնքան արագ, որքան վայրի
կարասիներու խրտչած երամ մը:

Թագուհին, սրարշաւ անցնելու ատեն, գլխով նշան ըրաւ ին-
ծի և ժպտեցաւ: Իս անգամ մըն ալ սիրահար տեսնելուն կը ժպտէր
թէ իր ժպիտը մոհական նախադուշակ մըն էր:

ԺԴ

Առաւօտուն, անտառին մէջ արշալոյսով գտած մանիշակներս
կը զրկեմ քեզի, և իրիկունն ալ վերջալոյսին քաղած վարդերս
կը բերեմ:

Գիտես թէ այս ծաղիկները ինչեր պիտի կրնային ըսել քեզի իրենց խորհրդանշանական լեզուովը: Հաւատարիմ եղիր ինծի առաւօտէն սկսած, և սիրէ իս ամբողջ գիշերը:

ԼԵ

Ինծի գրած նամակդ բնաւ չի վրդովեր իս: Ձեռ ուզեր այլևս սիրել իս, բայց նամակդ շատ երկար է:

Տասներկու էջ, սեղմ և սքանչելի գիրով մը. պղտիկ գրքից մը: Այդչափ խնամով չեն գրեր հրաժեշտ տալու համար:

ԼԶ

Մի վախնար որ սէրս աշխարհի առջև կը մատնեմ, երբ շըրթունքներս, գեղեցկութեանդ անձնատուր, խօսքեր փախցնեն:

Ծաղիկներու անտառի մը տակը խորունկ և խնամով պահւած է այն այրող գաղտնիքը, այն խոր և ծածուկ կրակը:

Եթէ ատեն-ատեն կասկածելի կայծեր ցայտեն վարդերուն մէջէն.—մի՛ վախնար. մեր օրերուն աշխարհը չի հաւտար ճշմարիտ բոցերուն, և բոլոր ասոնք բանաստեղծութիւն կը համարի:

ԼԵ

Պարեսն օրերուն աղմուկներովը կը լենան իմ գիշերներս ալ. իր արձագանգներն ու ցոլքերը կը սպրդին մինչև երազներուս մէջ:

Միայն, կարծես հիւրիներու երկրի մը մէջ, թռչունները աւելի շնորհալից մելոտիներ կ'երգեն. օդը աւելի քաղցր է և մանիշակներուն բոյրը կ'ելլէ աւելի սաստիկ, աւելի հեշտալի:

Վարդերն ալ կը փալփալն աւելի կենդանի պայծառութեամբ մը. ոսկի ճառագայթներ կը կրեն, ինչպէս եկեղեցիի նկարներուն մէջի հրեշտակի փոքրիկ դուռները:

Այն ատեն ինծի կը թւի թէ սոխակ մըն ալ ես եմ, և սէրս կ'երգեմ պսակազարդ այս վարդերուն: Կ'երգեմ՝ սքանչելի մելոտիներ երազելով:

Ու այս բոլորը կը տեսնէ մինչև այն վայրկեանը, երբ կ'արթընամ արեւու ճառագայթներէն կամ պատուհանիս դէմը թռչող սոխակներուն սքանչելի ժխորէն:

ԼԸ

Երկնքի կամարին վրայ, աստղերը իրենց ոսկի պզտիկ ոտքերով կը քալեն կամաց, շատ կամաց. կը վախնան արթնցնելէ երկիրը, որ խաղաղ կը քնանայ գիշերւան գիրկը:

Լռիկ անտառները հոն մտիկ կընեն. ամէն մէկ տերև կանաչ սկանջ մըն է, ու լեռը երազելով, սուերէ իր երկար բազուկը կը տարածէ:

Բայց ո՞վ է որ կը կանչէ: Այս ձայներուն արձագանգը խօսեցաւ սրտիս մէջ: Սիրելիիս ձայնն էր աս թէ սոխակը միայն:

ԼԹ

Գարունը լուրջ է. իր երազները տխուր են, ամէն ծաղիկ վշտի մէջ խրած ըլլալ կը թուի. ծածուկ մեղամաղձութիւն մը կայ սոխակին երգին մէջ:

Ո՛հ, մի՛ ժպտիր. սիրելի՛ աղւորս, այդքան զւարթ, այդքան ուրախ մի՛ ժպտիր: Ո՛հ, լաց գոնէ, կը փափաքէի համբոյրով մը այտիդ վրայ արցունք մը սրբել:

Խ

Արդէն պէտք է խլիմ՝ այն սրտէն որ կը սիրեմ այնքան սիրով. արդէն պէտք է խլիմ՝ անկից: Գիտես թէ ինչ կնշանակէ մեկնիլս:

Կառքը կը թաւալի կամուրջին վրայ որ կը շառաչէ, գետը կամուրջին տակ կը հոսի մութ և տխուր: Անգամ մըն ալ երջանկութեանս մնաս-բարով կ'ըսեմ, մնաս-բարով կ'ըսեմ՝ այն սրտին որ գորովագին կը սիրեմ:

Երկնքի վրայ՝ աստղերը կը սրանան, կարծես խոյս տային վիշտէս: Մնաս-բարով, սիրելիս, հեռակայ երկիրներու մէջ, ամէն տեղ ուր որ լինիմ, պատկերդ հոգիիս մէջը պիտի ըլլայ:

ԽԱ

Հիանալի բաղձանքները կը ծաղկին և յետոյ կը թողնեն. նորէն կը ծաղկին ու նորէն կը թողնեն. իրերը այսպէս կը գնան մինչև գերեզման:

Գիտեմ ինչ որ բոլորովին սէրով և բոլորովին ուրախութեամբ

երես կուտայ ինծի: Սիրտս այնքան խեղացի է որ ատոր համար ամբողջ արիւնոտած է կուրծքիս մէջ:

ԽԲ

Երկինքը ծերունիի մը դէմքն ունի կարծես, միակ կարմիր աչքով մը և գորշ ամպերով ծփուն մազերով:

Երբ իր միականի նայւածքը դէպի երկիր ձգէ, ծաղիկներն ու տերեւները կը թարշամին, և սէրն ու երգերն ալ պիտի թարշամին մարդու սրտին խորը:

ԽԳ

Չանձրացած, տխուր, սառ սրտով, կը վազեմ կ'անցնիմ նոյնքան սառ և տխուր աշխարհէն: Աշունը վերջանալու մօտ է: Մառախուղ մը՝ խոնաւ պատանքի մը պէս՝ կը ծրարէ կէս-մեռած երկիրը:

Հովերը կը փչեն՝ խարազանելով մէկ կողմէն միւսը ծառերէն թափող կարմիր ու դեղնած տերեւները: Կը հեծէ անտառը. ծխացող շոգիով մը ծածկւած է թաւուտը: Ահա հիմա ամենէն գէշ բանը. անձրեւ՝ կուգայ:

ԽԴ

Աշնանավերջի մառախուղները, սառած երազներու պէս, կ'իջնեն ձորին ու դաշտին վրայ: Փոթորիկը կը թափէ տերեւները ծառերուն, որ ուրուականներու պէս մերկ են ու ճաղատ:

Մէկ ծառ մը միայն կայ, ծառ մը լռիկ ու տխուր, որ կը մնայ հոն՝ իր տերեւներովը ծածկւած. վշտի արցունքներով թաց, ատեն ատեն կ'երերցնէ իր կանաչ գլուխը:

Ա'իս, իմ սիրտս այս ամաչի դաշտանկարին կը նմանի. ու այս ծառը որ կը տեսնեմ հունա, կանաչ որչափ ամառ օրերու մէջ, ձեր պատկերն է, տիկին, պատկերը ձեր անեղծ գեղեցկութեան:

(Շարունակելի)

ԵՐԿՈՒ ՈՔԻ

(ՆՈՐԱՎԵՊ)

Կ. Ս. ԲԱՐԱՆՑԻՎԻՉԻՑ Կ) Թարգմ. Յ. Մուրադեանցի

I

Մի մուլթ գիշեր վերեւի անօդ տարածութիւնից երկու ասող քնկաւ երկրի վրայ. մէկը՝ պաշտառ, միւսը՝ կարմիր։ Երկրի բնակիչներից քչերը տեսան այդ երկու ընկնող ասողերը. մեծ մասը քնած էին, մի քանիսը իրանց բանի ու զւարճութիւնների յետէն էին, իսկ այն մի քանի տեսնողների կարծիքներն էլ բոլորովին մէկ մէկու չէին գալիս։ Նրանք՝ որ բարձր աշտարակներում նստած՝ զիտելիս են լինում երկինքը տեսակ-տեսակ դիտակներով ու գործիքներով, համոզուած էին որ տեսել են երկու մէտէօր. ուրիշները որ իսկի չէին էլ իմացել, թէ ինչպէս, ինչով և ինչի են դիտում երկինքը և ինչ բան են մէտէօրները, ասողերի ընկնիլը, աւելի կարմրինը—մի բանի նշան էին համարում։

Նրանք բոլորն էլ սխալւում էին։ Երկրի վրայ ընկնող այն երկու ասողերը—երկու ոգի էին. Պաշտառը—բարի, կարմիրը—չար։ Շատ հին ժամանակից, երբ երկիրը դուրս եկաւ քաօսից, ասուեց, վրան երեւացին բոյսեր, կենդանիներ ու մարդիկ, այդ երկու ոգիները սրարշաւ իջնում էին երկրի վրայ, ուղեւալով իրարից առաջ անցնել և, զիպչելով նրա երեսին, մարդկային կերպարանք էին ստանում։ Երբեմն բարին էր առաջ ընկնում և նրա անցած

Կ) Գր. Զանդեվի „Братская Помощь Армянамъ“ յողովածուից.

բոլոր տեղերում, ուր նա եռանդով ցանել էր բարի զգացմունքներ ու սկզբունքներ, մարդիկ աւելի լաւացած էին լինում, արդար ու աղնիւ։ Բայց աւելի չարն էր առաջ անցնում, նենգն ու համարձակը, որ դիպչելով երկրին ցանում էր վրդովմունք, թշնամութիւն ու յանցանքներ։ Մինչև անգամ այն տեղերում, ուր նրանից առաջ բարին էր անցել, նա յանդգնում էր ոչնչացնել նրա հետքերը, դաշլթակղեցներով ու ճանքից հանելով՝ մարդկանց կորցնել։ Նոր մէկանց յետ էր դառնում բարի ոգին և կրկին ձեռք զարկում իր ծանր աշխատանքին։

Այդ սարսափելի կռիւը սկսեց այն ժամանակից, երբ երկրի վրայ երևաց առաջին մարդը, և կը վերջանայ այն ժամանակ, երբ նրա երեսից կ'անհետանայ վերջինը։ Այս երկու տարրերի յաւիտենական ու անվերջ կռիւն պատճառով տեղի էին ունենում մարդկանց մասսային կոտորածներ, արեան գետեր էին թափւում, ամբողջ երկիրներ էին ամաչանում, սոփն ու վարակիչ ցաւերը լրացնում էին պակասը, և մարդկութիւնը կորչում էր տասնաւոր, հարիւրաւոր հազարներով։

II

Եռնային մի նեղ կածանով մենաւոր ճանապարհորդ էր գնում։ Նա ջահիլ էր ու վայելչակազմ։ Սև մազերի գանգուրները ալիքանման իջել էին նրա ուսերը։ Նրա մեծ-մեծ, լուսափայլ աչքերը տխուր-արտում նայում էին։ Հագին ունէր հասարակ գեղջկական հագուստ կոշտ կոորից, ուսին էլ պարկ էր գցել։ Մերկ ոտները չէին վախում փշերից ու սուրուլիկ քարերից, որ այնքան շատ կային լեռնային կածաններում։ Եւ որ կողմը նա անցնում էր, կեանք և ուրախութիւն էր տալիս. արևն աւելի պայծառ էր փայլում, առականներն աւելի կարկաչում, ցերեկայ տապից թորշոմած ծաղիկները կախ ընկած գլխիկներն էին վեր վերցնում ու անուշ բուրում, թռչուններն էլ իրանց քաղցրիկ ձայներով նրանց հետ միանում։

Ճանբորդը հասաւ երկու կածանների իրար կտրած տեղը և նստեց մի մամռապատ քարի վրայ։ Մի ուրիշ կածանով՝ մոխրագոյն օձի նման, քշում էր դէպի խաչմերուկ տեղը մի ձիաւոր, չալմայով

և ճոխ ու ոսկեթել բաճկոնով: Նրա սև ու փառահեղ ձիու արծաթէ ասպանդալները հնչում էին բարձր, յարմարելով ղեղեցիկ կենդանու կառապալին վզին զցած մանեակների ձայնին: Ձիու թամբի ու սարքի մէջ զրած թանգ քարերն և արծաթէ պատեանով կողքից քարշ արած կեռ սուրը պլպլում էին արևի տակ:

Ջլուտ ձեռքերը կրծքին զրած, սեցած ու աչքերը կախած, հեծած էր ձիաւորը: Արևից բրոնզի գոյն ստացած երեսին, խիտ, իրար կպած յօնքերի տակից փայլում էին նրա չար աչքերը:

Քարի վրայ նստած մարդուն տեսնելով, սև ձին խրտնեց, ականջները ցցեց ու կանգնեց: Ձիաւորը նայեց երիտասարդի վրայ և մի թեթև սարսուռ անցաւ նրա մարմնի միջով:

III

—Ղուն այստեղ ես, հարցրեց նա, աչքը չբարձրացնելով երիտասարդի վրայ.— Էլի եկել ես ինձ խանգարելու:

—Այո. հանգիստ պատասխան տուեց երիտասարդը.— ես քեզ ամեն ժամանակ և ամեն բանում պիտի խանգարեմ:

—Գիտեմ, շշնջաց ձիաւորը, բայց այստեղ քո ջանքերը զուր կ'անցնեն: Մէկ նայիր ներքեւը, այն հովիտների վրայ, ուր այնքան զիւղեր ու փոքրիկ քաղաքներ կան. այնտեղ է ապրում այն ժողովուրդը, որին դու ուզում ես պաշտպանել: Այն հովիտները մի լաւ ակնատ են: Նայիր էլի հեռու, չէ որ դու շատ հեռուն ես տեսնում. բացի ինձանից ուրիշ ոչ մէկը չի կարող քո չափ հեռուն տեսնել. ասա ի՞նչ ես տեսնում:

—Տեսնում եմ ուրիշ ժողովուրդ, ուրիշ ցեղից, ուրիշ հաւատի ու սովորութիւնների:

—Եւ այն ժողովուրդը սրանից աւելի բազմաթիւ է և ուժեղ: Նա արդէն իշխում է քո փոքրիկ ազգի վրայ. ի՞նչ մեծ բան է նրա համար ջնջել նրան երկրի երեսից:

—Մոռանում ես, որ կան ուրիշ ազգեր, որոնք չեն թողնիլ այդ անելու:

Ձիաւորը քրքջաց և այնպէս բարձր, որ մօտակայ մոլթ ու խոնաւ անձանների արձագանքը երկար կրկնում էր նրա ղիւակաւնքի վրէժը:

—Ուրիշ ազգեր, հա. թն. բան ունեն նրանք քո փոքրիկ ազգի հետ: Կամ թէ չլինի կարծում ես—ես չեմ միտք արել պղտորել նրանց զիտակցութիւնը, մոռացնել տալ նրանց, որ այս փոքրիկ ազգն էլ իրանց հաւատիցն է: Կամ թէ երևի կարծում ես, որ եսուկանութիւնը այնքան էլ զօրաւոր բան չէ: Ես նրանց առջև լաւ հրապուրանք եմ գցել, և մինչև որ ամենքը նրան կը նայեն, մինչև որ առաջինը կ'որոշէ որ կողմից դժիւ է իր համար, ես արիւնով կը հեղեղեմ այս ծաղկաւէտ հովիտները:

—Ես էլ մարդկանց կը յիշեցնեմ, որ իրանք մարդ են և այդ տեսակ բան չի լինիլ:

Զիաւորի մութ յօնքերը աւելի կիտւեցան և չարութեան կայծեր փայլեցին նրա աչքերում:

—Մի խանգարիլ ինձ, ասաց նա խուլ ձայնով. բաւականացիր նրանով, ինչ որ խել էս ինձանից: Երկիրներ կան, ուր ցեղական թշնամութիւնը վերացել է ընդմիշտ... Նոյնպէս և հաւատի կռիւ: Երկիրներ կան, ուր վաղուց է չեն գնացել ոչ սովը և ոչ տարափոխիկ ցաւերը: Երկիրներ կան, ուր կուտուրան ու զիտութիւնն այնքան բարձր են կանգնած, որ սկսել են կուել նոյն խի մահւան դէմ: Ժամանակ կը դաչ, որ այդ երկիրներում միմիայն բարին, արդարութիւնն ու եղբայրութիւնը կը տիրեն: Թող տուր ինձ այս վայրենի անկիւնը: Ո՛վ է սրան ճանաչում. հում ինչ բանի պէտք է սա:

—Սրան ճանաչում է Նա, Ո՛վ որ ինձ զրկեց, պատասխանեց երիտասարդը, և եթէ այս հովիտներում միայն մէկ հոգի մնար, ես նրա մօտ էլ կը գնայի:

Զիաւորը բարկացած շարժեց երասանակը և հսկարտ ձին ձգեց իր կառապային վիզը:

—Այստեղ էլ մինչև անգամ գու չես ուզում ինձ մենակ թողնել, կանչեց ձիաւորը:

—Ամեն տեղ ուր որ դուն ես, այնտեղ էլ պիտի լինեմ, գոչեց երիտասարդը:

—Ելի՛ կռիւ:

—Հիմա էլ, միշտ էլ ու յաւիտեանս յաւիտենից, ասաց երիտասարդը: Զիաւորը քաշեց երասանակը: Սև ձին կանգնեց առաջին ոտների վրայ: Արիւնոտ փրփուրը կարմրեցրեց սանձը: Զիաւորի սուր

ասականդակները խրեցան ձիու կողքը. կաջժեր դուրս թռան արծաթէ պայտերից և, մի բույսից յետոյ մռայլ ձիաւորը քամու պէս սլանում էր դէպի հովիտները:

IV

Արակի ահագին, կարմիր բոցը բարձրանում էր դէպի մութ երկինքը: Լեռնային արձագանքը կրկնում էր հրացանների ճարձատիւնը և սրտածմլիկ աղաղակները, որ լսում էին չարչարող, գութ աղերսող մարդկանցից: Մարդկանց սև ուրականները տնից²¹ տուն էին փախչում աւերած դիւղի միջով. քաշքշում էին կանանց, երեխաներին և նրանց սրտածմլիկ հեծեծանքները շուտով լսում էին պսպղուն սրերի հարւածների տակ:

Ողջ մնացած մի երկու տասնեակ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին իրար վրայ քշում են գիւղի հրապարակը: Այդտեղ կրում են յարդ, տախտակներ, տան կահ-կարասիքը, մի խօսքով ամեն բան, ինչ որ կարելի էր վառել. և լցնում են նաւթը: Նահատակներին այրելու պատրաստութիւնն են տեսնում:

Այդտեղ է գալիս և երիտասարդը՝ ուսերին իջած ալիքանման մազերով, և կանգնում է մէջները: Ոչ ոք չէր իմանում, թէ որտեղից եկաւ երիտասարդը և ո՞վ է նա. բաց երբ նրան տեսնում է սև ձին հեծած խմբի մեծաւորը, որ գալիս է տեսնելու, թէ ինչպէս են այրւում կենդանի մարդիկը, ցնցւում ու ձին դարձնում է միւս կողմը, որպէսզի չտեսնի նրա փայլիտուն աչքերը:

—Վառեցէք, գոռում է խմբի մեծաւորը. շուտ վառեցէք. նաւթ աւելացրէք, յարդ լցրէք: Ձլինի թէ մէկը փախչի. բոլորին պէտք է այրել. շուտ. շուտ:

Երիտասարդը սիրտ էր տալիս սարսափելի տանջանքներ կրող դատապարտաւորներին: Նա լուռ ու ազդու կերպով խօսում էր ամեն մէկի հետ, ցոյց տալով երկնքի վրայ. ձեռքերը դնում էր մարդկանց ուսերին և շոյում էր երեսանց գլխները:

Հէնց նոյն բույսին, երբ վառւում է խարոյկը, ուր կապւած էին մարդիկ, լսում է մի սարսափելի որոտմունք: Կայծակը խփում է չարագործներից մի քանիսին. կուրացած, ձեռքերով աչքերը ծածկելով՝ նրանք վազէվազ ընկնում են ձիերի յետեւը:

Ձիու բաշին յենւած, մեծաւորը պանում է դէպի լեռները: Փոթորիկը վեր է վերցնում նրա վերարկուն, իսկ անձրեւը լւանում է նրա ճոխ զէնքերին կպած արեան սեւացած բծերը...

V

Ամբողջ հովիտը բարբարոսների ձեռքին էր: Լեռնային գետակների նման՝ զինւորւած մարդիկը սրարշաւ իջնում էին բարձրերից, այրում էին գիւղեր, սպանում էին խաղաղ, անզէն բնակիչներին, սարերն էին քշում նրանց կանանց ու մալերը և թալանում կայքք: Ժողովուրդը հառաչում էր բռնաւորների անտանելի լծի տակ և բան չէր կարողանում անել իր պաշտպանութեան համար: Մի քանի անգէն հովիւների ամենափոքրիկ ընդդիմութիւնը նորանոր սպանութիւնների և ողջ գիւղի բնակիչների տանջանքի պատճառ էր լինում: Բանտերը լցւել էին կալանաւորներով, ուր տանջւում էին նրանք, սպասելով պատժին ու սարսափելի չարչարանքներին: Երկիրը աւերւում էր բարբարոսների հարւածների տակ...

Այդ միջոցներում քաղաքներով ու գեղերով ման էր գալիս մի մարդ, որ պատկանում էր արեւմուտքի ազատ ազգերից մէկին: Նա չէր խուսափում ոչ մի վտանգից, որովհետեւ նրանցից չէր վախում: Իր մէկ անուն տալը հերիք էր, որ մահացու հարւած տալու համար նրա վրայ բարձրացրած ձեռքը իջնէր: Եւ թէ որ սխալմունք էր պատահում, նրան բանտն էին ձգում, նրա ազգի ներկայացուցչի մէկ խօսքը հերիք էր գալիս—նրան անմիջապէս բանտից հանելու:

Նա մի ջահիլ մարդ էր՝ եւրոպական հագուստով, նրա գրստները լիքն էին յիշատեւորներով: Նրա շէկ մօրուքով դէմքը բաց ու քաղցրաբարոյ հայեացք ունէր. նրա սլացած, խոշոր աչքերում փալտում էր սէրը դէպի մերձաւորը:

Նա ման էր գալիս քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ. հարցնում խօսեցնում էր ամեն մի տանջւածին ու վկային և մէկ-մէկ գրում էր նրանց բերանից լսւած, հոգին քրքրող սարսափների լիակատար պատմութիւնները սպանութիւնների ու բռնութիւնների մասին: Գիշերներով նա նստում գրում էր երկար նամակներ և ղրկում նրանց իր հայրենիքը: Այնտեղ նամակները տպւում էին լրագրերում, իմաց էին տալիս ամբողջ աշխարհին բարբարոսների կատարած չը

չաւած չարագործութիւնների մասին և հրաւիրում էին քրիստոնեաներին—համակրութիւն ու օգնութիւն ցոյց տալու իրանց քրիստոնեայ եղբայրներին:

Մէկ անգամ այդ մարդը գնում է մի գիւղացու տուն, որ մի ժամանակ հարուստ էր եղել, իսկ հիմա թալանած ու բոլորը կորցրած: Այն տանը շատ կին ու տղամարդ է լինում: Նրանք թէև ապառուել էին սպանւելուց, բայց գլխները գնելու տեղ չեն ունենում: Եկել էին այդտեղ, որ գիշերը անցնեն: Տանտէրը ամենքին ընդունում է և տալիս է ամեն մէկին իր ունեցածից: Նա այնպէս էր վարւում, կարծես ինքն էլ մի հիւր լինէր իր տանը: Մի գլուխ աչքերից վազող արտասուները ակօսում էին այդ մարդու նիհար աչաքերը:

—Մի լար, ասում է նրան եւրոպական հագուստով մարդը. այսօր ձեր մալը քշեցին, հացն այրեցին, բայց բոլորը նորից յետ կը գայ:

—Կարծում ես դրա համար եմ լալիս, ասում է տէրը. օ, թէ այդպէս լինէր, իրաւունք կ'ունենայիր անարգելու ինձ, ինչպէս անարգում են մեզ շատերը մեր ընտանիքների ապահովութեան վրայ աշխատելու համար: Բայց ինձանից խլեցին այն, ինչ որ ոչ մէկը չի կարող ինձ յետ դարձնել. ոչ ոք, մինչև անգամ ինքն Աստուծը... Արի տես:

Նա տանում է նրան միւս սենեակը: Այնտեղ մութն է լինում, բայց մի անկիւնում ապիտակ ծածկոցի տակ մի ինչ որ բան է երեւում: Խանութը վառում է մի բարակ մոմ և, վեր քաշելով ծածկոցը, ասում է.

—Ահա տես, թէ ինչ խլեցին ինձանից:

Գորգով ծածկւած տախտակների վրայ դրւած էր մի հինգ տարեկան մեռած տղայ: Նրա կոկորդի վրայ մի սարսափելի վէրք կար բացւած, սև արիւնը վրան չորցած:

—Նրանք մորթեցին սրան, նրա համար որ չուզեցի տալ նրանց իմ մեծ աղջիկս: Տղան լալով կպաւ իր քրոջ փէշին, երբ նրան տանում էին, և աւազակներից մէկը կտրեց սրա ճիտը:

Եւրոպական հագուստով մարդը ցնցւում ու գլուխը խոնարհեցնում է:

—Սա իմ միակ որդին է, ասում է տանտէրը.— եթէ նա հիւանդանար ու մեռնէր, ինչքան ծանր կը լինէր ինձ համար յանձնել նրան Աստծուն: Բայց մանուկը առողջ էր և ուրախ: Սպանելուց մի կէս ժամ առաջ նա խաղում, կայտառում էր: Նա խաղում էր արևի տակ, վազվզում էր մեր փոքրիկ պարտէզի շաւիղներով. կռացնում էր ծաղիկների զլխիկները և հոս էր քաշում. ինձ անգաղար կանչում էր, երբ նրան հետաքրքրում էր մի որևէ միջատ, թիթեռ. նա վայելում էր կեանքը: Սղոն, Աստծու շնորհք կար վրան. նա ուզում էր ապրել, և այն միջատից պակաս իրաւունք չունէր ապրելու, բայց մարդիկն եկան և խլեցին նրա կեանքը: Այդ բաւական չէ. նրանք խօսք ունեն, որ գան այս գիշեր աղջկանս վերցնեն: Մինչև անգամ այս մանկան մահը չկարողացաւ փրկել աղջկանս անարգանքից ու անբախտութիւնից:

VI

Եւրոպական հագուստով մարդը այն գիշերը մնում է նրա տանը: Նա գիտէր, որ չարագործները նորից գալու են և սպասում էր, որ նրանց հանդիպի: Տունը լիքն էր կանանցով ու երեխանցով: Նրանք չէին համարձակում աչք խփել և վրդոված ականջ էին դնում մոլթ փողոցից լսող ամենափոքրիկ շշուկին: Զորս կողմը լռութիւն էր: Երբեմն ուռնում էին բացօդեայ մնացած շները, և կամ թռչում էին կայծերը ծխացող տներից:

Խուլ կէսգիշերին գիւղի փողոցում ձիաների դոփին է լսում: Զէնքերը խաղցնելով և իրանց կոկորդային լեզուով իրար հետ դէսից դէնից խօսակցելով, աւազակները մօտենում են տան: Նրանցից մէկը դուռը խփում է ու պահանջում, որ բացուի: Տանտէրը նայում է եւրոպական հագուստով մարդու վրայ, և երբ նա մի քանի խօսք է շնչում նրան, մօտենում է դռանը:

—Ես չեմ կարող ամեն անցորդի առաջ դուռս բանալ, ասում է տանտէրը. ասա, ով ես՝ որ բանամ:

—Ա՛յ, դուն դեռ առուտուր էլ ես անում, շնն. զոռում է աւազակը.— կը տեսնես. իմացած լինես, որ գնդի մեծաւորը քեզանից իջեանելու տեղ է ուզում:

—Թող ինքը մեծաւորը գա՛յ այստեղ. ես նրա համար կը բանամ, պատասխանում է տանտէրը:

Վերարկուի մէջ փաթաթւած՝ մենաւորը նստած էր իր սե-
ձիու վրան։ Զինւորը հաղորդում է նրան տանտէրի ասածը։ Սուս
ու փուս՝ երասանակը ձգելով զինւորին, գնդի մեծաւորը ձիուց իջ-
նում է և ուղղւում դէպի տուն։

— Բնաց արա, կանչում է նա. շնորհով։

Դուռը բացւում է. շէմքի վրայ կանգնած է լինում՝ եւրոպա-
կան հազուստով մարդը, տանտէրի ուսի վրայ յենւած։ Մտայլ ձիա-
ւորի ու եւրոպական զգեստ հագածի հայեացքները իրար են դիպ-
չում։ Մէկի մէջ վառւում էր դիւական չարութիւնը, միւսի մէջ —
լուսապայծառ փայլում էր հեղիկ սէրը դէպի մերձաւորը։

Սև մուշկ ձիաւորը՝ չկարողանալով տանել իր հակառակորդի
հայեացքին, յետ է քաշւում։

— Ելի ճանքիս վրայ, խուլ կերպով մրթմրթում է ձիաւորը,
այս տունը ինձ հարկաւոր է. ուղում եմ այստեղ տեղաւորել։

— Դու այդ չես կարող անել, որովհետև այս տունը իմն է,
հանգիստ կերպով պատասխանում է եւրոպական հազուստով մարդը։
Անցիր գնա։

Թէ ձիաւորը և թէ նրա հետի բոլոր մարդիկ անհետանում են
գիւղից...

VII

Իսկ նամակները ոչ միայն եւրոպական հագուստով մարդու,
այլ և շատ ուրիշներին, որոնց մէջ թափանցել էր նրա՝ բարու և
մերձաւորին կարեկցելու բարձր-քրիստոնէական ոգին, գնում էին
ու գնում աշխարհի զանազան կողմերը և իմաց էին տալիս նրան—
անբախտ երկրի մէջ պատահած չլուած չարագործութիւնների մա-
սին։ Հեռագիրը արագ արագ խփելով, հաղորդում էր երկար լուրեր՝
սարսափելի ճշմարտութիւնով լիքը։ Շոգենաւերն ու երկաթուղի-
ները տանում էին աշխարհի ամեն կողմը XIX դարի վերջին քրիս-
տոնեաների կոտորածի ականատեսներին և աշխարհը ցնցւած, վըշ-
տացած սկսեց ականջ դնել անմեղ նահատակների հեծեծանքներին...
Նրանք մինչև այսօր էլ հեծեծում են։— Եդգնութիւն ու զթու-
թիւն, հեծեծում են նրանք.— զթութիւն դէպի մեր՝ ոչ մի բա-
նում մեղք չունեցող կանայք, քոյրերն ու երեխաները։ Զայն տէք

ու օգնեցէք ամենքդ, ովքեր որ ունիք գէթ մի կաթիլ կարեկցու-
թեան զգացմունք զէպի տանջւող մարդկութիւնը: Յիշեցէք Քրիս-
տոսի կտակը և մի՛ լուծէք Նրա պատւիրանքները: Թող պաղսիրո
Փիլիսոսէր-փիլիսոփաները պնդեն, թէ բարին ու չարը միասին կազ-
մում են անհրաժեշտ տարր երկրիս վրայ ապրող բոլոր կենդանի
արարածների. թող նրանցից մի քանիսը նոյն իսկ աշնտեղ հաս-
նեն, որ ընդունեն, թէ չարը առաջադիմութեան գործոն լծակնե-
րից մէկն է. թող պոլիտիկոսները հոգան իրանց սիրած հաւասա-
րակշռութեան վրայ: Մենք սոսկ մարդիկս պիտի գործ չունենանք
ոչ սրանց, ոչ նրանց հետ: Մենք պէտք է մի բան գիտենանք. այն
է՝ որ մենք մարդ ենք, խօսքով էլ, գործով էլ պարտաւոր ենք օգ-
նել մարդկանց. չէ որ առ հրէայ կայ, ^{այն} էլ յոյն, ոչ էլ հայ, մին-
չև անգամ նա ինքը, թիւրքերի անիրաւութեան ու թալանի լծի
տակ տանջւողը:

Եւ մենք ամենքս, ինչքան էլ թէ ցեղով տարբեր լինենք, մէկ
մեծ ազգի պատկանողներս, որի բարերար ձեռքը շատ անգամ է
պարզւել պաշապանութեան համար, — մենք ամենքս իրաւունք ու-
նինք սպասելու, որ այս հզօր ազգը՝ ականջ դնելով հարիւր հազա-
րաւոր անարգւած մայրերի և քաղցած, սառած երեխանց հեծե-
ծանքներին, իբրև մէկ մարդ՝ կը բացականչի.

«Բաւական է. ես էլ չեմ թոյլ տալ»!

Փ Ո Ր Ո Ր Ի Կ

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴՆԻՐ ԻՐ ԾԵԱՆԻ

Օ, ի՞նչ ուժգին յուզւեցիր,
Ահեղաշունչ փոթորիկ.
Դձու, որ իրար խառնեցիր
Սար, ձոր, անտառ ու երկինք...
Այդ զայրացկոտ շանթերով,
Հսկայական վազքերով,
Այս վեհ սրտում բնութեան
Ձկայ ոչինչ քեզ նման:
Ի՞նչ ես պտրում դու երկար,
Ի՞նչ ես թողել յետևից,
Որ բարկացկոտ դու եկար,
Հեռու, անտես կողմերից:
Քո մէջ վաղուց գուցէ կար
Մի ցաւ խոշոր, ամենի,
Թափառել ես դու երկար
Անապատում ամառի.
Գուցէ անեղ շանթերով
Ամպերն իրար խառնեցիր,
Հսկայական թւերով
Լայն ովկիանը գրկեցիր,
Ե՛ւ չնչին ուժն ովկիանի,
Ե՛ւ քծնանքը դու տեսար. —
Հպարտ հողիդ ամենի

Վերաւորւեց. հեռացար...
 Ուժիդ զէմ ուժ էլ չկայ.
 Ձունես ընկեր հաւասար.
 Մենակ, ազատ ու հսկայ
 Ձափում ես զաշտ, ձոր ու սար:
 Դու մորակն ես բնութեան.
 Դու անէծք ես շանթահար.
 Եկար ու այս վարանման
 Վախճան տւիր զողահար:
 Վիշտդ ազատ դարձրիր
 Անձրե-արցունք, մի հեղեղ,
 Հուր ու կայծակ շինեցիր
 Բարկութիւնդ խելայեղ.
 Ամպերն իրար կուտելով՝
 Դաժանացար, սեացար,
 Անտառները փետելով՝
 Դու վեր ու վար սլացար.
 Հեղեղ-հեղեղ ջորդելով՝
 Անդունդները խուժեցիր,
 Յասկոտ ձայնդ թնդելով՝
 Դէպ լեռնիվեր վազեցիր.
 Հարւածեցիր շանթահար
 Լեռան խոհերն հնացած,
 Հսկայ լեռը զողահար
 Ձարթնեց քեզնից սօրսափած...
 ...Ո ինչ ուժգին շանթեցիր
 Ահեղաշունչ փոթորիկ.
 Դժ, որ իրար խառնեցիր
 Սար, ձոր, անտառ ու երկինք...
 Ես էլ քեզ պէս կուզէի
 Բարդ ու կուտակ յոյզերով
 Սրտիս մըրիկն ամէհի
 Ժայթքել ուժգին շանթերով.
 Բայց նա ամուր վանդափած

Գալարում է սրտիս մէջ,
 Որպէս ափով բռնւած
 Ալիքների ելեէջ:
 Ինչպէս հեղեղ՝ լեռներից
 Անդունդն ընկած խորավիհ
 Ել չի կարող խորքերից
 Հանել մի ձայն կորովի,—
 Այնպէս խուլ է ու անձայն
 Իմ փոթորիկն հոգեկան,
 Գալարում է անվախճան
 Յուզումներով մոլեկան...
 ...Ինչո՞ւ շուտով լռեցիր
 Ահեղաշունչ փոթորիկ,
 Ի՞նչ, որ իրար խառնեցիր
 Սար, ձոր, անտառ ու երկինք...

ՓՈԹՈՐԿԻ ԺԱՄԻՆ

Դ. ԴԵՄԻՐՇԵԱՆԻ

Փոթորիկն ուժգին աղմուկ է հանում...
Լսում եմ նրան՝ քաշում սենեակս...
Ա՛խ, տեսնես հիմա՞ նա ինչ է անում,
Նա՛, գարունքւանից կորած թռչնակս...

Գուրգուրեց նրան գարունը արդեօք՝
Գրկած տանելով ամեն տեղ իր հետ.
Ունի՞ իր սրտին մտերիմ մի ոք.
Խաբել է նրան սիրոյ մի վարպետ...

Գուցէ նա ինչպէս մի ծաղիկ աշնան՝
Հողմահարելով անապատն ընկած,
Դողում է գունատ և քնքոյշ զարնան
Նախկին ջերմ հուրը աչերումն հանգած...

Ա՛խ, գուցէ հոգին յուզւում է վշտոտ՝
Այս փոթորկից էլ սաստիկ և ուժգին.—
Ուզում եմ հաշտւած երթալ նրա մօտ,
Եւ սիրով թեքել զողահար կրծքին...

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՑԱԻԵՐ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՋԱԷՅՏԵԱԹԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Վերջին քսան տարիներում 2—3 անգամ ականատես եղանք հացահատիկների լանկարծակի թանգանալուն, իսկ երբ մեղանում սկսեց զարգանալ բամբակացանութիւնը, աջնուհետ մինչև այժմ հացահատիկների արժէքը մի որոշ գնից չէ իջել, ինչպէս լինում էր առաջ: Գիւղացուն ամենականիսիկ փող տուող բամբակն է, որից դաշտեցիները չափշտակած ցորենի ցանքը պակսեցրին՝ մեծ տեղ տալով բամբակին: Միևնույն ժամանակ բնութեան մի քանի չարիքները միմեանց չետևից մնասեցին լեռների ցանքերին, որտեղ բացառապէս հացարուս է ցանում:

Դաշտալին գիւղերի հողերը շատ սակաւ են համեմատելով լեռնալին գիւղերի հողերի հետ, աչնպէս որ դաշտեցին չի կարող հաւասար քանակութիւնով բամբակ և ցորեն ցանել, ալ պէտք է առաւելութիւն տալ աչն բերքերին, որոնք աւելի արդիւնաւոր են և միշտ ընթացք ունին վաճառանոցներում: Իսկ լեռներում պէտք է բացառապէս վերին կատարելութեան հասցնել հացարուսերի ցանքը, որը աճեցնելու ընդունակութիւն ունի կլիման:

Նրբ դաշտալին գիւղերում ևս առատութեամբ ցանում են ցորեն և գարի, աչն ժամանակ թէ դաշտեցիների և թէ լեռնցիների մէջ հացահատիկների զները սաստիկ ընկնում են, որով դադարում է առևտուրը, ապրանքների փոխանակութիւնը, և երկու կողմն էլ սաստիկ մնասում են:

Վերջինս պապանները ի նկատի ունենալով, ինչպէս վերնում նկատել ենք, աչժամ էլ կրկնում ենք, որ լեռնալին տեղերում պէտք է վերին կատարելութեան հասցնել հացարուսերի մշակութիւնը և ապա կաթ-

¹⁾ Տես Մուրճ 1897 թ. № 7—8, 10, 11—12 և 1898 թ. № 1:

նատնտեսութիւնը, անասնապահութիւնը, մեղապահութիւնը, թռչնապահութիւնը, իսկ դաշտալին գիւղերում մեծ զարկ տալ բամակին, բրնձին, քնջութին, ալգեգործութեանը և այլն:

Վերջին տեսակի բերքերը մեծ հրապարակներում ընթացող են, որով դաշտեցիների ձեռքը փող կանցնի և որոնք իրենց ձեռք բերած փողով հաց կառնեն լեռնեցիներից: Այս կերպ վստիւղով հաւասարակութիւն կը պահպանւի ժողովրդի երկու կողմերի — լեռնացու և դաշտեցու աշխատութեան, ապրանքների փոխանակութեան և վարձատրելու մէջ:

Սրանով մենք չենք կամենում անդել, թէ դաշտեցիները բոլորովին անտես պէտք է անեն հացաբոստերի մշակութիւնը. ոչ, նրանք պէտք է ցանեն միաջն փոքր քանակութեամբ: Սրինակ Սուքի և Ագարակ գիւղերը, որ բացառապէս տեղական թուխունի մշակութեամբ են զբաղւած, թուխունը փոխարինում են դրացի գիւղացիների արդիւնաբերած ալլ բերքերի հետ և լեռնալին գիւղերի մէջ ամենահարուստն են, բաց միւսնուն ժամանակ զգուշութեան համար ամեն տուն մի փոքր հողի տարածութեան վրայ ցորեն, դարի կամ կորեկ է ցանում:

Եթէ մեր երկրում մեծ պահանջ կալ հացաբոստի, պատճառն այն է, որ մեր գիւղական դասը բացառապէս ցամաք հացով է կերակրւում: Դաշտալին գիւղերում երբեմն ուտում են մսեղէն կերակուրներ, իսկ լեռնալին գիւղերում, ուր աւելի զարգացած է անասնապահութիւնը, միս գործ են ածում երբ անասունը սատկելու մօտ է, ուստի բացառապէս կերակրւում են գարու և ցորենի հացով, մասամբ էլ կաթնեղէնով: Թուրքերը և քիւրդերը ձմեռւան համար ուտելիքի ոչ մի պատրաստութիւն չեն տեսնում:

Մեզ պատահել է Սիլանու թրքաբնակ գիւղում 40 կուպէկով 8 հատ ձու միաջն առնել, որը ամբողջ գիւղում հազիւ է ճարւել, չը նալւած, որ այդ քսան տնից բաղկացած գիւղը ունի 1800 ղեսեատին հող, որի մեծ մասը հիանալի ծաղկաւէտ արօտատեղի է, ուր կարելի է մեծ աջողութեամբ զարգացնել անասնապահութիւնը, մեղապահութիւնը, թռչնապահութիւնը և այլն:

Մեզանում մի ղեսեատին տարածութեամբ հողից կարելի է ստանալ 500 փութ կարտոֆիլ. ուստի այն տունը, որ ցանում է տարեկան զիցուք 4 ղեսեատին հող և ստանում 420 փ. ցորեն՝ բոլորը ուտում է. եթէ նա կէս ղես. հողի վրայ կարտոֆիլ ցանի՝ կը ստանալ 250 փ. որը գործ ածելով՝ անշուշտ մեծ քանակութեամբ ցորենից կը տնտեսէր և կը ծախէր:

Դաշտալին գիւղերում երկրագործութեան մէջ արդէն նկատելի է փոփոխութիւն դէպի կատարելագործութիւնը, թէև քիչ ծաւալով, իսկ լեռնալին տեղերում ոչ մի փորձ չի լինում հողագործութիւնը զարգացնելու համար և բոլորովին բնութեան կամքին է թողւած, առանց ոչ մի արհեստական միջոցների դիմելու:

Դաշտալին գիւղերում տեսնում ենք, որ մուտ է գործել եւրոպական գութանը, էրանելու մեքենան, նույն իսկ կալսելու մեքենաները: Հողը պարարտացնելու համար երբեմն աղբ և մոխիր են խառնում. շատ տեղեր արտերի զրադները թումբ բարձրացնելով մէջը ջուր են թողնում դարնան տղմի ժամանակ, իսկ լեռնալին տեղերում հողը ուժեղացնելու համար ոչ մի արհեստական փորձ չեն անում:

Որովհետև դաշտալին տեղերում բնութիւնը ինքը նպաստում է պղտղաբերութեանը, ուստի, իմ կարծիքով, լեռնալին հողերի պարարտացնելու վրայ աւելի պէտք է ուշ դարձնել, որտեղ տաք կլիմայի բուսեր չեն աճում, սակայն մեծ աջողութիւն կարող են ունենալ հացահատիկների արդիւնաբերութեան մէջ:

Առանց չափազանցնելու կարող եմ ասել, որ եթէ բոլոր դաշտալին հողերն էլ ցորենով ցանւեն՝ դարձնալ հացի արժանութիւնը ապահոված չի կարելի համարել, եթէ լեռնալին տեղերում հացի բերքը սակաւ լինի:

Թէ ժողովրդի տղիտութիւնը որքան է մեասում գիւղացիներին նիւթականապէս՝ կարելի է եզրահացնել հետեւեալ անհերքելի ֆակտերից: 1893 թւին Ալիդամարու գիւղը ստացաւ իր ալգիններից 1500 կարաս գինի, բայց մասներով կարող ենք հաշւել՝ թէ ով և որքան է ծախել: 1500 կարասից միայն 14 կարաս ծախւեց և ստացւեց 126 ռ. (լւրաքանչիւր կարասը 9 ռ.). բայց եթէ հնար լինէր 1500 կարաս գինին փշանալուց պահպանել և թէկուզ ալջ չնչին 9 ռ. դնով վաճառել՝ կը ստացւէր 13.500 ռ. որը քիչ ապահովութիւն չէ 125 տնից բաղկացած մի գիւղի համար:

Ալգքան գինին ալիդամարուցիները խմեցին ոչ թէ աչն պատճառով, որ նրանք ոչ պատրաստով գիտեն և ոչ էլ փշանալուց պաշտպանել: Նրանք լաւ գիտեն, որ դեռ մարտ ամիսը չհասած՝ իրենց բոլոր գինիները կը թթւեն կամ ջուր կը դառնան, ուրեմն խնչու չխմել և քէֆ չանել ալիստութիւնից ու տանջանքից ազատ՝ ձմրան:

Երևանալ նահանգի բոլոր լեռներում ահագին քանակութեամբ անուշահամ և անուշաբուր ծաղիկներ թառամում և ի զուր կորչում են, որից լաւ մեղր կը ստացւէր և նիւթապէս կ'օգտուէր գիւղացին. բայց նա գուրկ լինելով ալջ գիտութիւնից՝ ոչինչ օգուտ չէ ստանում: Նույն լեռներում որքան անօգուտ կորչում են ամեն գարնան բուսնող սոկոնները, որի ֆունտը քաղաքացիները առնում են 60 կոպէկից մինչև մի ռուբլի. հաւանական է, որ մեր գիւղացիները չը գիտեն թէ ալջ բերքը կարելի է չորացնել և ծախել:

Երևանալ նահանգի լեռնցու կովը զոլ օղի մէջ՝ պաղ աղբիւրների

Ջուրը խմելով, հիանալի արօտատեղերում արածելով հանգերձ՝ փոքր է ու վտիտ և տարեկան մի աննախանձելի քանակութիւն իւղ է տալիս, այն է՝ 24-30 ֆունտ. միթէ ալդ անասնապահութիւն և կաթնատնտեսութիւն է:

Մեծ արգելք է նաև ճանապարհների գլխովին բացակայութիւնը.— լեռնալիւն տեղերում գիւղից գիւղ ոչ թէ սալ չի բանում, ալ նաև միաջակ ձին կամ եզը չէ կարողանում անցնել ճանապարհների վատութեան պատճառով, մանաւանդ ձմեռ ժամ անակ, երբ ամեն մի քար ու փոս հաստ ձնով է ծածկուում: Դիցուք լեռնակաճը կամենում է տեղափոխել դէպի դաշտ կամ մի շուկա, 40 վերստ հեռաւորութեան վրայ 60-100 փ. ապրանք-ցորեն, գարի և ալն, որը երկու և զ ունի միաջն: Երկու եզնով, բարձած, հազիւ կարելի կը լինի տեղափոխել 15 փ. ապրանք. ուրեմն 60 փ. ապրանք տեղափոխելու համար նա չորս անգամ պէտք է տեղափոխութիւն կատարի: Իւրաքանչիւր տնկամ նա զործ է դնում երեք օր (մէկ օր գնալը, միւս օր գործը աւարտելը, երրորդ օր վերադառնալը). հետևապէս 60 փ. ապրանք տեղափոխելու համար նա զործ է դնում տասն և երկու օր: Եթէ նա տարւան մէջ երկու երեք անգամ ալդքան օրեր վատնի՝ ահագին վնաս կ'ուսենալ:

Եթէ մի անգամ գիւղացիներին ստիպելով ամեն կողմի վրայ բաց անել տան սալագնաց հասարակական ճանապարհներ, ալն ժամանակ գիւղացին հեշտութեամբ 60 փ. ապրանք մի սալի բարձելով և երկու եզ միաջն լծելով՝ երեք օրում կը տեղափոխի, կը վերադառնայ և ժամանակի ահագին վատակ կուենալ, որը մեծ նշանակութիւն ունի գիւղացու համար: Մի անգամ, 1889 թին, ստիպած էի Խզդիր գիւղից խալֆալու գիւղը անցնել, որի ճանապարհը ճահճալի տեղերով է անցնում. ալնպէս խրեցի ցելի և տլի մէջ, որ 40 ուրլի վնաս ունեցալ միաջն շորերիս փշանալուց:

Ի՞նչպէս պէտք է գիւղացին ալդպիսի ճանապարհներով անցկացնի իր բամբակը, գինին, ցորենը — և չը վնասուի:

Չորս տարի առաջ, դաւառապետ պ. Փիրումեանը, ժողովրդին մի քանի օր ստիպմամբ բանացնելով՝ մի քանի կողմերի վրայ կանոնաւոր ճանապարհներ բաց արաւ, ի միջի ալլոց և քիչեալ խալֆալու ճահճալի ճանապարհը, որի վրայով ալժմ կարելի է քառալոյծ կառքով անցնել առանց ակներն նույն խոկ ցելոտելու և հաղարաւոր փթերով ապրանք տեղափոխել առանց վնաս կրելու:

Ալն գիւղացիները, որ ստիպմամբ բանեւուց անէծք էին թափում պ. Փիրումեանի գլխին, ալժմ առանց նրան օրհնելու չեն անցնում քիչեալ ճանապարհով:

Չողագործութեան զարգացմանը մեծ արգելք է նաև ներկայիս նրա անպաշտպան դրութիւնը, որ առ ալժմ պետական օրէնքի խիստ հո-

վանատութիւնն է պահանջում, որպէս զի խաղաղ, կուտուրական ժողովրդի աշխատութիւնը զոհ չը գնալ բարբարոս և անխիղճ մարդկանց չարակամութեանը: Օրինակ՝ հալը մեծ չարչարանքով ցանում է բամբակ, ցորեն և ալլն: Զրուս, քաղհան է անում, աճեցնում է, իսկ թուրքը չի խղճահարում և գիշերով իր անասունները ալղ արտերի մէջ արածացնելով ոչնչացնում է աժդոջ տարւան աշխատութիւնը, մի ամբողջ ընտանիքի յուսն ու ապաւէնը:

Հալը ծառ է տնկում և մեծ խնամքով աճեցնելով՝ պատւաստում է, պողպաքերութեան է հասցնում, իսկ թուրքը գիշերով կոտորում է ալղ ծառերը և սալներով տանում է հրապարակ վաճառելու, որը մի հատ էլ ծառ չի տնկել:

Լեռներում զիցուք հալը աճեցրել է ցորենի արտեր, և մօտեցել է քաղելու ժամանակը, ոսկու նման էլ փալ է տալիս: Քիւրդը որ մեծ օգուտ է վերցնում անասնապահութիւնից՝ և ալժմ էլ սկսել է ցանքով պարապել, իր ցանքը վերջացնելուց լետոյ՝ ամբողջ ամառը չուում է լեռները իր ոչխարները պարարտացնելու, և ալղ միջոցում չի խղճահարում ուտացնել ոչխարներին իր դրացի հալի՝ քաղելու հասցրած ցորենի արտերը, խոտերը և արօտները: Ալղ վարմունքը ամենաանմեղ սովորութիւն է համարում մեզնում, չնայած որ դրանից ահագին վնաս է կրում խաղաղ երկրագործը:

Ուրիշի աշխատութիւնը ոչնչացնելը շատ անշան բան է համարում զրանց մէջ, և ահա օրինակներ.— Սիւանլու զիւղում պարապելով հողագործութեամբ՝ ամենից շատ զգալի էր ինձ փալտի պակասութիւնը, ուստի սկսեցի փոքրիկ անասու աճեկել: Զորս տարի շարունակ, ամեն տարի մօտ 1000 ծառ էի տեղափոխում դաշտալին գիւղերից և վերատնկում էի ահագին տանջանքով, բայց մէկ ամսից լետոյ մի ծառի հետք անգամ չէր երեւում, որը ոչնչացնում էին իմ դրացի քրդերն ու թուրքերը: Նրա ևս սկըսեցի սաստիկ բողոք բառնալ և պահանջ անել ալղ բարբարոսութեան դէմ, նրանք միանգամայն ապշել էին իմ անխղճութեան վրայ, որ ևս հասարակ փալտի համար ալղալիսի միջոցների ևս դիմում:

Մի քիւրդ հովիւ ունէի, 1887 թւին, որը արածացնում էր ոչխարներ: Դրացիներս սաստիկ բողոք բարձրացրին, որ հովիւս ոչխարները արածացնում է իրենց արտերում: Մի քանի անգամ զգուշացրի նրան, որ ալղալիսի վնասներ չպատճառի, նա երգում էր Մուհամմեդի բոլոր օրէնքներով, թէ ինքը չէ վնասում նրանց արտերին: Բողոքները շարունակեցին, ևս ստիպւեցի զաղտնի հսկողութիւն անել և տեսալ, թէ ինչպէս հանդիստ խղճով երդւելուց լետոյ շարունակում է ուրիշների արտերը ուտեցնել ոչխարներին: Բարկացած՝ նրան դուրս վռնդեցի հովուութիւնից: Նա զարմացել էր իմ վնասութիւնից և հայտնում էր ինձ, որ ինքը աշ-

խատում է ոչխարներս պարարտացնել, իսկ ես աչնքան չիմար եմ, որ չեմ գնահատում նրա այդ բարերարութիւնը!

Կարծեմ վերոգրեալ ֆակտերը բաւական պերճախօս են:

Այդ հակակոշտութեան քրդերն ու թուրքերը իրենց անկիրթ բնաւորութեամբ որքան վաւրագ ու բարբարոս են դրացիների նկատմամբ, նոյնքան էլ երկչոտ են օրէնքի առաջ: Բաւական է գիւղական տանուտէրներին և աղսախկալներին (սպիտակամորուքներին) մի փոքր սղմել օրէնքի անունով—և նրանք անձամբ միջոցներ ձեռք կ'առնեն այդ վնասակար սովորութիւնների դէմ:

Նիթէ քսան կոպէկանոց ապրանք գողացողները պարտաւոր են պատժւել իբրև քրէական չանցաւորներ, ինչու հարկւր ուսուլիանոց ցորենի արտփչացնողները չպէտք է պատժեն նոյնպէս իբրև քրէական չանցաւորներ:

Թողնելով զուտ մասնագիտական խնդիրները, մենք աշխատեցինք քննել այն կողմնակի պատճառները, որոնք արդիւք են եղել մեր գիւղացիների բարօրութեանը և գիւղատնտեսութեան զարգանալուն. այժմ մեզ մնում է թւել, համառօտ կերպով, այն միջոցները, որոնցով կարելի է զարգանալ և առաջադիմել:

Աւելորդ ենք համարում երկար բացատրել, որ ամենահիմնական միջոցն է ուսումնարանը—ժողովրդի մէջ գրագիտութիւն տարածելը, որին իբր օժանդակ՝ գիւղական գրադարանների կազմակերպելը. իսկ ամենագլխաւորն է՝ տարրական ուսումնարաններին կից՝ կամ առանձին՝ գիւղատնտեսական փորձնական կադարաններ հիմնելը ամենաընդարձակ ծաւալով. «Տեսնովի է՝ ուսնովի, ցանովի չէ՝ բուսնովի» ասում է ժողովրդական առածը:

Յայտնելով մեր խորին երախտագիտութիւնը մեր բարեխնամ կառավարութեանը, որ այժմ ամեն հնար գործ է դնում գիւղերում տարրական ուսումնարաններ բանալու համար, ցաւելով պէտք է ստենք, որ այդ ուսումնարանները չեն ծառայում ժողովրդի կարիքներին: Այդ տարրական ուսումնարանների չրջանն է 3—5 տարի, որի չաճախողներն են զլխաւորապէս հաւեր և թուրքերի մի չնչին սոկոս, որոնք ուսումնարանում անցեն կացնում օրական 3—4 ժամ: Տարւաջ ընթացքում երեխան սովորում է հազիւ կմկմալով կարդալ և մի 20—30 խօսք պետական լեզուից: Ամառւան արձակուրդներին նա մոռանում է ամեն բան. հետեւեալ աշնանը նորից սկսում է նախկին դանդ ու զբաւը: Եւ այսպէս չորս հինգ տարի ուսումնարանում քաջ գալուց լետոյ երեխան ուսումնարանից դուրս է գալիս առանց նոյն իսկ վարժ կարդալ գիտենալու: Նա սէր չի տաճում նաև դէպի ընթերցանութիւնձ, որ զոնէ ուսումնարանը աւարտելուց լե-

տող ընթերցանութեամբ, ինքնօգնութեամբ կարողանալ սովորածը լրացնել և չմոռանալ:

Խօսքս գիւղական տարրական ուսումնարանների մասին է:

Ներկայումս գիւղերի պետական տարրական ուսումնարանում աւարտած աշակերտը ոչ պետական լեզուն գիտէ և ոչ էլ մալրենի լեզուն: Բնականաբար էլ աչդպէս կը լինի, քանի որ պետական լեզուն 3—5 տարում բնական պալմանների շնորհիւ չի արմատաւորում աշակերտի մտքում, իսկ մալրենի լեզուն էլ սովորում են հետեւեալ նեղ ծաւալով, աչն տարրական ուսումնարանում՝ ուր ծախսում է տարեկան 5 հազար ռուբլի, զրա մէջ տեղական լեզւի ուսուցման ծախքն է ընդամենը 120—180 ռ.: Եղարկացութիւնը ընթերցողներին ևս թողնում:

Անհրաժեշտ է, որ գիւղական տարրական ուսումնարանները հեռու լինեն քաղաքական ղիտումներից և տեղական լեզուներն էլ պետական լեզւի հետ հաւասար տեղ բռնէին ուսումնարաններում, որով միայն կը ծառայէին ժողովրդի զարգացմանը և բուն պէտքերին:

Մարենի լեզու գիտութիւնը յողովրդի մէջ տարածելու չարմարութիւնը աչնպէս ապացուցւած է, որ հազիւ թէ հակառակողներ լինեն, եթէ լոկ հակառակելու ցանկութիւն չունենան:

Թուրքերի մէղրիտէներից մենք ոչինչ օգուտ սպասել չենք կարող, քանի որ բացի կրօնից, աչն էլ անհասկանալի լեզուով, ուրիշ ոչինչ չեն աւանդում, իսկ հալոց ծխական-եկեղեցական ուսումնարաններից աւարտում էին աւելի ընդարձակ, մասամբ տարրական տեղեկութիւններ ձեռք բերած, ընթերցասէր և դէպի կուլտուրան հակող մարդիկ:

Աւելի օգտաւէտ կը լինի, եթէ իւրաքանչիւր նահանգի մի չարմարաւոր կենտրոնում բացել միջնակարգ գիւղատնտեսական ուսումնարան, իսկ իւրաքանչիւր գաւառում, կլիմայի համեմատ, բացւին ստորին կարգի և փորձեականին մօտեցրած ուսումնարաններ, որոնց անպատճառ պէտք է աջակցեն կալւածատէրերը:

Աւսպիտով միայն կը տարածւի կատարելագործւած գիւղատնտեսական ձեւերը և կը զարդանալ գիւղատնտեսութիւնը:

Բացի աչդ բոլորից անհրաժեշտ է, որ պետութիւնը նշանակի մի մի մասնազէտ իւրաքանչիւր նահանգում, որոնց պարտքը լինի միշտ ման գալ նահանգի ամեն մի գիւղը, ուսումնասիրել տեղական գիւղատնտեսական պալմանները և զրանց միջոցով հիմնէին գաւառական գիւղատնտեսական խորհուրդներ: Խորհրդին մասնակցողները պէտք է լինեն գիւղերից ընտրւած պատգամաւորներ, կալւածատէրերը, ազարակատէրերը ¹⁾ և գաւառական վարչութիւնն պաշտօնեաներից մէկը:

¹⁾ Կապալով վերցրած ուրիշի հողի վրայ ցանք անողներ (ֆերմէլ):

Այդ խորհրդին մասնակցողներն պարտքը պէտք է լինի՝ ուսումնասիրել ամեն մէկը իր շրջանի գիւղատնտեսական պայմանները, դրութիւնը, տեղեկութիւն տալ խորհրդին, չօգուտ գիւղատնտեսութեան կազմեցնել վճիռներ և ալիք վճիռները օրէնքի ուժով գործադրել տալ գիւղացիներին աշխատանքի միանալ, մինչև որ մեր գիւղացիները կը սովորեն իրենց օգտին մտածել և հոգալ:

Որպէս զի մեր վերոգրեալ նկատողութիւնները լոկ սիսական և ան-իրագործելի խօսքեր չնկատեն, չալտնում ենք ի գիտութիւն, որ ձեռնարկել ենք մեր առաջարկած խնդիրներից մի քանիսի իրական օրինակը տալու, որի հետևանքի մասին իր ժամանակին տեղեկութիւն կը տանք ընթերցող հասարակութեանը:

ՆՒԷՐ ԸՆԿԵՐԻՍ

ԱՐՇԱԿ ԱԹԱՅԵԱՆԻ

Մենք ծեր ենք, ընկեր, թոյլ, անօգնական:
Թէև լիովին, զիտես՝ չենք ծաղկել—
Դեռ կեանք չը տեսած՝ անս գերեզման,
Եւ կարծես թէ կեանք չենք էլ երազել:

Վաղ վերայ հասաւ խարդաւանանքը,
Մեր ոյժը հատաւ ճանր գործերում,
Միայն պահեցինք մեր դաւանանքը,
Սակայն նա մնաց թաղւած մեր հոգում:

Հաղիւհաղ ելանք մենք արշալուսին,
Կամեցանք տեսնել նոր արև, նոր լոյս,
Բայց մեր երազը մարդիկ ծաղրեցին
Եւ մեզ թողեցին միայնակ, անյոյս.

Ոչ դք մեզ չասաց. «Ես էլ ձեզ ընկեր,
Ես էլ ոյժ ունեմ, արիք միանանք,
Ես ձեզ կը բանամ՝ երկնքի դռներ,
Այնտեղ միասին կը գտնենք նոր կեանք»:

Ոչ ոք այդ չասաց, այլ արհամարհեց
Մեր իդէալը անտարբեր հոգով—

Ձէ, չարհամարհեց, այլ նա խորտակեց
Անարգ կեղծութեան զազիր զիմակով:

Եւ ահա կրկին միայն ենք, ընկեր,
Որպէս եղել ենք ծնւելու օրից.
Թող ծովի նման յուղւեն մեր մտքերը,—
Բայց զուր է սպասել, զուր յուսալ նորից.

Թող նաւի նման մեր կեանքն օրօրւի
Մոլի կատաղի արհաւիրքներում,
Թող մեր միտքը, հոգին վրդովւի,
Եւ այսպէս անվերջ, մինչև դադարում...

Ես եմ, ինչպէս մարող հնչիւնով
Ինձ ես ձայն տալիս, ընկեր անմեկին,
Տեսնում եմ, ինչպէս կարկառած ձեռքով
Ինձ ես որոնում տանջանքի ժամին.

Զգում եմ, որպէս տենչով փշրւած,
Կարօտել ես իմ անցոյս օգնութեան,
Արցունքն աչերիդ խորքերում պահած,
Լալ ես երազում ինձ հետ մի վայրկեան,

Բայց... արցունք չունեմ!.. Ես էլ եմ թշուառ.
Անվերջ հոգսերը հոգիս մաշեցին,
Շատ վաղ հանգցրին սիրտս սիրավառ
Եւ դուրս կորցեցին արցունքս վերջին.

Այժմ էլ եմ լալիս, բայց առանց արցունք,
Զոր են աչքերս, չոր ու անկենդան,
Ել արցունք չը կայ, որ վիշտ, մոորմունք
Նորա հետ թափեմ, մասնեմ մոռացման

Եւ խաւար միտքս լուսով զարդարեմ,
 Նոր կեանք ստանամ, որպէս վառ մանուկ,
 Աշխարհն ինձ թւայ նորաստեղծ եղեմ,
 Ծիծաղով չիշեմ օրերս խղճուկ:

Ես էլ եմ քեզ պէս վհատուած հոգով.
 Էլ ուր է հաւատ, ուր վառ երազներ,—
 Սլացան, կորան անհետ թողնելով
 Հոգուս մէջ կրակ, սրտիս մէջ վերքեր:

Դու շղթայուած ես?—Ես... աւելի վատ!...
 Զարկախարդ վիշտը գիշեր ու ցերեկ
 Կրծում է սիրտս, կրծում անընդհատ,
 Եւ կարծես թէ նա վերջ չունի երբեք:

Ի՞նչ ես բաց անում վերքերը սրտիդ!
 Բայց ի՞նչ կը գտնես չորացած հոգում.
 Տո՛ւր, եթէ ունես, արցունքի մի շիթ—
 Ես տառապում եմ, ես լալ եմ ուզում...

4 նուեմբ. 97 Բաքու

ԷԻՈՒԻՑԻԱՅԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

Կեանքի ծագման հարցը վերջացնելու վրայ ենք. նա շատ զբաղեցրեց մեզ: Ամփոփենք:

Ի՞նչ սովորեցինք ուրեմն: Ընդունել արդեօք տիեզերական ծագման հիպոթեզը և պնդել, որ օրգանական, կենսունակ սաղմերը եղել են յաւիտենականութիւնից ի վեր տիեզերքի անվերջ տարածութեան մէջ և նպաստաւոր մոմենտում սկսել են զարգանալ. (այդ ենթադրութիւնը, որ առաջին անգամ հրատարակել է Բիւլիները 1855 թւին իր «Ոյժ և Նիւթ» գրաւածքում, ունեցել է պաշտպտողներ. յամենայն դէպս նա աւելի հաւանականութիւն ունի, քան «Եւասէ Աստուծ...»-ի հիպոթեզը) — թէ պէտք է նախ ընդունել ինքնաբեր ծագումը... Բայց դուցէ այստեղ ևս աւելի լաւ կը լինէր ագնոստիկ մնալ, (ինչպէս Հէքսլին էր անում նոյնօրինակ դէպքերում), քանի որ, ինչպէս տեսանք, ոչ մէկը այդ հիպոթեզներից ֆակտային ապացոյց չունի: Ինքնաբեր ծագումը աւելի խելքի մօտ է թւում: Թէ որքան հաւանականութիւն ունի նա — ընթերցողին ենք թողնում եզրակացութիւն անել, հիմնելով մեր բոլոր նախընթաց տեսութեան վրայ: Մենք տեսանք, որ նա իրողութիւն չէ. մեր օրերում բնագիտութիւնը անխնայ դուրս է գցում իր շրջանից այն պատճառով, ինչ որ փորձի, ստույգ դիտողութեան վրայ չէ հիմնւած:

¹) Տես Մուրճ 1897 թ. № 2—3, 5, 7—8, 9, 11—12, և 1898 թ. № 1:

Սակայն գիտութիւնը կարող է ընդունել այս կամ այն հիպոթէզը ժամանակաւորապէս: Նա ընդունում է այնպիսի հիպոթէզներ, որոնց միջոցով կարող ենք լուսաբանել այս կամ այն երեւոյթը և որոնք ներդաշնակ են գտնւում մեր զիտած բոլոր ուրիշ երեւոյթների ու օրէնքների հետ: Եւ միայն լայն փաստական հիմնաւորութիւն ստանալով՝ նրանք դառնում են թէօրիալ Ծագման թէօրիան Լամարկի օրով միայն հիպոթէզ էր. Դարւինի օրով նա դարձաւ թէօրիալ՝ Կանտ-Լապլասեան տիեզերածնութիւնն անգամ, թէև փաստեր ունի իր ետեւում, գիտութիւնից ընդունւում է ժամանակաւոր կերպով, իբրև մի հիպոթէզ, որ ամենից աւելի լաւ է բացատրում տիեզերական շինւածքի ծնունդն ու էւոլյուցիան:

Ինքնաբեր ծագումը ևս ժամանակաւորապէս կարող է ընդունւել ոչ իբրև թէօրիալ, այլ իբրև à priori կառուցած մի հիպոթէզ (մի օգտակար հիպոթէզ, որ լոյս է սփռում կեանքի ծագման վրայ), ոչ իբրև փաստ, այլ իբրև մի հաւանականութիւն: Աւելին ասենք. ինքնաբեր ծագումը մի փիլիսոփայական-տրամաբանական հնարաւորութիւն է:

*
* *

Մեր տեսութիւնը երկարեց: Ինչ որ մենք ծրագրել էինք, նրա կէսն անգամ դեռ ևս չենք անցել: Այսուհետև քիչ աւելի արագ կը քայլենք: Դա թերևս լինի ի ֆնաս յօդածին, բայց ընթերցողը կը ներէ և խստապահանջ չի լինի դէպի մեզ. այսպիսի մի ընդհանուր տեսութեան մէջ չի կարելի ընդարձակել ամեն վայրկեան ստնկի պէս բնոյղ հարցերի ու թէօրիաների վրայ:

Կեանքը սկիզբ առաւ: Կենդանի էակները աճեցին, բազմացան ու տարածեցին երկրագնդի շուրջը: Կեանքի աղբիւրը մեզ համար անըմբռնելի եղանակով ճիւղաւորւեց երկուսի՝ կենդանական ու բուսական աշխարհների: Արդեօք ի սկզբանէ երկու զանազան տեսակի մոներներ են երևացել, մինը՝ կենդանական, միւսը՝ բուսական աշխարհի համար: Հէկկելը պատասխանում է՝ հաւանօրէն, ոչ: Որովհետև այդ դէպքում բոյս և կենդանի բոլորովին զատ ու անկախ կը լի-

նէին իրարից. բայց չէ որ կան այսօր այնպիսի շնչաւոր արարածներ (Protist), որոնք ոչ բոյս են, ոչ կենդանի և որոնք կարող են ընդունել և իբրև բոյս, և իբրև կենդանի:

Երկրորդ հնարաւորութիւն:

Արդեօք միմիայն մէկ տեսակ մոներ է ծնունդ առել առաջին անգամ և ապա դիֆֆերենցիացիայի ենթարկել:

—Այդ էլ՝ ըստ Հէկկելի՝ հաւանական չէ:

Երրորդ հնարաւորութիւն:

Ուրեմն սկզբում մոներների շատ տեսակներ են առաջացել:

Այդ երրորդ ենթադրութիւնը Հէկկելի համար ամենահաւանականն է. Հաւանական է, ասում է նա, որ սկզբներում, երբ երկրագունդը հրահեղուկ դրութիւնից սկսել է աստիճանաբար սառնել, ներքին ոյժերի բռնկման շնորհիւ անհարթութիւններ են գոյացել նախածովի չափովում, տեղ-տեղ տարբեր ֆիզիկօ-քիմիական պատճառներ են ստեղծւել, և ուրեմն ծնունդ են առել այդ տարբեր պայմաններին համապատասխան նաև տարբեր մոներների տեսակներ: (Թէև մոներները ամենապարզ էակներն են, այնուամենայնիւ թեթև տարբերութիւններ կարող են մտցնել նրանց մէջ նրանց բաղկացնող քիմիական տարրերի, մանաւանդ ածխածնի, տարբեր միաւորումները, ապա ծծումբի ու ֆոսֆորի աւելի կամ պակաս խառնուրդը և այլն):

Ինչով է տարբերում բոյսը կենդանուց: Առաջին հայեացքից թւում է, թէ տարբերութիւնը արմատական է: Ի՞նչ նմանութիւն կարող է լինել մի կաթնասուն կենդանու և մի ծառի, մի կառւի և մի խնձորենու միջև: Կատուն ունի բարդ գործարաններ, ունի սիրտ, մկաններ, ջղային սիստեմ, և այլն. իսկ խնձորենին զուրկ է այդ ամենից: Բայց այդպէս չեն դատում. մենք պիտի համեմատենք բոյսն ու կենդանին իրենց ամենասկզբնական դրութեան մէջ, պիտի իջնենք կենդանական սանդուղքի ամենաստորին աստիճանները. և այն ժամանակ կը տեսնենք, որ տարբերութիւնը էական չէ: Տարէք երեսային կամ չափազանց տգէտին զօլոգիական լաբորատորիա և ցոյց տւէք նրան մի շարքում զետեղած ծովասողը, կենդանի սպունդը և ամենապարզ բոյսերը: Անկարելի է, որ նրանք կարողանան ջոկել բոյսը կենդանուց: Բոյսն էլ, կենդանին էլ նոյն բջիջը, նոյն քիմիական բաղադրութիւնն ունին, այսինքն՝ ածխածին, թթւածին, ջրա-

ծին, աղոտ, քիչ էլ երկրորդական տարրեր՝ ծծումբ, ֆոսֆոր, և այլն: Միևնույն պրոտոպլազման է, շարժուն, կենսունակ, կաշուով պատած, կորիզը ներսում: Նմանութիւնների թելը դեռ շատ հեռու կարող է ձգւել:

Վաղեմի ժամանակներում բոյսն ու կենդանին խիստ կերպով զատում էին իրարից, իբրև, հիմնականապէս տարբեր էութիւններ: Արիստոտելը ընդունում էր «հոգի ունեցող» կենդանի և «անհոգի» բոյս: Լիննէյը ևս այդ թիւրիմացութեան մէջ էր: Մեր դարու միկրոսկոպը ջնջեց կենդանիների այդ արածնութիւնը: Յոյց տրւեց, որ ոչ զգայնութիւնը, ոչ ջղային սիստեմն ու գիտակցութիւնը, ոչ շատ ուրիշ բաներ անսպասման յատուկ չեն կենդանիներին, որ նրանք կամ բոյսերի մէջ էլ գոյութիւն ունին, կամ թէ բացակայում են ամենատարբեր կենդանիների մէջ: Իրաւամբ, ուրեմն, շեշտում է սուս բուսաբանը, որ «իրօք չըկայ ոչ բոյս, ոչ կենդանի, այլ մի անբաժանելի օրգանական աշխարհ»: (Тимирязевъ, „Жизнь растенія“):

Կան, այնուամենայնիւ տարբերութիւններ, որոնցից ամենաեականն է նիւթի փոխանակութեան (սննդառութեան) և նրա հետ կապւած ոյժի փոխանակութեան հակասութիւնը բոյսի ու կենդանու մէջ: (Հակառակութիւնը բացարձակ հիմնական չէ): Բոյսը սնւում է հեղուկ ու զազակերպ նիւթերով (ջուր, ածխաջին թթու, ամիակ, աղեր և այլն): Այդ պարզ էլեմենտները իր ներսն ընդունելով՝ բոյսը սինթեզի է ենթարկում նրանց (Synthèse, Réduction), այսինքն կազմում է նրանցից բարդ օրգանական միաւորումներ՝ (այդ պրոցէսը կատարւում է արեղակի լոյսի ու ջերմութեան օգնութեամբ), ծարպ, սպիտակուցային նիւթեր և այլն: Այդ պրոցէսի ընթացքում (Reduktionsprozes) բոյսը կապում է (թագցնում է) ջերմութիւնը և զարգացնում է շատ քիչ մեքենայական աշխատանք:

Կենդանին սնւում է բոյսերով: Բոյսերից առած ածխածնի բարդ բաղադրութիւնները նա անալիզի է ենթարկում իր ներսում, կազմալուծում է նրանց, նորից զատում է իրարից պարզ էլեմենտները: Այդ պրոցէսի ընթացքում (Oxydationsprozes) կենդանին արձակում է ջերմութիւն և զարգացնում է շատ մեքենայական աշխատանք:

Ուրիշ խօսքով՝ բոյսը, կազմելով անօրգանական պարզ էլեմենտներից բարդ օրգանական միաւորումներ, ընդհանրապէս լլլանում է կենդանի ոյժը (lebendige Kraft) և դարձնում է նրան թաղուն, լարւած ոյժ (Spannkraft): Կենդանին ընդհակառակը՝ կազմալուծելով այն բարդ միաւորումները, որ նա ստանում է բոյսերից, վերածում է թագցրած ոյժը նորից կենդանի ոյժի:

Այս որոշումը, թէպէտ և ոչ անպայման ճիշտ, աւելի բնական է, քան հոգւոյ, զգայնութեան ներկայութիւնը կամ բացակայութիւնը:

*
* *

Նւ առաջ գնաց բիօլոգիական էոլոլիցիան մօներների աստիճանից ղէպի ամենաբարձր անասնական ու բուսական տեսները, առաջ գնաց նա դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով, համաձայն գոյութեան կուրի և բնական ընտրողութեան անշեղ օրէնքներին: Այդ օրէնքների մասին խօսել ենք արդէն, այլ ևս չենք կանգ առնի:

Բիօլոգիական գիտութիւնները, որոնք համարեա գոյութիւն չունէին հին և միջին դարերում, 17-րդ դարից սկսեցին ծաղկել: Գտնւեց խոշորացոյցը, որի մեծ կոչումն էր բաց անել մարդու առաջ մի անյայտ աշխարհ, — ինֆուզորիաների, մօներների, բջիջների փոքրիկ, հրաշալի աշխարհը: 1675 թւին Հոլլանդացի Լեօււէնհոկ դտաւ խոշորացոյցի տակ ինֆուզորիաները ¹⁾: Աշխարհը

¹⁾ Վերցրէք ճահճալին տիղմից մի փոքրիկ ջրալին կաթիլ, զետեղեցէք ապակէ փոքրիկ թիթեղի վրայ և ղննեցէք խոշորացոյցով: Մի գեղեցիկ տեսարան է բացւում ձեր առջև. ջրի փոքրիկ կաթիլը մի ամբողջ ծով է թւում ձեզ, ուր դէս ու դէն լողում են անհաշիւ մանրիկ էակներ: Առաջներում զրանց բոլորին անխտիր ինֆուզորիա անունն էին տալիս: Իսկ այսօր ինֆուզորիաների տեղը աւելի որոշւած է: Ինֆուզորիա ընդհանրապէս կոչւում են այն միաբջիջ մարմինները, որոնք չարժուում են արտեանունքների (cil), շնորհիւ: Շարժողութիւնը կամաւոր, ազատ չէ, այլ միայն համապատասխան չրջապատող միջավայրի գոգիւններին: Պրոտոպլազմի մէջ լինում են մէկ կամ մի քանի կորիզներ, նալւած ինֆուզորիայի տեսակներին: Ինֆուզորիաների գիրքը կենսաբանութեան մէջ որոշեց շնորհիւ Մալպիգիի, Միւլլերի, մանաւանդ Էրենբերգի, Նան ուրիշների գիտողութիւններին: Տեղը չէ աւելի ընդարձակ խօսելու:

դղրդաց, զարմացաւ, ժամանակիցները սատանայական գործ հրատարակեցին այդ գիւտը, իսկ Լէօնէնոկին հռչակեցին կախարդ, խաբէբայ:

Միկրոսկոպի գործածութիւնը դիտուում էր իբրեւ անասուած, աններելի հետաքրքրութիւն: «Աստուած չի ուզի, յայտնի բան է, որ մարդը երեւան հանէ աներեւոյթ, փոքրիկ աշխարհը, ապա թէ ոչ էլ ուր է նա թագգրել այդ աշխարհը մարդկային աչքերից...»:

Թէ որ աստիճանի նախապաշարւած էր ժողովուրդը դեռ անցեալ 18-դ լուսաւոր դարում, վկայում է հետեւեալ կուրիօզը: Մեռել էր մի բժիշկ իր ճանապարհորդութեան. միջոցին բաւարական մի գիւղում: Թաղումը արգելել էին, որովհետեւ կախարդ էին կարծում հանգուցեալին: Գիւղացիք գտել էին նրա մօտ մի խողովակ երկու ծայրից ապակով փակած (խոշորացոյց) և երբ ապակիից ներս էին նայել, սարսափով նկատել էին մի ահագին հրէշ, սև, մազմազոտ, և կարծել էին, որ դա դև է, որին հանգուցեալը պտտեցնում է եղել իր հետ: Բայց երբ քաջին մէկը սիրտ է անում փշրել խորհրդաւոր գործիքը, ապշած են մնում, տեսնելով, որ կարծեցեալ հրէշը մի սովորական լու է... (Bommeli, die Thierwelt):

ՏԻՐՈՋ ՍԿԻՅԸ

(ԼԵԳԵՆԴԱ)

Ս. ՓՐՈՈՒԳՅԻՑ, Թարգ. Յ. Յակոբեանի

I

Ասան ինձ, մայրիկ, ճշմարիտ էին,
Ինչ որ պապիկը այսօր ինձ ասաց.
Իբր երկնքում սկիհ ահագին
Աստծոյ Գահի առաջ կայ դրած,
Եւ ամեն անգամ որ և է հարւած
Երբ մեզ է հասնում անխիղճ մարդկանցից,
Այդ սկիհի մէջ արցունք է կաթում
Վշտահար Տիրոջ տխուր աչքերից.
Ու երբ կը լցւի սկիհն արցունքով
Այն ժամանակը միայն Մեսիան
Կ'իջնի երկնքից.
Նա, որի փառքը սրբազործւում է
Աղօթքների մէջ
Նա, որին այսքան դար սպասում է
Մեր խեղճ ամբոխը, բայց չէ յայտնւում հէջ:

Այո, զաւակս, ճշմարիտ է այդ,
Մայրիկը տխուր պատասխան տւեց.
Ու լռեց որդին... խորհում էր անթարթ...
Բայց շուտով մօրը նորից հարցրեց—

Աստ, մայրիկ ջան, բայց Թրբ կ'լինի,
Որ այդ սկիհը մինչ ծայր լքցւի.

Գուցէ նորա մէջ արցունքն է գամքում
Յաւիտեան, դուցէ... նա յառանկ չունի,
Եւ քնքոյշ դէմքով ու լի հեղութեամբ
Նա իւր աչերը մանկան պարզութեամբ

Մայրիկին ուղղեց.

Բայց նա զլսակոր ու անպատասխան

Մանուկին թողեց.

Եւ միայն լռիկ մի կաթիլ արցունք
Յանկարծ թաց արաւ նորա թերթեւներ...

Այդ ջերմ կաթիլը, նման գոհարին,

Փայլելով դիպաւ մանկան գանգուրին

Ու թաւալւելով ճակատին մարեց...

Օ, վշտի Ասուած, մայրը հառաչեց,

Թող այս արցունքն էլ զլորւի քո խեղճ

Սուրբ սկիհի մէջ:

ՕԳՏԱԿԱՐ ԵՒ ՎՆԱՍԱԿԱՐ ՄԻԿՐՈՐՆԵՐ

(ԼՈՒԻ ՊԱՍՏԵՕՐԻ ԳՈՐԾԵՐԸ)

ԳՐԵՑ ԳՈՌԽՍՏԱՆ ՓԻԼԻՊՈՍԸ

Ղաթուժիկների դոկտոր

Թարգ. Քրանսերէնից ԲՓ. Դ. ՍԱՐԴՍԵԱՆՅԻ

Ա. Գլուխ.

ԽՄՈՐՈՒՄԸ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Պատմական.—Պատեօրի նախորդները.—Պատեօրը եւ խմորումը.—Սպիրտի խմորումը:

«Ով կարողանայ խորը զննել խմորիչների և խմորումների բնութիւնը, նա անկասկած ամենաընդունակը կը լինի զանազան ախտային երևոյթների, ինչպէս տաքութեան, նոյնպէս և ուրիշ հիւլանդութիւնների, իսկական բացատրութիւնը տալ: Այդ երևոյթները երբէք լաւ չեն հասկացւի, մինչև որ չը բացատրեն հիմնապէս խմորման պատճառները»:

Այս տողերը պատկանում են XVII դարու բնագէտ անգլիացի Ռոբերտ Բուալլին: Մենք յետոյ կը տեսնենք որ այդ մարգարէական տողեր էին, և ինչպէս Լ. Պատեօրի անմահ գործերը համապատասխան եղան այդ մարգարէութեան.

Այս վերջին գիտնականը ցոյց տւեց իւր փորձերով, որ խմորման երևոյթը իսկապէս մի անխզելի կապ ունի մանրաբիւսական (միկրոսկոպիկ) կենդանի էակների աճման հետ և որ առանց այդ

էակաների ներկայութեան, որոնք կոչուում են խմորիչներ (ֆերմենտներ), երբէք խմորումը տեղի չէ ունենում:

Անցեալում առաջարկել են թէօրիաներ, օրինակ խաղողի խմորումը բացատրելու համար, բայց բոլոր մեկնութիւնները վարակած էին մոլորութիւններով:

Ալիսիմիկներ (ոսկեփոխների) կարծիքով զինու եփուիլը և կաւիճի ֆլշիշալը, երբ վերջինիս վերայ գցում ես մի կաթիլ թթու, համանման երևոյթներ էին:

Լաուուադէն (1743—1794), Ֆրանսիայի քիմիկոսը, առաջինը ապացուցեց որ շաքարը խմորելով բաժանուում է ալկոհոլի և ածխածինթթուի և թէ այդ քակման արդիւնքների՝ ալկոհոլի և ածխածինթթուի քաշերը, գումարած միասին, ներկայացնում են իսկ և իսկ շաքարի քաշը խմորումից առաջ:

1860 թւականին, Պաստէօրը, որը այդ ժամանակ Լիլլի գիտութեանց ճեմարանի ուսուցչապետ էր, պնդում էր, որ Լաուուադէի քիմիապէս բացատրած երևոյթը կենդանական բնութիւն ունի և, իւր գոյութեամբ պարտական է խմորի ներգործական մասնակցութեան, հակառակ Լիբիխի յայտնած մոքերին, որը վերագրում էր խմորին զուտ քիմիական ներգործութիւն, և Բերցելիուսի զաղափարին, որը «Բանաստեղծա-գիտնական զաւանցանքով» բացատրում էր թէ իբր այդ տեսակէտը նշմարել էր արդէն Կանեար դը Լատուրը 1828 թւականին և Նւանը 1837 թ.:

Խմորիչների մէջ ամենալաւ ուսումնասիրւածն է զարեջրի խմորիչը, որը մնում է զտիչ թղթի երեսին, երբ խմորումով առաջացած զարեջրի քաղցուն (շիրա) քամում էք նորանով:

Դա մի սպիտակագոյն զանգւած է, թթւաչ և անախորժ հոտով: Մանրադիտակի տակ մաքուր ջրի մէջ (անհրաժեշտ է որ այդ ջուրը երբէք շաքարեղէն չը պարունակի իւր մէջ), նա նմանում է սերմերի, գնդակի ձևով, քիչ թէ շատ անկանոն, մեծութեամբ 8-ից մինչև 9 հազարական միլլիմետր, լցւած մանրիկ հատիկներով. այդ սերմերը կամ հատ-հատ են կամ երկուսը միասին կցւած:

Քիմիապէս խմորը կազմւած է հետևեալ կերպով.

Ածխածին 48% մինչև 49%

Ջրածին 6% — 6,5%

Բորակածին	90/0	—	120/0
Քլթաածին	310/0	—	360/0
Մոխիր	20/0	—	40/0

Այդ մարմինները չեն փոխում իրանց ձևը, մինչև որ գտնուում են մաքուր ջրի մէջ. նոքա ապրում են միասին զատ-զատ, պահպանելով միայն քնած կեանք: Բայց երբ ջրի հետ խառնուում են մի պատշաճաւոր հիւթ, որը պարունակում է իւր մէջ պողպատի շաքար, և երբ այդ հեղուկի տաքութիւնը հասնում է 20° (Յելսիուսի ջերմաչափով) այդ մարմինները արթնանում են և խմորը սկսում է աճել:

Ամեն մի սերմը դառնում է կանոնաւոր ձևաձև. յետոյ նորա վերայ սկսում է բուսնել մի փոքրիկ հատիկ, որը արագ մեծանալով և դառնալով բոլորովին նման այն սերմին, որի վերայ նստել է, բաժանուում է նրանից և սկսում է ապրել արդէն առաջինի նման: Միւս հատիկները կարող են աճել թէ առաջի սերմի վերայ և թէ երկրորդ, նոյն իսկ իրանց բողբոջման ընթացքում: Այն ժամանակը, երբ մայր-բշտիկը արտադրում է սղջիկ-բշտիկ, առաջինի մէջ գոյանում է դասարկութիւն: Այն նիւթը, որը անհետանում է, բողբոջների սնունդի համար է գործադրուում, եթէ միջավայրի պայմանները նպաստաւոր են ¹⁾: Մի բջիջը կարող է արտադրել մի ժամում 4—5 ուրիշը: Այդ գործողութեան ժամանակ հեղուկի միջից արձակուում է ածխածին, և շաքարը փոխուում է ալկոհոլի:

Մենք տեսանք որ ալկոհոլի (գինու, գարեջրի) եռման մայր-խմորը մի կենդանի էակ է, մի բոյս է, որը ունի ամենահասարակ կազմ, մի շատ անկատար սունկ է. և եթէ մենք նրան չբնականցնենք խմորող հեղուկի մէջ, այլ դնենք մի համապատասխան հողի մէջ, նա այս յատուկ պայմանների մէջ չի կարող այլ ևս բողբոջել այնպէս ինչպէս մենք նոր տեսանք մի քիչ վերնը, այլ կը բողբոջի այնպէս ինչպէս բոլոր միւս սունկերը:

¹⁾ Պատէօրը պատրաստեց մի տեսակ արեւոտական հեղուկ, որը շատ նպաստաւոր է խմորի աճման համար: Ահա նորա բաղադրութիւնը.

Զաած ջուր (Aqua destillata)	100 կամ.
Վահաչաքար (sucre Candi).	10
Խմորի մոխիր	1
Ապակի ածխածին (carbonate d'ammoniaque).	1

Դառնանք սակայն խմորի բողբոջման խմորւող հեղուկի մէջ: Խմորը մի կենդանի էակ է. ուրեմն, ինչպէս բոլոր կենդանիները, շնչում է. և շնչառութեան համար նա պիտի կլանի թթւածին: Քաղցրացրած հեղուկի մէջ գտնւող խմորը փոխ է առնում թթւածինը շաքարից. այդպիսով շաքարի քիմիական տարրական կազմը կերպարանափոխւում է և խմորի շաքարից թթւածին առնելու հետևանքը լինում է այն, որ շաքարը փոխւում է ալկոհոլի:

Բայց եթէ խմորը և խմորիչը իրանց աճման պատճառով առաջացնում են խմորումն, չպէտք է կարծել որ նոքա զանազանւում են միւս բուսական կամ անասնական բջիջներից. օրինակ, նոցանից, որոնք կազմում են հիւսք (tissus, ткань):

Բոլոր բջիջները ապրում են միակերպ:

Ահա ինչպէս Պարիզի Գիտութեանց ճեմարանի ուսուցչապետ Շիւտցենբերգեր երկու հանձարեղ փորձով, որոնցից մէկը ստուգում է միւսին, ասացուցեց որ խմորի մասնիկները գործում են նոյնպէս, ինչպէս կենդանու հիւսքը կազմող մասնիկները:

Առաջին փորձ.—Մ. Շիւտցենբերգերը անցկացրեց շնչերակի արիւնը (le sang artériel, артериальная кровь) խողովակի միջով, որը չափաւոր աստիճանի տաքացրած էր և միջից ծածկած էր խմորով: Արիւնը դուրս եկաւ խողովակից երակային արեան (veineux, венозный) դրութեան մէջ: Հարուստ թթւածինով մանեխիս, նա, դուրս գալիս, փոխարէնը բռնաւորւած էր ածխածինով:

Երկրորդ փորձ.—Միւսնոյն գիտնականը անցկացրեց շնչերակի արիւնը մի ուրիշ խողովակի միջով, որը ամեն կողմից նման էր առաջի փորձում գործադրած խողովակին, այն տարբերութեամբ միայն, որ միջից չէր ծածկւած խմորով: Շնչերակի արիւնը դուրս եկաւ խողովակից անփոփոխ, ինչպէս մտել էր:

Առաջի փորձում ուրեմն խմորն էր, որ խլել էր շնչերակի արիւնից թթւածինը, իսկ և իսկ այնպէս ինչպէս անում է անասնի կենդանի հիւսքը:

Բուսական հիւսքի բջիջները վարւում են նոյնպէս ինչպէս անասնականինը:

Ճակնդեղի (la betterave) արմատի մէջ ամբարած շաքարը

սնունդ է հասցնում բոյսի բոլոր մասերին, ճիւղերին, տերեւներին և այլն: Բայց որպէս զի այդ բոլոր մասերը կարողանան աճել, անհրաժեշտ է որ թթւածինը շրջի նոցա մէջ: Եւ ահա տերեւները ծծում են այդ անհրաժեշտ դաղը և միւս կողմից արտադրում են ածխածինը, որը բոյսի մէջ կատարւող քիմիական փոփոխութեան արգասիքն է:

Եթէ ճականդի վերի մասերը, թթւածինի մթնոլորդի փոխարէն, պահած լինեն ածխածինի մէջ, այն ժամանակ կը տեսնէք որ նրա աճումը կանգ առաւ, ստեղծ չի մեծանում, տերեւները դադարեցին բուսնել: Այն ժամանակ շաքարը չի գտնի բոյսի խորին մասերում անհրաժեշտ թթւածին իւր խմորման համար և արմատի մէջ նա կը փոխւի ալկոհոլի:

Ուրեմն ճականդի արմատի հիւսքը կազմող բջիջները անում են նոյնը ինչ որ զարեջրային խմորի առանձնացած բջիջները:

Իրանց բնական դրութեամբ վերջիններս գտնւում են պտուղների երեսին, մնից կաշուով բաժանւած. օրինակ սալորը, այն ազոտ գոյնը, որով ծածկւած է նա, պարունակում է իւր մէջ զարեջրային խմորի բջիջներ: Մինչև որ պտուղը կը հասնի, նոքա մնում են պտուղի երեսին, ծածուկ պահպանելով իրանց կեանքը, ինչպէս մենք նկարագրեցինք նոցա մաքուր ջրի մէջ: Բայց ահա պտուղը լցւում է քաղցր ջրով, նորա կաշին ձգւում է, բարակւում և, վերջապէս ձեղքւում: շաքարը դուրս է ծորում և պատահում է խմորի բջիջներին, որոնք գտնւում են ձեղքի մօտ. խմորը սկսում է բողբոջել շաքարի հաշուով, և վերջինս կերպարանափոխւում է ալկոհոլի:

Արդեօք դուք չէք նկատել զանազանութիւն հասած և ձեղքած պտուղի մէջ և հասած ու ձեղքածի մէջ: Առաջինը ջրալի և համեղ է. նա քաղցր և ընտիր համ ունի: Իսկ պայթած պտուղը փոքրիշատէ լակ է, նրա ծորող հիւթը կծու համ ունի և նրա բաց մնից զինու հոտ է փչում: Այս փոփոխութիւնները երկու պտուղի մօի յատկութիւնների մէջ ծագել են ալկոհոլային խմորման պատճառով: Իսկ վերջինս առաջ եկաւ նորանից որ խմորի բջիջները հնարաւորութիւն ունեցան կաշել պտուղի շաքարին:

Յայտնի են զանազան տեսակ խմորիչներ:

Այն որ շատ յաճախ գտնւում է պտուղների երեսին կոչւում

է խմորիչ-ապիկուլէ (sarpozym apiculatum): Նոքա նման են կիտրոնի սերմի, այսինքն ձևաձև են և իրանց ծայրերին ունեն փոքրիկ պտուկներ: Երբ նոքա սկսում են աճել, նոցա ծայրերին բուսնում են փոքրիկ բողբոջներ, մինչդեռ շատ սակաւ է պատահում որ գարեջրային խմորիչի բողբոջումը սկսի նորա սերմերի բևեռներից:

Գինու սովորական ալիոնոլային խմորիչ, խմորիչ-էլիպսոիդ (Saccharomyces elipsoides de Rees), շատ նման է գարեջրային խմորին:

Խմոր-միկոսերմը (Saccharomyces mycaderma), որը շատ մեծ քանակութեամբ գտնւում է աղար գինու մէջ, կողմաւոր է երկար և իրանց մեծ առանցքի երկարութեամբ փոքր ինչ ծուռ սերմերից:

Ալիւրի խմորը (Saccharomyces minor) կազմւած է կոլոլ սերմերից, աւելի փոքր քան վերջիններս: Նոքա բազմանում են գարեջրի խմորի նման:

Մեր նախագծած շրջանի մէջ չէ մտնում խմորիչների համեմատական ուսումնասիրութիւնը. մասնաւորապէս, խաղողի հիւթի գինու վերափոխելը խմորման շնորհիւ, ինչպէս և ալիւրի՝ հաց դառնալը: Մենք միայն տալիս ենք այստեղ խմորիչների ընդհանուր ուսումնասիրութիւնը: Ուրեմն մենք կը բաւականանանք նրանով, որ մինչև հիմայ նկարագրածին կ'աւելացնենք յետագայ հիմնական բաները:

Ըստ Պաստէորի 105 գրամ խաղողի շաքարը խմորելով արտադրում է.

Ալիոնոլ	51
Ածխածնութու	49
Գլիցերին	3
Սաթային թթու	1
Նիւթեր իւրացրած խմորի կողմից .	1
	105

100 գրամ եղեգնային շաքարը ունի միևնոյն արդիւնքը, ինչ որ 105 գրամ. խաղողի շաքարը:

Իւր աճման համար խմորը, ուրիշ կենդանի էակների նման, արտաքոյ աշխարհից պիտի ստանայ այն քիմիական տարրերը, որոնցից նա կազմւած է, այսինքն՝ իբրև հիմնական տարրեր, նա պիտի ստանայ ածխածին, թթւածին, ջրածին և բորակածին: Բայց շա-

քարը բաղկացած է միայն առաջի երեք տարրերից, որոնց խմորը իւրացնում է. ապա սրտեղից է նա ստանում բորակածինը:

Պատուէօրը փորձեց թողնել որ բողբոջւի խմորը լուծւած վանաշաքարի մէջ, որի վերայ աւելացրել էր աւշարի աղ (tartarte d'ammonoque) և նկատեց որ վերջինս անհետացաւ բողբոջման ընթացքում: Յայտնի է որ աւշարի աղը բորակածին պարունակող մարմին է. սորանից կարելի է եզրակացնել որ խմորը, իւր խմորման ժամանակ, ածման կարիքը լրացնելու համար անհրաժեշտ բորակածինը վերցնում է բնական շաքարի մէջ գտնուող աւշարից:

Եթէ յայտնի նիւթեր զօրեղացնում են խմորումը, ընդհակառակը կան և աջնալիսիք, որոնք նսեմացնում և անդամ դադարեցնում են նրան:

Ջուրը, մի անհրաժեշտ և հիմնական պահանջ լինելով բոլոր կենդանի մարմինների համար, շաքարի հետ միասին մի ամենաանհրաժեշտ տարր է նաև խմորիչի սնունդի համար: Բայց յայտնի պայմաններում այս երկու մարմինները կարող են արգելք դառնալ խմորի բողբոջման համար:

Օրինակ. եթէ շաքարը չափից դուրս շատ է, յիշած բջիջները չեն կարող ստանալ իրանց սննդարար մասերը, որովհետև շաքարը, իբրև ազահութեամբ ջուրը ծծող մի մարմին, կուռւմ է կենդանի տարրի հետ, խլելով նրանից իրան անհրաժեշտ ջուրը և պահելով իւր մէջ: Եւ այսպիսով, այս սնունդով լիքը միջնավայրում, խմորը քաղցած, ծարաւ և անշունչ մնալով մեռնում է:

Յայտնի է որ քաղցրաւենիները և շաքարով պատրաստած պտուղները խմորելուց (թթւելուց) ազատ պահելու համար չափազանց շաքար են դործ ածում և թանձրացնում ջուրը:

Թանձր ալիոհոլը զսպում է խմորումը. այդ է պատճառը, որ օղիի մէջ դրած մրբեղենները պահւում են բաժակներում, որ նոքա լողում են ալիոհոլի և շաքարի սիրտպի մէջ:

Թթուները, եւլ, մի քիչ թանձր են. նոյնպէս արգելք են լինում խմորի բողբոջման. մանրիկ կամ խոշոր վարունդները, քացալի մէջ պահած, շատ համեղ ուտելիքներ են, մինչդեռ, եթէ նոցա թողնենք օդի մէջ, խմորման ազդեցութեան տակ, շատ շուտ կը փոխեն իրանց համը:

Մովի աղը կամ բորակը աննպաստաւոր են ալկոհոլային խմորման համար:

Վերջապէս, չը մոռանանք աւելացնել, որ բնական դործոնները, տաքութիւնը մանաւանդ, նոյնպէս ունեն իրանց ազդեցութիւնը:

Ջերմութեան ամենանպաստաւոր պայմաններն են խմորման համար 25°—35° աստիճանները ըստ Ֆելսիուսի: 10°-ից ցած կամ 60°-ից բարձր աստիճանները մահացու են խմորի բջիջների համար:

Նզդակացութիւն. խմորումը է մի շարք քիմիական երևոյթների, որոնք ծագում և զարգանում են կենդանի մարմինների ներգործական ազդեցութեան շնորհիւ (Dr. Dubief ¹⁾:

Ալկոհոլային խմորումը պարզում է այդ երևոյթը ամենատարբական կերպով:

Մնում է մի կէտ ևս, որը մենք կամենում ենք հաստատ տպաւորել մեր ընթերցողների մտքի մէջ. այդ այն է որ կենդանի բջիջների ներկայութիւնը խմորման դործողութեան մէջ ամենստանհրաժեշտ պայմանն է: Եթէ կենդանի բջիջը աչտեղ խմորման դործոն է, ապա ուրեմն և, ընդհակառակը, չըկայ խմորում առանց բջիջի դործողութեան:

Դարձեալ Պատեօրն է, որը տեղ գիտնական ապացոյց այդ բանի համար, որովհետև, երբ նա զուտ միներալային հեղուկի մէջ (տես յօդածի 3-րդ երեսը, ծանօթ.) ցանեց զարեջրի խմորը, վերջինս առաջացրեց խմորման երևոյթ:

Մենք կը տեսնենք IV՝ գլխում և մանաւանդ Մ. Կամբիէի աշխատութեան մէջ՝ «Օղային Միկրոբների մասին» ²⁾, ինչպէս Պատեօրը ապացուցեց որ նրա արեւստական հեղուկի (boullon de culture) նման հեղուկի մէջ ոչ մի խմորում չի կարող ծնել ինքնիշխան:

¹⁾ Dr. Dubief.-Manuel pratique de micro. biologie.

²⁾ „Des microbes de l'air“, par M. Cambier, որը մենք մտադիր ենք թարգմանել:

Բ. գլուխ.

ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԱՍՆԱԽՈՐԱՊԷՍ

Քացախի գոյանալը կամ քացախային խմորում.— Լաթնային խմորում, թան.— Խլ-
դային խմորում.— Մէզի աւշային խմորում.— Փտիլը:

Գինուց քացախ ստանալու համար, շիշերը լցնում են զինով
և բերանները բաց թողնում: Մի քանի շաբաթից յետոյ, եթէ
շիշերի մէջ վաղօրօք մի քանի կաթիլ պատրաստի քացախ է դրած,
գինին բոլորովին կերպարանափոխուում է: Այս գործողութեան ընթաց-
քում ալկոհոլից առաջ է գալիս քացախային թթու (քացախի քի-
միական անունն է): Խմորումն է դորա պատճառը: Մի խմորիչ, այ-
սինքն կենդանի բջիջների մի դաղութ, ցրւելով գինու մէջ, սկսեց
կերակրւել, տարել և բազմանալ անկոհողի հաշուով: Սակայն այստեղ
միջամտեց մի այլ օժանդակիչ գործոն, որ է օդի թթւածինը:

Մինչդեռ գարեջրի խմորը իրան հարկաւոր թթւածինը դըս-
նում է նոյն շաքարի մէջ և միմիայն շաքարի մէջ, քացախային
խմորիչը (*mycoderma aceti*), ընդհակառակը, գինին քացախ դարձ-
նելու համար թթւածինը վերցնում է օդից և շնորհում ալկոհոլին:

Առաջ ծանօթանալք քացախային խմորիչի հետ, որը բակտե-
րիաների խմբին պատկանող մի մանր էակ է (միկրոբ):

Երևակայեցէք թափանցիկ հատիկների մի շարք իրար կպած,
ամեն մի հատիկը զլանաձև երշիկի նման, որոնցից իւրաքանչիւրի
տարածութիւնն է 15—25 միլիմետր (մի միլիմետրը — մետրի հա-
զարերորդ մասն է կամ մի սանտիմետրի տասներորդ մասը): Այսպէս
երևում են քացախային խմորիչները այն մածուցիկ թաղանթի
մէջ, որը լողում է քացախի երեսին:

Այդ խմբի անհատները (քացախի խմորիչները) չեն բազմա-
նում բողբոջմամբ, ինչպէս գարեջրային խմորի անհատները, այլ
բաժանմունքով. նախ կազմակերպւած բջիջի շուրջը երևում է մի
հասարակածային գիծ, յետոյ այդ ափսոս սկսում է խոր ընկնել մին-
չև որ առաջի բջիջը բաժանւում է երկու աղջիկ-բջիջի, որոնք
մեծանալով հասնում են իրանց մայր (առաջի) բջիջի մեծութեան:

Այժմ տեսնե՛ք թէ ինչպէս է այդ մարմինը, որի մասին խօ-

սում հենք, կատարում գինու խմորումը, երբ նա ցանած է լինում վերջինիս մէջ:

Խմորիչը օդից կլանում է յայտնի քանակութեամբ թթւածին և միւսնոյն ժամանակ գինուց վերցնում է այնքան ջրածին, որքան հարկաւոր է, որ ջրածինը և թթւածինը քիմիապէս միաւորելով կազմեն ջուր, որ ասել է թէ քաշով մի մաս թթւածինին հարկաւոր է երկու մաս ջրածին: Այդ միւսնոյն մանրամարմինը վերցնում է օդից էլի մի մաս թթւածինի, որը ծառայում է քացախային թթու գոյացնելուն: Այսպէս ուրեմն քացախային թթուն պարունակում է իւր մէջ երկու մաս ջրածին և մի մաս թթւածին աւելի քան ալկոհոլը: Ահա հակազդեցութեան (réaction) ցանկը.

$$\begin{array}{l} \text{Թթւածին (օդից). } 2 \left\{ \begin{array}{l} \text{Ջուր} \dots\dots \left\{ \begin{array}{l} \text{Թթւածին. } 1 \\ \text{Ջրածին} \dots\dots 2 \end{array} \right. \\ \left. \begin{array}{l} \text{Ջրածին} \dots\dots 6 \\ \text{Թթւածին} \dots\dots 1 \\ \text{Ածխածին} \dots\dots 2 \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{ածխային} \\ \text{թթու} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{Ջրածին} \dots\dots 4 \\ \text{Թթւածին} \dots\dots 2 \\ \text{ածխածին} \dots\dots 2 \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{քացա-} \\ \text{խային} \\ \text{թթու} \end{array} \right. \end{array}$$

Քացախը կարող է ստացուել և առանց խմորիչի միջնորդութեան. ահա այն դասական փորձի «կզբունքը» որով ալկոհոլը փոխում է քացախային թթւի սև լանոսկու ¹⁾ միջոցով (lamousse de platine):

Ալկոհոլի գոլորշին օդի հետ խառը անց են կացնում սև լանոսկու վրայով առանց տաքացնելու: Այդ ժամանակ ալկոհոլը կորցնում է իւր թթւածինի մի մասնիկը երկու մասնիկ ջրածինի հետ (ջուր) և, փոխարէնը օդից ընդունելով երկու մասնիկ թթւածին, փոխում է քացախային թթւի: Այսինքն կատարւում է միւսնոյն բանը, ինչ որ անում են մանրամարմինները:

Բայց այդ չէ սովորական միջոցը արւեստական քացախ պատրաստելու համար:

¹⁾ Սև լանոսկին ստացւում է հետևեալ կերպով. երբ ջրի մէջ լուծւած խլորային լանոսկին մաքրելու համար եփում են տնկաղի և շաքարի հետ, ստացւում է մի սև փոշի, որը և անւանում ենք սև լանոսկի (la mousse de platine կամ noir de platine): Այդ գրութեան մէջ լանոսկին կլանում է իւր մեծութիւնից 740 անգամ աւելի ջրածնային գազ: Առհասարակ ընդունւած է որ այդ գազը գոյնւում է ալյուրեղ ճնշւած գրութեան մէջ, հազար ատոմսֆերայից աւել:

Այն նիւթը, քացախի մայր անունով, որը մրուրի նման գոն-
ւում է քացախի տակառների մէջ, կարող է ալկոհոլը քացախ դարձ-
նել, որովհետեւ նա պարունակում է իւր մէջ քացախալին խմորիչ:

Ալկոհոլից քացախ ստանալ կարելի է նոյնպէս, երբ, քացախի
մայրի տեղ, գործ ածենք ուրի տաշիղ, որովհետեւ, ինչպէս ասպ-
ցուցեց Պատէօրը, այդ տաշիղը ծածկւած է նոյն խմորիչներով:

Այս դէպքի սկզբում ասացինք որ զինն քացախ դարձնելու հա-
մար հարկաւոր է վաղօրօք նորա մէջ զցել մի քանի կաթիլ քացախ:
Իսկ միայն նորա համար չէ որ այդպիսով խմորման բողբջում առա-
ջացնենք, այլ և նորա համար, որ թթու հեղուկի մէջ քացախալին
խմորիչները աւելի լաւ են զարգանում:

Զր թթւացրած զինու մէջ, խկապէս, քացախալին խմորիչը
կարող է հանդիպել մի թշնամու, որի մասին խօսեցինք անցեալ
գլխում. դա զինու միկոդերմն է, որը առաջացնում է խմորում
իւր տեսակին համեմատ և տալիս է այդպիսով տկար զինու խմորում
և ոչ քացախալին խմորում, որին նա հակառակ է: Քացախալին
թթուն սպանում է զինու միկոդերմն. և ահա ինչու քացախի մի
քանի կաթիլը պատրաստում է զինու մէջ նպաստաւոր կենսական
ասպարէզ քացախալին խմորիչի համար:

Այս վերջին մանրամարմինը (միկրօօրգանիզմը) չէ բաւականա-
նում նրանով որ թթւածին է շնորհում ալկոհոլին, իւր սնունդի
համար փոխելով նրան քացախի, այլ նա ապրում է նոյնպէս և իւր
պատրաստած քացախի հաշւով, երբ այլ ևս չէ գոնում ալկոհոլ:

Ալկոհոլի խմորման այն վերջին աստիճանում, խմորւող հեղուկը
բոլորովին սպաւում է, փոխադրւելով զազալին թթւածինի և
ջրի: Այն միևնոյն ալկոհոլալին վերջնական կերպարանափոխ ին է
տեղի ունենում, երբ ալկոհոլը այրում են օդի մէջ:

Այրելով ալկոհոլը մենք քիմիապէս նրան արագ քայքայելով վե-
րափոխում ենք իւր թաւցիկ մասերի. մի բան որ խմորը կատա-
րում է նոյնպէս միայն շատ դանդաղ կերպով, նախապէս ալկոհոլը
քացախ դարձնելով: Ալկոհոլի կապոյտ բոցը մի լուսալին և գունա-
ւոր երևոյթ է, որը ուղեկցում է ածխածինի գոյանալուն ալկոհոլի
արագ այրւելու ժամանակ:

Այժմ անցնենք միւս խմորումների արագ տեսութեան, վերցնելով միայն ամենաչափոնները նոցանից:

Թթւած կաթը կամ թանը (մածոն), որից նէէլը առաջինը ստացաւ կաթնային թթու (l'acide lactique) 1780 թւին խմորման արդասիք է, որը պարտաւան է կաթի բացիլլին (bacillus lacticus), ինչպէս այդ ասպցուցեց Պաստէօրը:

Կաթնային խմորման հետեանքն է նաև կանաչ կաղամբի թթու կաղամբի փոխելը և բրինձի ջրի թթւելը:

Այն տարբեր երևոյթներն մէջ կենդանի տարրերը յարձակում են շաքարի վերայ, վերափոխելով նրան կաթնային թթւի, առանց սակայն փոխելու թթւածինի, ջրածինի և ածխածինի համեմատական չափերը:

Վերջին երևոյթը ըմբռնելու համար, համեմատե՛ք կաթնային կամ խաղողի շաքարը կերպասի հետ, որը հիւսւած է երեք գոյնի թելերից: Երևակայեցէ՛ք թէ այդ գոյները դասաւորւած են մի յայտնի կարգով, որը կրկնուում է այդ կտորի երկարութեամբ շերտերի նման: Մի երևակայական արեւստագործ, դիցուք, քանդում է այդ հիւսքը կազմող բոլոր թելերը, որ յետոյ միեւնոյն թելերից կազմի մի ուրիշ կերպաս, ամեն կողմից նման առաջինին, միայն այն տարբերութեամբ, որ գոյները դասաւորւած լինեն ուրիշ կերպ: Դիցուք նա ամեն մի շերտը կազմելու համար գործադրում է առաջւայ թելերի կէսը, այդպիսով կրկնապատկելով շերտերի թիւը: Այն սպաւորութիւնը որ կը գործի մեր աչքերի վերայ նոր հիւսւածքը, բոլորովին կը տաշբերւի առաջինից, չը նայած որ միեւնոյն տարրերն են միայն դասաւորւած ուրիշ կերպով: Նոյն տեսակի գործ է յանձն առնում կաթնային բացիլլը կաթնային շաքարի (լակտոզ) կամ խաղողային շաքարի (գլուկոզ) տարրային կազմացքի վերաբերեալ՝ նոցա կաթնային թթւի վերափոխելու համար:

Կաթնային բացիլլը բաւականին նման է քացախային խմորիչին, միայն նոքա չեն ապրում շաքարով կապւած միմեանցից, այլ մէկը միւսից անկախ:

Ուրիշ մանրէակներ էլ ընդունակ են կաթնային խմորում առաջացնելու: Նոքա դանւում են նոյնպէս մարդուս լորձունքի մէջ: Վէժիլի լսերմը, որը չորացրած և փշրած խմոր է, նման դարե՛ծրի

խմորին, ապրում է մի ուրիշ մանրամարմնի հետ միասին և գործ է ածւում Հիւսիսային Արեւմտեւմ. նորանով խմորւում է ոչխարի և այծի կաթը, որը, փոխելով թթւաշ և զազով հարուստ հեղուկի, գործ է ածւում իբրեւ խմիչք:

Առմիսը, որը յայտնի է իբրեւ բժշկական միջոց որոշ հիւանդութիւնների դէմ, պատրաստւում է նոյնպէս խմորման միջոցով մատակ ձիւ կաթից:

Բացիլլ ամիլոբակտեր անունով բացիլլը նման է զլանաձև փայտի. որը մի ծայրում ուռչում է երբ բացիլլը սկսում է սերմ արտադրել: Կադանահամ իւղի մանրէակն է, որտեղից և անունն է՝ իւղային խմորում. վերջինս տւած է նորա շնորհիւ որ այդ բացիլլի զարգանալն է զլխաւոր կամ նպաստաւոր պատճառը իւղի քիմիական փոփոխման:

Այդ մանրէակը գեր է կատարում և պանիրի խմորման մէջ: Նա գործում է նոյնպէս և բուսական բջիջի մէջ, որի ներսը նա քանդում է բնախօսական (physiologique) շատ հետաքրքիր հնարքով, նման լորձոնքի կատարած պաշտօնին ալիւրի մարսելուն մէջ:

Լորձային գեղձերի արտադրած լորձոնքը պարունակում է այնպիսի գործոն, որը ընդունակ է ալիւրը կամ օսլան դարձնել շաքար (զլուկոզ): Ալիւրը, ջրի հետ խառնած, չէ կարող այս դրութեամբ անցնել մարսողութեան գործարանի որմերը, որպէս զի մատակարարի արիւնին հեռաւոր հիւսքերի սնունդի համար անհրաժեշտ հիւթեր, մինչդեռ շաքարի փոխելով նա լուծւում է ջրի մէջ և կարողանում է հեշտութեամբ անցնել մարսողութեան խողովակի ծակոտիները և հարստացնել արիւնը վերանորոգիչ հիւթերով:

Լորձային գեղձերի նման, բացիլլ ամիլոբակտերը արտադրում է մի քիմիական հիւթ, որը ընդունակ է ալիւրը կերպարանափոխել շաքարի: Իսկ ցելլուլոզը, որով կազմւած են բուսական բջիջների որմերը, ալիւրի բնութեամբ մի մարմին է, ուրեմն նա ևս կարող է յիշած մանրէակի ազդեցութիւնից փոխել շաքարի: Ալիւրը շաքարի վերայ փոխելուց յետոյ, բացիլլը առաջացնում է նորա մէջ խմորում, որը օգտակար է իւր աճման համար:

Վան-Տիգհեմը, գիտութեանց ճեմարանի անդամ, Պարիզի Թանգարանի ուսուցչապետը, մանրամասն բացատրեց մեզ հետաքրքրող միկրոբի գործունէութեան ձևը, գործունէութիւն, որով մարդ-

օգտուում է կանեփը կամ կտաւատը թրջելու համար: Այս վերջին գործողութիւնը կայանում է նրանում որ հիւսելի բոյսը, քաղելուց յետոյ, ածում են կանգնած ջրի մէջ: Այս պայմաններում բացիլլ ամիլոբակտերը քանդում է բջիջային հիւսքերը կապող միջամասը (substratum), վերջինս վերափոխելով շաքարի. յետոյ ջուրը, լուծելով շաքարը, հիւսքերը բաժանում է միմիանցից և հանում է բջիջների մէջ պարունակող հիւթերը. այսպիսով հիւսելի թելերը առանձնանում են:

Երկրախօսական (géologique) ամենահին ժամանակներում ևս գոյութիւն է ունեցել բացիլլ ամիլոբակտերը. այդ երևում է նրանից, որ քարածխային շրջանի բոյսերից մնացել են միայն ոչ-բջիջային մասերը:

Վերջապէս այդ միւլնոյն մանրէակն է, որ որոճող (խոտածարակ) կենդանիների ստամոքսի մէջ մարսում է, ինչպէս լորձուկը մարդու մօտ, բոյսերի օսլային մասերը, որով կերակրւում են կաթնատուները:

Այս երկու հետաքրքրական գիտնական երևոյթները, ինչպէս և նախընթացը, բացատրւած են ուսուցչապետ Վան-Տիգհեմի կողմից:

Մենք չենք կարող փակել բացիլլ-ամիլոբակտերի պատմութիւնը, չիշատակելով այստեղ Լ. Պաստէօրի երևելի գիւտի մասին:

Մինչև այս գործերը, որոնց մասին մենք ակնարկեցինք, կարծում էին թէ առանց օդային թթւածինի ոչ մի կենդանի էակ չէ կարող գոյութիւն ունենալ. բացիլլ ամիլոբակտերը, համապատասխանելով կենդանու բոլոր պահանջներին, սակայն ապրում է առանց օդային թթւածինի:

Պաստէօրը անւանեց անօդակեաց (anaérobies) մանրէակներ նոցա, որոնց տիպն է իւղային խմորման բացիլլը, որը բուսական և անասնական խորին հիւսքերը կազմող հերցական անատոմիական տարրերի նման, ապրում է առանց օդի:

Խմորիչները կամ մարմինները, որոնք ապրելու համար անմիջապէս պիտի օգտեն օդային թթւածինից — ընդհակառակը, կոչւում են օդակեաց (aérobies):

Մենք նոր տեսանք թէ բացիլլ ամիլոբակտերը արտադրում է

մի բան որը շատ նման է լորձալին գեղձերի արտադրածին և փոխադրում է, ինչպես այս գեղձերը, ալիւրը՝ խմորւելու ընդունակ շաքարի։ Համանման կերպով է գործում և մէզի միկրոկոկը միզային հեղուկի խմորումը առաջացնելու համար։

Այս խմորիչը բաղկացած է բջիջներից, որոնք, մեծութեամբ 2 հազարական միլլիմիտր, կազմում են ծամածուած կամ գծկած շրջթաներ։ զա կոչով միկրոբների տիպ է ներկայացնում։

Դորա ներգործութիւնը կայանում է նրանում, որ զա վերլուծում է մէզի մի տարրը, որը կոչւում է մէզատարր (мочеви́на, l'urée)։

Մէզատարրը գործարանների չը իւրացրած մասն է կազմում ինչպէս յայտնի է, արիւնը մի կողմից սնունդ է մատակարարում կենդանի մարմնի բոլոր մասերին, իսկ միւս կողմից նա մարմնի միջից ժողովում է այն տարրերը, որոնք մնացել են հիւսքերի սնունդից։ Մէզատարրը այս վերջինների թւին է պատկանում։ Մէզը մէզատարրի հետ միասին հեռացնում է մարմնից այն բոլոր չը իւրացրած տարրերը, որոնք չեն քշւած մարմնից թոքերի միջոցով, ինչպէս ածխաթթուն և ջրալին գոլորշին, և քրտինքի միջոցով իբրև հեղուկ։ Մենք չենք խօսում կղկղանքի մասին, որովհետև նոքա արտաբսւում են առանց հիւսքերի մէջ մտնելու։

Մէզը պարունակում է իւր մէջ զանազան աղեր ջրում լուծւած զրութեան մէջ, նոյնպէս և մէզատարր։ վերջինս քանակութեամբ մօտաւորապէս 30 գրամ 24 ժամապ ընթացքում, երբ մարդը առողջ է։ Մէզատարրը, որը կարող է ստացւել թափանցիկ ասեղների ձևով, մի գործարանական (օրգանական) մարմին է, որ ասել է թէ նա պատրաստւում է կենդանի մարմինների միջոցով, ինչպէս օսլան, ճարպը և այլն... Միայն օգտակար տարր չէ, այլ ընդհակառակը, վնասակար։

Շատ ժամանակ բժիշկը ստիպւած է լինում քննել հիւանդի մէզը, որպէս զի իմանալ թէ արդեօք մէզատարրի քանակութիւնը չէ շատացել մեզի մէջ, որովհետև յաճախ դա է լինում հիւանդութեան պատճառը։ Մէզարիւն (l'urémie) կոչւած սարսափելի հիւանդութեան ժամանակ, երիկամները չեա է դարձնում արեան այն քիմիական տարրերը, որոնց նա պիտի առնէր մէզ պատրաստ

տեղիւ համար, և այս վերջին հեղուկը (մէզը) մարմնի մէջ կառա-
քում է մահաբեր թոյնի դեր:

Եւ ահա մէզի միկրոկոկը, իբրեւ խմորիչ, չարձակում է մե-
զատարրի վերայ և վեր է ածում նրան երկու թուղիկ մասերի,
ածխածթթւի և աւշակի (l'ammoniaque), երկու փնտալար գա-
զերի, որոնցից երկրորդը ունի կծու, նեխած և հեղձուցիչ հոտ,
որը մոնելով քթապղծերը ծակծկում է չուզաթաղանթը և լա-
ցացնում է: Դա այն անտանելի հոտն է, որը փչում է կեղտոտ
հրապարակական մէզարաններից:

Իսկ այդ միկրոկոկը միայն օդի մէջ կարող է խմորիչի դեր կա-
տարել և ոչ երբէք մարմնի մէջ. ահա թէ ինչու բնաւ մէզատարրի
աւշային խմորում էլ լինում, երբ մարդ պահում է իւր մէզը մե-
զափամփուշտի մէջ:

Վերջին նշանաւոր խմորումը, որի մասին պիտի խօսենք ըն-
թերցողի հետ, է փտիլը. նրան, Պաստէօրի զործերի շնորհիւ, պէտք
է դասաւորել մեր նկարագրած խմոր հան երեւցթների շարքում:

Հէնց որ կեանքը անհետանում է մարմնի միջից, վերջինս
ժառանգում են անօդակեաց մանրամարմինները, որոնք չարձակե-
լով նրա վերայ, անընդհատ և չաջորդական խմորումներով կամաց-
կամաց այրում են դիակը: Եւ երբ քայքայման գործը կատարելա-
պէս վերջանում է, այն ժամանակ մնում են միայն մեռելակեր ման-
րէակների սերմերը, որոնք պատրաստ են նորից կենդանանալու
իրանց նախկին ձևերով, հէնց որ կը գտնեն համապատասխան հող
իրանց զարգացման համար:

Այս, բոլոր մեռած մարմինների տէրերի՝ մանրէակների՝ շնոր-
հիւ, երկրիս մակերեւոյթը կրկին յետ է ստացել քիմիական տար-
րերը, որոնք զարգացել են այն բոլորի մէջ, ինչ որ ապրել է մինչև
հիմա, սկսած այն օրից, երբ երկրագնդիս վերայ սկիզբ առաւ
կեանքը:

ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՍՏՐՈՒԿ ¹⁾

(Կոմս Լ. Տոլստոյ)。

ՎԱՍԻԼ, ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Մի անգամ արդէն ես մէջ եմ բերել Տոլստոյի այն միտքը, թէ «բարոյականութիւնը այն հանապազօրեայ ուղեցոյցն է, որ բղխում է կրօնից»։ Եւ իսկապէս, Տոլստոյի բարոյագիտութիւնը (էթիքա) հաստատում է այդ միտքը։

Ինչպէս յայտնի է, նրա ուսմունքի առաջին և հիմնական պատւիրանն ասում է. «մի ընդդիմացիր բռնութեամբ չարին»։ Օրինակ, բան է՝ թէ որ զուլուսը գաջ ձեզ մօտ ու աչքներիդ առաջ այրի ձեր որդկերանց՝ միք ընդդիմանայ, որովհետեւ ձեր ընդդիմութիւնը մի եր'րորդ չարիք է, որ օգուտ չի տալ. զուլուսը ուղէք չուղէք ձեր որդկերանց կ'այրի (տե՛ս «Նամակ Էնգելգարտին»)։ Եթէ տարականցոց զօրքը գաջ խելաւների թաղաւորութիւնն ու սկսի մինչեւ անդամ հացն այրիլ, անասունը կոտորել՝ խելաւները պաշտպանւելու ջանք չախտի անեն, այլ պիտի լաց լինեն. «լաց են լինում ծերերը, լաց են լինում պառաւներն ու մանուկները»։ Նրանք պիտի ասեն. «ինչո՞ւ էք մեզ նեղացնում, ինչո՞ւ էք Աստծու լաւութիւնն այդպէս փչացնում. թէ ձեզ հարկաւոր է՝ աւելի լաւ կը լինի վեր առնէք, տանէք (Խելառ Իւանի հէքիաթը, հատ. XII)»։

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1897 թ. № 11—12, 1898 թ. № 1.

Այս հիմնական պատուիրանից սկիզբ են առնում մնացածները. օրինակ նրորորդ պատուիրանն ասում է. «միք դատի և միք դատապարտի. մարդս չի կարող դատաւոր լինել, որովհետեւ յանցաւոր ու մեղաւոր է. դրա համար էլ անվերջ պիտի ամենքին ների: Իրաւունքների պաշտպանելը կոխ է, չսրիք, որովհետեւ մարդ չի կարող իր իրաւունքները պաշտպանել առանց ուրիշներին վիրաւորելու և ստորացնելու: Մինչև անգամ թշնամիներին համոզելն էլ չարիք է, չորովհետեւ համոզել թշնամիներին՝ նշանակում է ընդդիմանալ նրանց» (տես «Ռ՞րն է իմ հաւատը»): Հեղինակի կարծիքով այս պատուիրանը ընկերական զոյւթեան մի նոր հիմունք է, եւր դատաստան ու պատիժ չկայ չարութեան համար»:

Չորրորդ պատուիրանն արգելում է երգել ում կ'ուզի լինի և ինչի համար էլ որ լինի», որովհետեւ երգումը պահպանում է պետական և հասարակական հիմնարկութիւնները, որոնք պաշտպանում են սեփականութիւնն ու աշխատանքը. մինչդեռ պէտք է մարդ իր աշխատանքը կամովին ուրիշներին տայ և աղքատ ու խեղճ կեանք վարի»:

Հինգերորդ պատուիրանն արգելում է խտրութիւն դնել իր ուստար ազգութեան միջև, որովհետեւ մարդ պէտք է անխտիր սիրի բոլոր ազգութիւններին և առհասարակ պէտք է մասնակից չլինի որ և է պատերազմի կամ պատերազմի պատրաստութեան»:

Եւ ամեն պատուիրանի դէմ առանձին չեմ խօսի, որ չստիպւեմ մի բան մի քանի անգամ կրկնելու, որովհետեւ բոլորի աղբիւրն էլ առաջին պատուիրանն է: Բացի այդ, իմ կողմից ես ոչ մի ընդդիմախօսութիւն չեմ անի, այլ մէջը կը բերեմ հէնց նոյն Տոլստոյի՝ բոլորովին ուրիշ տրամադրութեան տակ ասած խօսքերը և կը յիշեցնեմ՝ Կորոլինկոյի բարձր ոգեւորութեամբ լցւած տողերը. Իմ կողմից ես միայն ցոյց կը տամ այն աղբիւրը, որից բղխել է Տոլստոյի բարոյագլխութիւնը»:

Մտածելով առանց փորձի և դիտողութեան տւած հետեւանքների բացարձակ բարոյականութիւն հիմնադրել, առանց լաւ նկատելու թէ ինչ է անում, Կոմսը սկզբունքի բարձրութեան հասցրեց Նատալիա Սաւիչնայի ստրկական բարոյախօսութիւնը, այն կնոջ՝ որի պատկերը մանուկ օրերից նրա հոգում դրոշմել էր անխափա:

Բայց ինչո՞ւ ստրկի բարոյախօսութիւնը մարդու համար մենք ստորացուցիչ ենք համարում: Արովհետեւ մեր ժամանակը մարդկանց արժանաւորութիւնը հաւասար ճանաչում և նրանց փոխադարձ կոչը այն ժամանակ է միայն բարոյական համարում, երբ երկու կողմն էլ հաւասար են: Բարոյական չի կարող համարուել այն փոխադարձ կապի զգացմունքը, ուր մէկն իշխում է, իսկ միւսը մարդու պատկերը կորցնելու չափ հպարտութեամբ բարոյական չէ՝ որովհետեւ այդ տեսակ կապակցութիւնը ստորացնում է մարդու արժանապատուութիւնը, հետեւապէս մարդկանց շրջանում անարդարութիւն մտցնում: Բացի այդ, իր բարոյադիտութեամբ Կոմսը բացասում է մտքի քննադատութիւնն ու գիտութիւնը, հետեւապէս անհնարին համարում, որ մարդ կարողանայ քննադատական համոզմունք կազմել և հէնց դրանով էլ հաստատութիւն է տալիս զարգացման անշարժութեանն ու նրան ընդդիմադրօժելուն: Մինչդեռ առանց զարգացման, մտքի քննադատութեան, արդարութեան ու համոզմունքի ինչ բարոյականութեան մասին էլ ասէք՝ չի կարող խօսք լինել:

Վաղ ինքը Տոլստոյն էլ շատ լաւ էր հասկանում, որ «չարին բռնութեամբ չընդդիմանալու» տեսութիւնը անբարոյական տեսութիւն է: Ղրիմի պատերազմի ¹⁾ ազդեցութեան տակ, պատերազմական, ջերմ հայրենասիրական տրամադրութեամբ բռնած, (որ արտայայտում է նաեւ նրա «Պատերազմ և խաղաղութիւն» վէպում) նա ասում է. «Եւ ոչ թէ երանի այն ժողովրդին, որ 1813 թ. Փրանսիացիների նման, ընդունւած բոլոր կանոններով՝ քաղաքավարութեամբ ու նազանքով իր թուրը յանձնում է մեծահոգի յաղթողին, այլ երանի այն ժողովրդին, որ փորձութեան բոլորին, առանց հարցնելու թէ ինչպէս են ուրիշներն իրանց պահել նման գէպերում, միամտութեամբ ու թեթեւակի վեր է առնում ձեռն ընկած կռպին ու այնքան է աջ ու ձախ գործ դնում, մինչև վիրա-

¹⁾ 1854 թ. ռուսները պատերազմ ունեցան Տաճկաստանի դէմ, որին զոհում էին Ֆրանսիան, Անգլիան, ապա՝ Աւստրիան: Ռուսները մեծ ջարդ էրեցին այդ պատերազմում Ղրիմի Սևաստոպոլ քաղաքի մօտ: Այդ պատերազմը վերջին և ուժեղ հարւածը տուաւ ճորտատիրութեան և աշխարհայորաւ Ռուսաստանի անզազգացած դրութիւնը:

ւորանքն ու վրէժխնդրութիւնը նրա հոգում փոխւում են դառնում արհամարհանք ու ցաւակցութիւն (Պատերազմ և խաղաղութիւն» IV, 168):

Մենք տեսնում ենք, որ Տոլստոյը մի տրամադրութեան տակ մի բան է պնդում, մի ուրիշ տրամադրութեան տակ՝ մի այլ բան: Ո՞ր դէպքումն է սակայն ճիշտ ասում:

Միևնույն մարդն է հէնց, որ այժմ՝ պնդում է թէ բարոյագիտութեան միակ հիմքը «չարին բռնութեամբ չընդդիմանալու» պատւիրանն է, որովհետև «ջուրը ջրով չեն ցամքացնում, այլ՝ կրակով, և ոչ կրակը բոցով հանգցնում, այլ՝ ջրով. այդպէս էլ ուժին ուժով չեն յաղթում, որ չարիք է»... Կորուկենկոյի յետադիմութիւնը¹⁾ նման՝ այսպէս են խօսում մեր օրերի յետադիմները:

Տոլստոյի և իր հետևողների այդ պնդումին մենք կը պատասխանենք Մենաքէմի խօսքերով, որ այսպէս էր ասում վաղ ժամանակաշրջաններին. «ձեր մտքերը թագնւում են նմանացումների և առակների ետևը, որոնք ձևեր են միայն և գիտութեան ոգի չունեն իրանց մէջ: Դրանք տկեր են, որոնց մէջ կարելի է ամեն տեսակ գինի լցնել՝ լաւ ու վատ. բայց տկին նայելով չի կտրելի միջի գինու լաւն ու վատը՝ իմանալ Գինին գործածութեան մէջ են ճանաչում. այդպէս էլ ոչ թէ նմանացումներով է ճանաչւում և սուտացուցւում ճշմարտութիւնը, այլ՝ փորձով, որ ճշմարտութեան յարգն է (проба)»: Ձեռքի ուժը ոչ չարիք է, ոչ բարիք. նա ուժ է միայն. չարիքն ու բարիքը նրա գործադրութեան մէջն է: Ձեռքի ուժը չարիք է, երբ գործում է թոյլին նեղելու և կողոպտելու համար. բայց երբ նա վեր է կենում աշխատանքն ու մերձաւորին պաշտպանելու համար, այն ժամանակ բարիք է: Վրակը կրակով չեն հանգցնում և ոչ ջուրը ջրով ցամքացնում. այդ ճիշտ է: Բայց քարը քարով են ջարդում, պողպատը պողպատով անդրադարձնում, իսկ ուժը՝ ուժով!...»:

¹⁾ Յետադիմութիւնը կոչւում էին հրէական մի ազանդի հետևողները, որ ալժմեան հետադիմութիւնների ասելով՝ հին հրէական ազգային կուսակցութիւնն էր կազմում: Նա սկիզբ է առել Բ դարում Ք. ից առաջ, Նրանք շատ էին զբաղւում մանաւանդ Աստածաշնչի ալլաբանական մեկնութեամբ ու նրա բարոյական վարդապետութիւնով:

Տոլստոյի պատուիրանների մասին խօսելիս, ես երկրորդի մասին ոչինչ չասիւ։ Այդ պատիրանը պահանջում է խստիւ կատարել զոյգ-զոյգ ապրելու օրէնքը, արգելելով կնոջ հետ ամուսնական կապից դուրս՝ ուրիշ կապ ունենալու ամեն նկրտում։ պահանջում է ապրել մի կնոջ հետ միայն, արգելում է նաև ամուսնուց բաժանուելը։ Բաւական է, որ տղամարդը սեռական կապ հաստատեց կնոջ հետ, կամ կինը տղամարդու հետ, էլ այնուհետև այդ կապը յաւիտեան անփակտելի պիտի մնայ։ Ինչ պակասութեան տէր էլ որ լինի աճուսիններից մէկն ու մէկը, միւսն իրաւունք չունի նրան թողնելու։

Այդ պատուիրանի մասին ես ոչինչ չասի, որովհետև միտք ունէի յատկապէս երկար խօսել նրա մասին։ Եթէ յիշում է ընթերցողը, «Պատանեկութեան» մասին խօսելիս ես ցոյց տւի, որ Վոմսի աջն ժամանակաց վերաբերմունքը դէպի սեռական սիրոյ զգացմունքը համարեա բացասական էր։ Խեղճ Աննա Կարենինայի ¹⁾ վիպական անցքի ճակատին նա հետևեալ սպառնական բնաբանն է դնում. «Իմ է վրէժխնդրութիւն և ես հատուցիցաւ։ Ո՞րն է իմ հաւատը՝ յօգւածում մի յատուկ պատուիրանով նա պահանջում է, որ ամուսինները միշտ փոխադարձ հաւատարմութիւն պահպանեն։ Վերջապէս «Վրէյցերեան անատում ²⁾ սիրոյ վրայ հիմնած պատկը նա անւանում է «զագրելի» և նոյն իսկ սեռական սիրոյ զգացմունքը «անբնական» ու «խոզային», ուստի և պահանջում է որ մարդիկ ոչնչացնեն, անհետացնեն այդ զգացմունքը։

Մի քիչ կանգ կ'առնեմ այստեղ, որ Աննա Կարենինայի անցքը դիտելով՝ պարզեմ թէ ով է այն Ատուածը, որ անբախտ կնոջ գըլխին այնպիսի խիստ պատուհաս բերաւ. մի կնոջ, որ խելացեղ սիրելով Վրոնսկուն՝ դուաճանել էր իր մարդուն, որին երբէք չէր սիրած, և ողջ էութեամբ անձնատուր եղել իր սիրածին, առանց իր զգացմունքները մարդկանց աչքից ծածկելու։ Աննային պատուհասող աստուածը Սէր-անձնուրացութիւնն է։ Աննան յանցանք է գործել

¹⁾ Համաձուն վէպի հերոսուհին է։

²⁾ Վոմսի ուշ գրածներից մէկն է, ուր իր հերոսի բերանով խիստ քննադատութեան է ենթարկում ժամանակակից ամուսնութիւնն ու նրա պայմանները։

այդ Աստծու երրորդ պատերազմի դէմ, ուստի և պիտի կորչի՝ «իմ է վրէժխնդրութիւն և ես հատուցից»:

Այդ Աստուածը սեռական սիրոյ վրայ հիմնած պսակը «զազրելի» է անւանում և իսկական համարում միայն այն մարդկանց պսակը, որոնք նրանում «Աստծու առաջ պարտաւորեցնող խորհուրդ» են տեսնում: Այդ Աստուածն ասում է. «Եթէ աղջիկը հասել է, նրան պիտի մարդու տալ: Վաղ ժամանակները հէնց աչքպէս էլ անում էին: Ամբողջ մարդութիւնը աչքպէս էր անում և մինչև օրս էլ անում է. աչքպէս են՝ չինացիք, հնդկացիք, մահմեդականները, մեր ժողովուրդը. աչքպէս է անում ողջ մարդկային ցեղը, առնւազն՝ նրա 0,99 մասը: Մարդկութեան մի հարիւրերորդ մասը, կամ դեռ աւելի քիչն է միայն՝ մենք, անառականներս ենք, որ այդ լաւ չենք համարել ու նոր ձև ենք հնարել... Եւրո ամուսնանում են Դոմոստրոֆի համաձայն, այն ժամանակ փետրէ բարձերը, բաժինքն ու անկողինը, այդ ամենը խորհուրդին համապատասխան մանրամասնութիւններ են միայն» («Կրէյցերեան սոնատ»):

Պարզ է արդէն այս քաղաքներից, որ բնական տնտեսութիւնը, ճորտատիրութիւնն ու բարոյագիտութիւնը դադարացնող Աստուածը դադարացնում է նաև ընտանեկան կեանքի դոմոստրոֆական հիմունքները: Պաշտպանելով Դոմոստրոֆն ու ճգնակեցութիւնը, իր ցանկութեան հակառակ և առանց նկատելու թէ ինչ է անում, Տոլստոյը դառնում է աշխատանքի հասարակական բաժանման կողմնակից: Խորհուրդ տալով որ մարդիկ անհետացնեն սեռական սիրոյ զգացմունքը, նա առաջուց զուշակում է, որ կարող են ընդդիմախօսել իրան ասելով թէ չէ՞ որ այն ժամանակ մարդկային ցեղը կը վերջանայ: Այդ հակաճառութիւնը նա հրքում է հետեւեալ ապացոյցներով. «Եոյն իսկ դատելով որպէս էւոլյուցիոնիստ, ասում է նա, պիտի ընդունենք, որ կենդանիների ամենաբարձր, այն է՝ մարդկային ցեղը, միւս կենդանիների դէմ մղած կռուում դիմանալու համար, մեղդունքի պարի նման պիտի սերտ խմբւի և ոչ թէ անվերջ բազմանայ, պիտի աշխատի մեղդունքի նման անսնո անդամներ դատտիարակել, այսինքն պիտի ձգտի զգաստութեան և ոչ թէ վավաշոտութիւն զրգալի, ինչ որ անում է մեր ներկայ կեանքի ամբողջ կազմը»:

Տոլստոյի այս մտքերը հենց իր տւած ապացոյցներով կը հերքէինք: Սկսեալք «Աննա Կարենինայից»: Ի՞նչն էր նրա անբախտութեան իսկական պատճառը: Վէպից այն եղք իմանում, որ այդ պատճառը նախ սամոզուրն ամուսինն էր, որ սկզբում համաձայնել էր նրանից բաժանել, իսկ ապա հրաժարւեց, պատճառ բռնելով պսակի մասին իր ունեցած հայեացքը թէ ձնա մի խորհուրդ է, որ մարդկանց պարտաւորեցնում է Աստու առաջ: Նոյն ամուսինն էր դարձեալ, որ չէր տալիս Աննային նրա ջերմ սիրած որդուն, թէև ինքը որդու վերաբերմամբ սառն ու անկարեկից դիրք ունէր բռնած:

Աննայի մահւան երկրորդ պատճառը, որ համարեա համազօր է առաջին պատճառին՝ նրա շրջապատի անառակ հասարակութիւնն էր. մի հասարակութիւն, որ ամեն բան կը ներէր, բայց ոչ Վրոնսկուն խելացեղ և, որ գլխաւորն է, աշկարա սիրելը: Սրանց առաջ Աննայի սխալը, որպէս նրա անբախտութեան պատճառ, բոլորովին աղօտանում է: Շօշափելով երևոյթի անհատական կողմը, բարոյախօս-Տոլստոյը լիովին աչքաթող է արել նրա հասարակական կողմը, թէև որպէս արւեստագէտ նա այդ կողմը շատ լաւ է նկարագրել:

Կոմսի խորհուրդը՝ թէ անհետացրէք սեռական սիրոյ զգացմունքը, կարելի է հերքել նրա տւած մի այլ խորհուրդով, որ նոյնպէս կանանց է վերաբերում. այն է՝ որքան կարելի է շատ երեխայ բերէք ու դաստիարակէք. կարելի է հերքել նաև զնոտանեկան բախտաւորութեան ¹⁾ յազմութիւ նկարագրութիւններով, որ արել է նա և Նատաշա Բեզուխովայի ²⁾ նման մի բեղմնաւոր էգի պատուին երգած օրհներգներով: Բացասելով սիրոյ ազատութիւնն ու այդ զգացմունքը սղմելով Դոմոստրօյի հնցած շրջանակի մէջ, Տոլստոյը մի անգամ ևս հաստատութիւն տւաւ մարդու արժանապատուութեան տևողակի ստրկացմանը չանուն կեանքի կենսաթափ ձևերի: Երկու սեռի փոխադարձ վերաբերմունքի խնդրում Տոլստոյը մի անգամ ևս ցոյց տւաւ, որ ինքը տրամադրութեան ստորուէ է: Մի տրամադրութիւն նրան օրհներգներ է երգել տալիս սեռական սիրոյ զգաց-

1) Այդ խորագիրն ունի Տոլստոյի վէպերից մինը:

2) «Պատերազմ և խաղաղութիւն» վէպի գործող անձերից մէկն է:

մուկներն, մի ուրիշ տրամադրութիւն անէ՞քներ է ուղղել տալիս զէպի նոյն զգացմունքը:

Տոլստոյի պատմական փիլիսոփայութիւնը, որին Շելգուհովն ¹⁾ իրաւամբ կոչում է անշարժութեան փիլիսոփայութիւն, նրա կրօնի պատկն է կազմում, մի կրօն, որին շատ հիմնաւոր կերպով կարելի է անշարժութեան և ճորտատիրական ժամանակի հասարակական կրօն անւանել: Այդ փիլիսոփայութեան արժանիքներն ու պահասութիւնները լիովին կշռել է ուսուցչապետ Կարէէնը ²⁾ իր «Կոմս Լ. Տոլստոյի պատմական փիլիսոփայութիւնը» յօդւածում ³⁾. Նաև իր «Պատմական պրոցեսի էութիւնն ու անձնաւորութեան դերը պատմութեան մէջ» գրքում: Բայց մինչև օրս էլ պարզ չէ այդ փիլիսոփայութեան ծագումը, և կը պարզւի այդ ծագումը, եթէ նրա պատմական փիլիսոփայութեան վրայ նրա ինքնակենսադրութեան տեսակէտից նայենք: Նս ցոյց կը տամ Տոլստոյի բնաւորութեան այն առանձնայատկութիւնները, որոնք ընկած են նրա պատմական փիլիսոփայութեան հիմքում: Դրանք են. նախ՝ տարրային անդիտակցական զգացմունքի զեկավար դերը, և ապա՝ նրա աքիլլեսեան զարշապարը:

Ինչպէս և ճիշտ ցոյց է տւել իր «Կոմս Տոլստոյի փիլիսոփայութիւնը» յօդւածում պ. Պրոտոպոպովը ⁴⁾, «Պատերազմ և խաղաղութիւն» վէպի հիմնական միտքը այս խօսքերի մէջ է ամփոփւած. «Եթէ ընդունենք, որ բանականութիւնը կարող է կառավարել մարդկային կեանքը, այն ժամանակ կեանքի կարելիութիւնը կ'ոչնչանայ»: «Անգիտակցական զործունէութիւնն է միայն, որ պտուղ է տալիս. և պատմական անցքում դեր խաղացողը իսկի չի հսկանում» այդ անցքի նշանակութիւնը: Ուրիշ ինչ որ ասում է, բո-

¹⁾ Ռուս համակրելի ժուռնալիստ, որ մեռաւ 1892 թ., մինչև մահը թարմ պահելով երիտասարդական հասակին լատուկ ոգևորութիւն, ազնուութիւն ու անկեղծութիւն:

²⁾ Պատմաբան ընկերաբան, որ լատինի աշխատութիւններ ունի տւած ուս զրականութեան:

³⁾ Вѣстникъ Европы, 1887 г. Июль.

⁴⁾ Դրական քննադատ, տաղանդաւոր գրչի տէր:

լորն էլ այս մտքերի զարգացումն է: Բոլոր պատճառների միա-
ժամանակեայ պատճառից դուրս՝ պատմական անցքը պատճառ-
ների շղթան և չի էլ կարող ունենալ, քայց կան անցքերը կառա-
վարող օրէնքներ, որոնք մասամբ յայտնի են և մասամբ շօշափելի
մեզ համար: Յայտնի է արդէն որ բոլոր պատճառների միաժամա-
նակեայ պատճառին նա Սէր է անւանում: Օրէնք կարելի է կոչել
այն ընդհանուր վերացական բանաձևը, որ ընդգրկում է որ և է
բնագաւառի երեւոյթների միջև եղած հաստատուն կապը: Այս
մտքով առած՝ օրէնքները պատմութիւն չեն կառավարում, քանի որ
նա չի կրկնում: Պատմութեան միջի կրկնող սարրը վերաբերում
է ընկերաբանութեան, հոգեբանութեան և այլ գիտութիւնների,
որոնք պատմութիւնը բացատրող օրէնքներ ունեն:

Օրէնքները չեն կարող պատմութիւն կառավարել, որովհետև
նրանք ըմբռնումներ են (понятия), որոնք իրական գոյութիւն չու-
նեն: Տոլստոյը, առարկայացնելով սէր, օրէնք, ընտրութիւն և
նոյնատեսակ ուրիշ ըմբռնումներ ու նրանց իրական գոյութիւն
վերագրելով, ոչ-գիտական մոտճութեան մի տիպար սխալ է գոր-
ծում: Իսկ որ նա ըմբռնումին իրական գոյութիւն է վերագրում՝
կարելի է համոզուել հէնց հետեւեալը կարգալով. «Սէրը հարկադրեց
ժողովուրդներին սկզբում շարժել արեւմուտքից արեւելք, իսկ ապա՝
արեւելքից արեւմուտք, և այդ բանը ծնունդ տաւ դժար նկարագ-
րելի և անհամար զազանութիւնների ու սպանութիւնների»:

Տոլստոյի՝ պատմական ճակատագիր ընդունելու պատճառներից
մէկն էլ, ըստ իս, վերացական ըմբռնումի այս զաղափարացնելն է:
«Ոչ բանական երեւոյթները բացատրելու համար անհրաժեշտ է պատ-
մութեան մէջ ճակատագրութիւն ընդունել»: Իսկ ճակատագրի ըն-
դունելն էլ նրան հարկադրում է էմպիրիք իրողութիւնները սկզբունք
դարձնել: Տոլստոյի պնդումին նայած՝ Նապոլէօնի 1) արշաւանքը

1) Ֆրանսիայի կայսր, նոր դարերի Կեսար, որ 1812 թ. արշաւել
Ռուսաստան: Ռուսները Բորոգինօ գիւղի մօտ (Մոսկաւին մօտիկ) կռից
ունեցան և շատ մեծ ջարդ ստացան: Զօրքերն սկսեցին նահանջել
ժողովուրդը ալրեց Մոսկւան. աչնպէս որ Նապոլէօնը տաք ու ապահով
ապաստանի տեղ՝ մոխրակոլտ գտաւ միաչն: Տրտից ու քաղցից նրա զօրքը
վնասեց: Այս դէպքից չնոյ՝ Նապոլէօնի լաջողութեան աստղը թեքեց:

դէպի Ռուսաստան ոչ այն պատճառով եղաւ, որ նա այդպէս ուզեց, այլ այն՝ որ այդպէս պիտի լինէր: Խօսելով Նապոլէօնի և Ալէքսանդր առաջնի մասին, նա ասում է. «անկարելի է երևակայել երկու ուրիշ մարդ, որոնք իրանց ամբողջ անցեալով և նոյն իսկ բնաւորութեան ամենաչնչին գծերով համապատասխան լինէին իրանց կատարելիք կոչման»: «Մոսկւան թողնելն ու այրելը նոյնքան անհրաժեշտ էր, որքան անհրաժեշտ էր, որ Բորոդինօյի մարտից յետոյ զօրքն առանց կռիւ հեռանար»: Խմբերի տարրալին, ճակատագրական ուժին երկրպագելը հարկադրում է նրան բացասել անձնաւորութեան զերը պատմութեան մէջ, բացց յատկապէս՝ մեծ մարդկանց դերը, որոնց նա անւանում է «անցքերի ցուցանիշ»: «Հէնց մի այնպիսի պատճառ էլ 1812 թ. պատերազմի, որպիսին Նապոլէօնի մերժումն է զօրքերը յետ տանել Վիսլայից այն կողմը և վերադարձնել Օլդենբուրգի հերցոգութիւնը, մեզ թւում է առաջին պատահած Փրանսիական կայսրալի երկրորդ անգամ ծառայութեան մտնելու ցանկութիւն չունենալը, որովհետեւ եթէ ըողոր սերժանտները չուզենային կրկին ծառայութեան մտնել, այն ժամանակ չէր կարող պատերազմ լինել»:

Ինչպէս նկատում է ուսուցչ. Կարէկը, Տոլստօյի ապացոյցը մեզ հասցնում է հակառակ եղբակացութեան, որովհետեւ՝ եթէ Նապոլէօնի կամքը հաւասար է ըողոր կայսրաների կամքին, շատ պարզ է ուրեմն, որ նա չի կարող հաւասար լինել իւրաքանչիւր կայսրալի կամքին առանձին առած, որովհետեւ ամբողջը չի կարող հաւասար լինել իր մի մասին:

Կոմսի Աբիլլէսեան գարշապարը մասնաւոր և հրապարակական կեանքի միջև եղած կապի մասին պարզ գիտակցութիւն չունենալն է. այս հանգամանքը իր դրօշմը դրել է նրա պատմական փիլիսոփայութեան վրայ: Այստեղ էլ է երևում նրա՝ կեանքի մասին ունեցած երկուական հայեացքը. «ամեն մարդու մէջ կեանքի երկու կողմ կայ, ասում է նա. «անձնական կեանք, որ այնքան աւելի ազատ է, որքան վերացական են նրա շահերը և տարրալին, պարային կեանք, ուր մարդ անխուսափելի կերպով կատարում է նրա համար դրւած օրէնքները»: Այդ դրութիւնը Տոլստօյին բացասել է տալիս հանրակեցութեան ձևերի յառաջադիմութեան նշանակու-

Թիւնը: Այդ բացասումը շատ խիստ է արտայայտուած մանաւանդ նրա ամենաուշ գրեածներէից մէկում: «Թող կատարեն, ասում է նա, այն բոլոր արտաքին կատարելագործութիւնները, որ կարող են երազել գիտական ու կրօնական մարդիկ, Թող բոլոր մարդիկ քրիստոնեայ գաւնան և Թող կատարեն ամեն տեսակ լրացումներով և ուղղումներով այլ և այլ Ռիշէ'ների ու Բէլլամի'ների ¹⁾ ցանկացած բոլոր բարեօրումները, բայց և միաժամանակ Թող մնաջ այժմեան կեղծաւորութիւնը, Թող մարդիկ չգաւանեն իրանց ընդունած ճշմարտութիւնը և շարունակեն ձևացնել իբր Թէ հաւատում են այն բանին, ինչին չեն հաւատում և յարգում են այն, ինչ չեն յարգում, և մարդկանց վիճակը ոչ միայն չի լաւանալ, այլ և տարեցտարի կը սկսի աւելի ևս վատանալ: Տօլստօյն, ըստ իր սովորութեան, այստեղ երկու փոխադարձաբար իրար հերքող ենթադրութիւն է անում: Նա չի ուզում, կամ աւելի ճիշտ՝ չի կարողանում հասկանալ, որ այլ և այլ Բէլլամի'ների երազած հանրակեցութեան լաւ պայմանները չքացնում են ստութեան և կեղծիքի raison d'être-ը. նա չի կարողանում հասկանալ, որ հէնց հանրակեցութեան վատ պայմաններն են այդ մոլութիւնների գլխաւոր դրդիչ պատճառները, որ երբ չքանայ պատճառը՝ հետեւանքն էլ կը չքանայ: Ահ՛ որ Վոմսի կրօնը, բարոյագիտութիւնը, տնտեսական և ընտանեկան իդէալները, ինչպէս վերն էլ ցոյց աւինք, սկզբունք են դարձնում սխտեմական կեղծաւորութիւնը ոչ այլ պատճառով քան այն՝ որ այդ իդէալներին ծնունդ են տւել հանրակեցութեան այնպիսի վատ պայմաններ, որոնց տիրապետութեան ժամանակ իր նման մտրդու ստրուկն էր...

Մեր աչքում Տօլստօյի կրօնը լոկ մի՛ ծառայութիւն է մատուցել. նա ինքնասպանութիւնից փրկել է մի մարդու, որի կեանքը Թանկ է ամբողջ քաղաքակրթւած աշխարհի համար: Մինչև այժմ պարզ

¹⁾ Նրկուսն էլ մի նոր տեսակի փառասաններ են. նրանք պատկերացնում են կեանքի լաւագոյն պայմանները. ցանկալի ընկերական կեանքի պատկեր են նկարում:

չեն այն հոգեկան դրամայի պատճառները, որ քիչ էր մնացել 56 տարեկան հասակում Տոլստոյին ինքնասպան դարձնելին: Այդ դրաման բացատրելու փորձն անող բազմաթիւ ենթադրութիւններից ամենաչալտինն այ. Շ-ի ենթադրութիւնն է ¹⁾, որին համաձայն են Եւգ. Սոլովևը ²⁾ և Նիկ. Միխայլովսկին: Նրանց կարծիքով այդ ճգնաժամի պատճառը մահւան երկիւղն էր: Պ. Շ-ի ասելով, այդ շարժառիթը երևաց ծերութեան հասակում և առաջ որպէս թէ չկար: Եւգ. Սոլովևը և Նիկ. Միխայլովսկին կատարելապէս հիմնովին պնդում են, որ այդ շարժառիթը ուղիղ զօղով անցնում է Կոմսի ամբողջ կեանքի միջով:

Ինձ թւում է որ վերը յիշած գրողների ցոյց տւած շարժառիթը ոչ միայն Կոմսի ճգնաժամի միակ պատճառը չէ, այլ մինչև անգամ գլխավոր պատճառն էլ չէ, թէկուզ հէնց այն պատճառով, որ ճգնաժամն անցել է արդէն, բայց Տոլստոյի մահւան երկիւղը մինչև օրս էլ զօրեղ է, մի բան՝ որ վերոյիշեալ գրողները չեն հերքում: Այդ ճգնաժամի մի քանի պատճառների վրայ էլ կարելի է մատնացոյց լինել: Այդ պատճառներից մէկն է նախ՝ կեանքի իմաստն ու էութիւնը գտնելու տրամաբանական անկարելիութիւնը, որին ձգտում էր Տոլստոյը: Զէ որ նա ուզում էր գտնել կեանքի արտապատճառ էութիւնը: «Պատճառն, ասում էի ինքս ինձ (Տոլստոյն ինքն^ա իրան), մտածութեան նոյնպիսի կոտեգորիա չէ, ինչպէս ժամանակն ու տարածութիւնը: Եթէ ես կամ, ուրեմն պատճառ կայ, որ ես կամ. և ուրեմն պատճառների պատճառ կայ: Եւ ես դադար առայ այդ մտքի վրայ ու ողջ էութեամբ ջանք էի անում այդ պատճառի լինելը գիտակցել» (ախտովանանք): Տրամաբանական մտածութեան համար հարցի այդ տեսակ դրւելը այնպիսի մեծ դժւարութիւններ է առաջ բերում, որ նոյն իսկ Տոլստոյի համար, որ շատ էլ չի սիրում բանի տեղ դնել տրամաբանական դժւարութիւնները, նրանք դարձան ճգնաժամի պատճառներ և քիչ էր մնում ինքնասպան դարձնին նրան: Ինչպէս տեսանք, զգացմունքն էր, որ օգնեց նրան դուրս պրծնել այդ դժւարութիւնից:

¹⁾ Философія Гр. Толстого, Вѣстникъ Европы, 1887 г. V.

²⁾ Біографія Л. Н. Толстого, изд. Павленкова.

Բացի այդ, ճգնաժամի մօտերը մանաւանդ, սուր կերպարանք առաւ «ապաշխարող ազնւականի» դրաման, որ ինչպէս Միխայլովսկին հաւատացնում է՝ մեր օրերում արդէն վերջացել է: Ինձ թւում է, որ ճգնաժամի զլխաւոր պատճառը Տոլստոյի մէջ միշտ ուժեղ եղած հաւատի սլահանջն է, որ 56 տ. հասակում մանաւանդ սուր կերպարանք առաւ և որին զոհացում տուաւ նրա կրօնը. մի պահանջ՝ որի չգոհացնելը առաջ է բերում մի ողբերգական տրամադրութիւն, որ հիանալի կերպով բնորոշել է Վ. Կորոլենկօն.

«Բաւական չէ անմիջական կեանքով ապրելը. անհրաժեշտ է, որ մեր անձնական գոյութեան մէջ զգանք մի օղակ, որ կապած է ինչ որ աւելի վեհ, աւելի մշտակաջ և կայուն բանի հետ: Այդ զգացմունքն է հաւատի բովանդակութիւնը կազմում. ձեւերը կարող են փոխւել և միշտ էլ փոխւում են. բայց երբ հէնց բովանդակութիւնն ինքն է չքանում, երբ առանձնակի կեանքը երևում է ողորմելի պատահականութիւն, երբ ամեն բան վերջապէս յանգում է մի կտոր ցեխի, ուր պարփակւում է ողջ լոյս աշխարհը, այն ժամանակ քո սեփական կեանքն էլ է կորցնում իր գինն ու աղօթանում...»

Գ Ր Ա Ւ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՍԻԻՖՏ, Ջոնաթան. — Գուլիվերի ճանապարհորդութիւնը. ռուս. լիակատար թարգմանութիւնից թարգմ. Ղ. Աղայեան, Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանի, 1897 թ. Հրատարակութիւն Թ. Հ. Հրատար. Ընկերութեան, 195 էջ, գինը 50 կոպէկ:

...«Բայց կ'ուզէի որ զազաղիս վրայ դնէին սուր, որովհետեւ ես քաջ զինուոր եմ եղել մարդկութեան բարիքի համար մղած պատերազմումս: Հէջնէի աչս խօսքերը ամենալն իրաւամբ իր համար կարող էր ասել Սւիֆտը: Պատմութիւնը զիտողի առաջ մէկ-մէկ գալիս կանգնում են աչսպիսի անձեր, որոնք կեանքի չէմքը կոխել են մեծ նպատակներով ու լուսնորով, մարդկութեան կեանքը բարելաւելու հօգի տենչով, անընկճելի կամքով ու անսպառ եռանդով, բայց որոնց կեանքն ամեն կողմից ճնշել է, հարւածներ է որ թափել է նրանց հպարտ գլխին, խել է նրանց հանգստութիւնը, զրկել է հացից, խորտակել է նրանց հոգու անդորութիւնը և վերջը փչրել է նրանց՝ առանց կարողանալու ճկել. աչ կատաղի մրցութեան մէջ նրանք՝ դարձնալ նոյն Հէջնէի խօսքերով ասած՝ «ընկել են չլաղթւած, և նրանց ղէնքերը չեն կտրւած»: Աչ խիղսիս

մարտնչողները բարիք են մարդկութեան համար և չարիք իրանց համար, ուրիշի տունը չիճել են ջանում և քանդում են իրանց տները, ձգտելով բարոքել մարդկանց դրութիւնը՝ ջախջախում են իրանց կեանքը և աչ օրհասական կռւում գերիզման իջնում: Մարդկութեան զոժ. բախտներն են դրանք: Աչպիսի մի զոժբախտ էլ, եթէ ոչ նրանցից ամենամեծը, Սւիֆտն է:

Անօրինակ զոհդակ է եղել Սւիֆտի կեանքը (1667—1745), անսովոր բաղդ է ունեցել աչ մեծ մարդը. նրա կեանքը մինչև աչօր էլ քօղի տակ է ծածկւած. և շատ բան չաւիտեան գաղտնիք է մնացել: Ծնւած եօթ ամիս հօր մահից փետոյ, որբ ու անօգնական, քեռու ողորմութեամբ զպրոց մտած ու մի կերպ ուսումնաւարտած, կեանք մտնելու առաջին օրից անապաստան ու ստիպւած իր օրական հացն անձամբ ձեռք բերելու, ծառաչ մի լորդի մօտ, փետոյ մի

հասարակ քահանայ և մինչև կեանքի վերջն էլ փոքր ի շատե՛ս ապահով դիրքի կարօտ—ահա նրա կեանքի մի կողմը:

Շրջապատի վրա՛ն անպայման ու հզոր ազդեցութիւն ունեցող, կանանց վրա՛ն իշխելու ընդունակ, սիրող սրտի տէր, բաց մինչև վերջն էլ անսէր ու անընկեր և երկու թանկագին և մօտիկ կնոջ մահւան ու տանջանքի ակամայ պատճառ. երկու կնոջ, որոնցից մէկը նրան շատ էր սիրում, բաց հանդարտ ու հեղ սիրով, առանց բռնկումների. համբերութեամբ սպասում էր Սւրբի տի հետ պսակելու օրին և միա՛ցն ոչ-ջահէլ հասակում, ողորմութեան նման, արժանացաւ ցանկալի օրին, սակա՛ցն սիրած մարդուց հեռու մնալու, պսակի իրողութիւնը ամենքից ծածկելու և ոչ որպէս կին, ալ որպէս հեռու բարեկամ, կամ ծանօթ ապրելու պայմանով... Իսկ միւսը սիրում է եռանդազին ու խելալեղ, ամեն տեղ հետևում է նրան, սրտաշարժ խօսքերով իբրև ողորմութիւն սիրալին վերաբերմունք է խնդրում նրանից, նրա ոչ-սիրալին վարմունքներից հիւժուում է ու մաշում, և մեռնում անմխիթար. անկարող տանելու սիրած մարդու ամուսնութեան լուրն ու նրա ցուրտ խօսքերը: Ահա նրա տարօրինակ ու դժբախտ կեանքի միւս կողմը՝ սրտի կողմը:

Անդրմադրելի եռանդի, հզոր կամքի և բուռն կրքերի տէր էր Սւրբի տը. նրա սիրտը լի էր մարդկանց կեանքը ղեկավարելու տենչանքով, համարձակ ու անվախ էր կուլի մէջ, գիտակցում էր իր մտալին առաւել-

ութիւնները, ուստի և անչափ հպարտ էր ու պատւասէր, զօրեղ խօսքով ընդունակ էր ամբողջ լուսնու, ուստի կուսակցութիւն էր տապալում և պետութեան ըստիպում զիջելու. զինւած սպանիչ ծաղրով՝ նա համարեա միշտ չաղթանակում էր կուլի մէջ—բաց միևնոյն ժամանակ մի հասարակ ժուրնալիստ էր, մի գրող և ուրիշ ոչինչ. մի մարդ՝ որ զուր է ջանք թափում կուսակցութեան պարագլուխը լինելու, թէև անուղղակի նրա զուխն է և ղեկավարը, մի մարդ՝ որ պարզ գիտակցում ու տեսնում էր իր համոզելու ուժն ու մտքի կորովը, բաց և որը մինչև վերջն էլ ստիպւած էր երկրորդական, անշան դիրքի մէջ մեռնելու—ահա նրա կեանքի մի ալ կողմը:

Նստալուծի նպատակներ ունէր, որոնց իրազօրծելու համար կուում էր, և ամեն բանից առաջ ալը նպատակներն էին թանկ նրա համար. բաց նրան չըջապատում էին մարդիկ, որոնց կուլը դիրքի համար էր, որոնք չաջողութեան չետեից էին ընկած և ոչ գործի, որոնք ձգտում էին իշխանութեան և ոչ հասարակաց բարիքին, աշխատում էին հառակորդներին տապալել և ոչ հալոնիքի շահերը պաշտպանել: Ամեն տեղ նրա աչքում էր ընկնում կեղծիք, շահամոլութիւն և եսականութիւն, ծածկւած հալոնապրօնութեան, քաղաքավարութեան, սկզբունքների և հանրական բարիքի շղարշով: Այսպէս էին Սւրբի տին չըջապատող ազգի ղեկավարները:

Նւ ալս ամենն իրար չէին չաջողում, ալ իրար վրա էին բարդ-

ւում. քաղաքական ձախորդութիւնները նիւթական նեղ կացութեան հետ էին հիւսւում, հպարտ հոգին և պատւասիրութիւնը դրած էին ծառայի սրտում, ծրագիրներն և երազներն խորտակումը զուգընթաց էր սիրած կնոջ մահւան, անգնահատելի ծառայութիւնները իր պաշտպանած կուսակցութեան հանդիպում էին կատարեալ ապերախտութեան. միեւնոյն ժամանակ Սւիֆտի միտքը գիտակցում էր աչդ ամենը և սիրտը զգում էր աչդ հարւածները: Նրանք գնալով մեծանում և զօրեղանում էին, աւելի ճնշող ու զգալի դառնում, և միեւնոյն մարդու գլխին թափւում, միեւնոյն մարդու սիրտը լօշոտում... Այստեղ ժպտը չէր դիմանալ, ուր մնաց մի մարդ, ինչքան էլ հզօր և աննըկուն բնաւորութիւն ունենար: Այդ բոլոր գէնքերով կեանքը մրցեց Սւիֆտի հետ, փշրեց նրան ու զարձրեց մի լուսախաբ, փարոսները կորցրած, երազները ցրած, մարտատեսց ծերունի, որ՝ կենսաթոշակը իր փութակալի գործունէութեան համար խելագարութիւնն էր առ... Բալցքանի ուժ ունէր, Սւիֆտը լիտ էրաշեց աչս ձախորդութիւնների տարափի առաջ. նա գաղաղեց, լցեց մաղձով, զալրացաւ սորազան զալրութիւն, ոտի սակ տաւ ամեն սրբութիւն, ամեն վեհ ու բարձր բան, ցեխի հետ հասարեց կեանքն ու մարդկանց, սոսկալի ծաղրով ուղղեց մարդուն, նրա կրօնն ու դիտութիւնը, ինչքն ու բանականութիւնը և իր տանջած, մաշւած ու լօշոտած սիրտը դրաւ «Գուլլիւէրում»:

Շատ խառն էր Անգլիայի դրու-

թիւնը Սւիֆտի ապրած ժամանակ: Հրապարակի վրա գերիշխողը հոգատէր լորդերն (լէնդ-լորդ) շահն էր և ամեն ինչ ստորադասւում էր աչգ շահին. քաղաքական իշխանութիւնը դասակարգւիւն, կամ աւելի լաւ ասած՝ նեղ կուսակցական էր. չունէր մարդը, ինչ տաղանդի և ընդունակութեան տէր էլ որ լինէր, չէր կարող քաղաքական ասպարիզում աւել բռնել. Սւիֆտը, որ մեծ կապեր ունէր սկզբում «վիգերի», լետոյ՝ «տորիների» կուսակցութեան ղեկավարների հետ, մինչև վերջն էլ չկարողացաւ մի աչքի ընկնող տեղ գրաւել: Տնտեսական քաղաքականութեան մէջ հողատէր լորդերը ղեկավարւում էին ոչ ժողովուրդի, ընդհանրութեան, աղգի, ալ իրանց սեփական շահով. աչգայէն էին, օրինակ, հացի խնդրում. աշխատում էին ոչ թէ մատչելի գնով հաց տալ ընդհանրութեան, ալ ձգտում էին որ իրանց օգուտը չաւտնի աստիճանից չիջնէր: Պետութիւնը և թագաւորները չէին ընդդիմանում աչգայիսի քաղաքականութեան: Աչգայէն վարւելու հետեանքը հարստութեան ծալրալեզ անհաւասար բաժանումնէր, որ մի կողմից փարթամ կեանք էր ստեղծել, իսկ միւս կողմից ծալրալեզ աղքատութիւն. Խուլանդիպում մարդիկ, մէր ու մանուկ մեռնում էին քաղցից: Նոյն չարաբերութիւնն էր և հոգևոր դասի մէջ. դրութեան տէրերը եպիսկոպոսներն էին, իսկ ստորին հոգևորականութիւնը մի կերպ քաշ էր տալիս իր սղորմելի գոլութիւնը:

Նրկրի քաղաքական կեանքում մեծ

փոփոխութիւններ էին եղել: Կարլոս I-ին գլխատելուց չետոյ (1648 թ.) հաստատւած պուրիտանների հանրապետութիւնը երկար կեանք չունեցաւ. անգլիական կեանքը չկարողացաւ դիմանալ մոլեռանդ պուրիտանների ստեղծած նեղ սղմիչների մէջ և վիթխարի ուժով պատռեց իր կեղն ու դուրս եկաւ ավերից: Վերադարձած Կարլոս երկրորդը իր հետ բերաւ ֆրանսիական արքունիքի ցոփ և անառակ կեանքը, բայց նրա փչացած տունն էլ շատ չապրեց: 1688 թ. չեղափոխութիւնը անգլիական դահի վրայ դրաւ Վիլհելմ III-ին, որի ժամանակ խաղաղացան երկրի ներքին խռովութիւնները և ալ ևս մեծ չափեր չստացան թէ նրա և թէ չաջորդների՝ Աննայի և Գեորգ I-ու II-ի օրերով: Այդ ժամանակներն էր անա, որ մոլորին թաւալում էր Անգլիայի կեանքը. ցոփութիւնն ու անբարոյականութիւնը բռնել էր բոլոր խաւերը վերից վալ՝ պալատից մինչև փողոցը. ժողովուրդը անասուն էր կտրել, իսկ ղեկավար դասը անառակացել էր. կաշառակերութիւնը, դաւերն ու մատնութիւնը իշխում էին անարդել: Ղեկավարները չէին մտածում ձեռք բերած իրաւունքների ամրացման և չետազալ դարգացման վրայ. նրանք գոհ էին ստացած դափնիներով, և իրանց զիրքից օգտուում էին ազգականներին ու բարեկամներին չահելու համար՝ տալով նրանց անազին ոռնիկներով պաշտօններ: Պաշտօնները առուտուրի նիւթ էին. փողով կարելի էր գնել ընտրողների ձաշները, որ խկապէս ընտրողներին իրանց չէր պատկա-

նում, ալ նրանց տէր լէնդ-լորդներն. նրանք կատարում էին տէրերի հրամանը, գործում էին նրանց չերչընչումով: «Պալատն ու մասնաւոր անձինք երբէք ալսքան հեռու չէին գնացել, գրում է ժամանակի լալտնի գործիչներից մէկը՝ Վալպոլ: Ընտրողների կաշառակերութիւնը հաւասարել է թեկնածուների կաշառակութեան, մինչև անգամ նրանից էլ անցել է (1761 թ. ¹):

Տնտեսական և քաղաքական ալսպիսի պալմաններ չէին կարող հարկաւ չազդել բարոյական կեանքի վրայ: Վերը տեսանք թէ ինչքան ընկած էին բարքերը. բայց անա և ժամանակակից մի նշանաւոր մարդու կարծիքը. «Ալտեղ ամեն բանից շատ լարգում են փողը, գրում է Մոնտեսքիտ. իսկ պատիւն ու առաքիծութիւնը՝ շատ քիչ... Անգլիացուն անհրամեշտ է լաւ ճաշ, կին և լիութիւն... Անգլիացում կրօն չկալ. եթէ որ և է մէկը լսօք բանալ կրօնի մասին, կը ծաղրեն նրան» ²): Ալս էր մօտաւորապէս Սիֆտի ժամանակալ Անգլիայի գրութիւնը:

Ի՞նչ զիրք էր բռնել կեանքի ալս ժխուում Սիֆտը: Բարքերի ալս ընդհանուր անկման ժամանակ նա ուժերը լարած պաշտպանում էր 1688 թ. չեղափոխութեան սկզբունքները և անգլիական եկեղեցին. Նկատենք ալտեղ, որ Սիֆտը կրօնի վրայ իւրատեսակ հալեալք ունէր. նա

¹) Борьба за избирательную реформу въ Англіи. Р. Б. 97 № 1.

²) Развитие политич. и гражданской свободы въ Англіи, И. Тэнъ, т. II.

եկեղեցու գոյութեան իրաւունքը տեսնում էր նրա տւած օգուտի մէջ, իսկ աստուածաբանական գորշ ու վերացական դատողութիւնները, մեկնաբանութիւնները և բացատրութիւնները նրա համար դրականապէս ոչ մի նշանակութիւն չունէին, որ և ցոյց տւաւ իր «Տակաւի հեքիաթը» պամֆլետով: Ենթադրում են, որ անգլիական եկեղեցին էլ նա պաշտպանում էր երկու դողիչներից հարկադրւած. նախ՝ անգլիական եկեղեցու պատճառներն էր ինքը, և երկրորդ՝ անգլիական եկեղեցին զուրկ էր կաթոլիկութեան անհամբեր ոգուց և աղանդների մոլեռանդութիւնից: Նախելով թէ քաղաքական որ կուսակցութիւնն էր ծառայում իր նպատակներին, անգլիկոզն էլ անցնում էր. անպէս նա սկզբում «վիգերի» (ազատականների) կողմն էր, ևսուհի՝ «տորիների» (պահպանողականների): Նրա գործունէութեան միջով ուղիղ գծով անցնում են անգլիկոզ նպատակները:

Այլ մարդ է Սելֆորդ «Գուլլիւէրից» առաջ, և այլ մարդ՝ ևսուհի Սկզբում նա լոյս ունէր, որ կարելի է որ և է կուսակցութեան հետ ձեռք ձեռքի տւած գնալով պաշտպանել իր պաշտած «արի ազատութիւնը» և բարեփոխել հայրենիքի կեանքը: Դրա համար էլ իր շանթարձակ պամֆլետները գրում էր համախոս կուսակցութեան օգտին: Բայց տարիների փորձը ցոյց տւաւ, որ մարդիկ իր երազած արարածները չեն, որ նրանց աւելի անձնական շահն է հետաքրքրում քան հայրենիքի բարիքը: Նա տեսաւ երկրի շահը մի խումբ մարդկանց շահերին ստորադաս, երկ-

րի ղեկավարները անձնական բարիքի չեսնից ընկած. նա մարդիկ փրկուող են տեսաւ անասուններ, կին որոնեց՝ պոռնիկ ընկաւ նրա աչքովը. կրօնը տեսաւ կեղծաւորների ձեռքում, գիտութիւնը՝ ծանծաղամիտ մարդկանց, պաշտօնները՝ անընդունակների. տեսաւ իսկական արժանիքը չգնահատւած, մտքի ուժն ու բնաւորութեան շիտակութիւնը արհամարհւած. և նա հիասթափեց, հեռացաւ ասպարիզից, քաշեց իր լանդիս և ձեռնարկեց «Գուլլիւէրին»: Առողջ թողեց ռազմազաշտը և դարձաւ մարդատեսաց: Նրա լուսահատութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին և տւաւ ան Սելֆորդին, որին ճանաչում են որպէս «Գուլլիւէրի» հեղինակ: Անքող պարզութեամբ նրան երեսցին կեանքի ցեխն ու կեղտը իրանց ալկանդակ գարշատեսութեամբ, և անթէ ինչ եղբակացութեան եկաւ. «ես ողջ սրտով ասում եմ և արհամարհում անգլիկոզներին, որ մարդ է կոչւում, թէ և ջերմ սիրում եմ Ջոնին, Թոմասին, Պետրոսին և այլն, գրում է նա Պոպին: (Վասնականի նշանաւոր բանաստեղծն է): Մարդատեսութեան ալ մեծ հիմքի վրայ է կանգնած իմ ճամբորդութիւնների հրատարակութիւնը (Գուլլիւէրը): Եթէ աշխարհիս երեսին կարելի լինէր միայն 12 Արքեպիսկոպոսներ (Սելֆորդին և Պոպին մօտիկ բարեկամ գրող), ես կ'ալրէի իմ գիրքը»: ¹⁾ «Մարդուց աւելի միք սպասի, քան անգլիկոզն ընդունակ է անելու և ան ժա-

¹⁾ Д. Свифтъ, его жизнь и литературн. дѣятельность, В. Яковенко, 1891 г.

մանակ դուք օրէցօր կը համոզւէք, որ իմ եահուլի նկարագրութիւնն աւելի համապատասխան է իրականութեան, քան ալլ թուում է», գրում է նա Շերիդանին (ժամանակի նշանաւոր թատերգակ ²⁾։ Այս տողերում ուշադիր ընթերցողը կարող է նկատել բազմաշարժար մեծ գրողի զսպած, խուլ և չուսահատ ճիւղ։

Բայց ահա և եահուլն. «Գաշտերում ես տեսա՛ բազմաթիւ կենդանիներ, և նրանցից մէկը թէ երկուսը նստած էին ծառերի վրա։ Նրանք տարօրինակ ու տգեղ կերպարանք ունէին՝ գլուխն ու կուրծքը ծածկւած էր խիտ ջագառով՝ որինը գանգուր, որինը՝ հարթ. մօրուքը ձևով նման էր ալծի մօրուքի, իսկ ամբողջ մէջքի երկաւնքովը մէկ և ազդրերի ու գարշապարների առաջին մասի վրա՛ բոգի երկաւն չերտ էր բուսած։ Մարմնի միւս մասերը սակաւ մերկ էին... (Տէնը, որից քաղւածք ենք անում, դուրս է գցել շարունակութիւնը), ալնպէս որ ես կարող էի նրանց մուղ կարմրաւուն կաշին լաւ տեսնել։ Մկռռչների նման թեթեւութեամբ նրանք բարձրանում էին ծառերի կատարները, ամուր, սուր ու կեռ ճանկերի չնորհիւ, որոնք վերջաւորում էին նրանց առաջի և չետի ոտները։ Էգերի միալն գլխին էր երկաւն ու հարթ մաղ բուսած, բայց դէմքն ու մարմնի միւս մասերը մերկ էին և ծածկւած հաղիւ նշմարելի աղւամաղով։ Նրանց առաջի ոտների արանքում կախ էին ընկած ծծերը, որոնք նրանց մանգալու ժամանակ հասնում էին մինչև գետինը։ Մի խօսքով՝ իմ բոլոր ճան-

բորդութիւնների ժամանակ երբէք և ոչ մի տեղ չեմ տեսել ալնպիսի մի գլուխ կենդանի, որի տեսքը աւելի ուժեղ կերպով բնական հակակրանք առաջ բերէր, քան սրանցը»։ Այսպէս է, Աւիֆտի ասելով, մարդը մարդիկ ալնպիսի կենդանիներ են երևում նրան։

Եահուլները միշտ ատում են իրս ր, շարունակ իրար միս են կրծում. մի հոտած կովի համար, թէկուզ լէշն ամենքին էլ բաւական լինէր, էլի իրար խեղդում, լօշոտում են։ Հողից դունաւոր քարիւր են հանում և գրծւում են նրանց համար. ու մաշւում, ծխւում են եթէ ալլ քարերը խլում են նրանցից։ Մինչև տրաքւելն առանց խտրութեան ուտում են ամեն բան, մանաւանդ ամեն գողցած բան։ Ծծում են ինչ որ մի արմատ և ցլում թաւալ տալով՝ հարբում, վերթափւում։ Այս են մարդկանց կրքերը. բայց ահա և կառավարութիւնը, պետութիւնը։

Նահուլները ամեն հօտը մի աւագ ունի, որ նրանցից ամենաչարն ու զլւելին է. նրան ծառացում է մի ֆաւորիտ, «որի պարտաւորութիւնն է լիզել նրա ոտներն ու քամակը և նրա որջը էգ եահուլներ տանել. դրա համար էլ երբեմնակի նա պարգև է ստանում մի կտոր իշի մսի և ի վերջո՛ դուրս խուկում, երբ տէրը մի ուրիշ՝ նրանից շատ աւելի գարշելի կենդանի է գտնում. իր աքսորիլ րոպէին ալլ ֆաւորիտն ալն աստիճան ընդհանուր դալրով է առաջ բերում, որ նրա չաջորդն ու ամբողջ հօտը մի անգամից թափւում են նրա վրա և իրանց արտաթորութիւններով

գլխից մինչև ոտը ներկում են նրան»։ Ահա թէ մինչև որ աստիճանի ստորութեան է հասցնում մարդկանց, նրանց գործերն ու շարաքերութիւնները։ Բայց կատաղած Աւիֆտը աւելի հեռուն է գնում. նա եահունեւորին բարձր է դասում մարդկանցից, որովհետև նրանք կենդանիներ են, իսկ «մեր ողորմելի բանականութիւնը ուժեղացրել ու բազմապատկել է այդ մոլութիւնները»։

Կիանքի դառնութիւնները Աւիֆտին հասցրին մինչև այն տեղը, որից այն կողմը էլ տեղ չկար գնալու։

«Գուլիւէրի ճամբորդութիւնը» լուս է տեսել 1726 թ. առանց հեղինակի անւան, ինչպէս և նրա բոլոր գրածները, և ահագին տպաւորութիւն է արել։ Այդ ժամանակ Աւիֆտը 59 տ. էր, ուրեմն դա մի տեսակ գումար է անձնական փորձի և երկարամեալ դիտողութեան։ Գիրքը չորս մասն ունի, որոնցից միայն երկուսն են հալերէն թարգմանած, բայց աւելի հզօր են միւս երկու մասերը, որոնցից մէկում նա անողոք ծաղրի է ենթարկում գիտնականներին և քաղաքական գործիչներին, իսկ միւս մասը մի երգիծանք է, որ վերաբերում է մարդուն, ընդհանրապէս. եահուն պատկերով աչնտեզ նա ոտի տակ է տալիս մարդուն, Առաստարակ առաջին երկու մասը լի է ակնարկներով ժամանակակից գործող անձերի մասին։ Ընթերցողները, որոնք կը կարդան այդ գրածքը, կը նկատեն Աւիֆտի

ծաղրելու կերպը. նա չի ծիծաղում. նրա ծաղրը չոր է և դառն ու բղխում է սրբազան բարկութիւնից», տեղ տեղ միայն ձալնի տոնը բարձրացնելով, ինչպէս բրոքդինեադցոյ թագաւորի չալոնած կարծիքներում Անգլիայի պատմութեան ու կազմակերպութեան մասին։ Միւս մասերում նա սառն է, հանդարտ. նա չի բաց անում ձեր առաջ իր սիրտը. եթէ թափանցել կարող էք, մտէք նրա սիրտը և տեսէք այն փոթորիկը, որ չուզում է այնտեղ։ Այդպէս է Աւիֆտը և իր միւս պամֆէլտներում։

Թարգմանութիւնը լաւ է կատարւած, հալերէն է և ինչ խօսք որ պէտք է ձեռք բերել ¹⁾։

Ն. Ազրուեան

¹⁾ Աւելորդ չենք համարում նկատել մի բան. պ. Ս. Մանդինեան, մէջ բերելով «Գուլիւէրից» Սար-Մարդի գէմ գրած դատապարտութեան թուղթը, «Արձագանքի» 1897-թ. № 97-ում նկատում է. «արդեօք իրաւունք չունինք ասելու, որ այսպէս թարգմանում են նաև մեր արլակտոները» (ինքն է ընդգծել)։ Որպէս զի բանը պարզ լինի ընթերցողի համար, պէտք է ասել, որ այդ թուղթը մի պաշտօնական գրութիւն է, որով Աւիֆտը ծաղրում է ժամանակի պաշտօնական թղթեր գրելու ձևը. պ. գրախօսը կարծում է երևի թէ այդ խրթին ոճը պ. Ազալեանի թարգմանութեան մէջն է միայն. դրանից էլ առաջ է գալիս թարգմանչին կըշտամբելը, թէ «սքլակտներն անգամ այդպէս են թարգմանում»։ Պարզ է որ պ. Ս. Մանդինեան չի հասկացել ոչ միայն հու թարգմանչի ալ և Աւիֆտի դիտաւորութիւնը։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԶՈՒԱՅԻ ԴԱՏԻ ԱՌԻԹՈՎ

II

Մինչդեռ անցեալ անգամ, երբ գրում էինք Զուլայի դատի առիթով, նորա դատը միայն նոր սկսած էր և մենք միայն կցկաուր հեռագրական տեղեկութիւններ ունէինք,—այժմ մենք գրում ենք արդէն Զուլայի դատը վերջանալուց յետոյ, երբ հնարաւորութիւն ունինք խնդրի մասին դատելու ամբողջ երկար պրոցէսի արձանագրութիւնները մեր աչքի առջև ունենալով: Մեր ընթերցողներին յայտնի է մեր վերաբերմունքը դէպի ոչ-Փրանսիական երկիրների հասարակաց կարծիքը, որ արտայայտեց Զուլայի մեղադրական նամակի առիթով, տպւած «Aurore» լրագրում և ուղղած Փրանսիական հանրապետութեան նախագահին: Այդ արտասահմանը (գլխաւորապէս, ի հարկ է, Ֆրանսիայի դէմ միաբանւած երեք պետութիւնները՝ Գերմանիան, Աւստրո-Ունգարիան և Իտալիան), և մեր խօսքը գլխաւորապէս այդ երկիրների քաղաքական մամուլի մասին է, ինչ ուղղութեան և լինեն նոքա)—այդ արտասահմանը, ասում ենք մենք, դեռ եւս պրոցէսը չսկսած՝ արդէն դատաւոր էր ուզում հանդիսանալ մի գործի մէջ, որը մեծապէս վերաբերում է Փրանսիական զինւորականութեան: —Վարելի է հեշտ ըմբռնել թէ ինչ արամադրութիւններ կարող է ունենալ այդ երկիրների հասարակաց կարծիքը դէպի Փրանսիական զինւորական մի զործ, երբ այդ հասարակաց կարծիքը ղեկավարւում է այդ երկիրների «հայրենասիրութիւնով» (հայրենասիրութիւն, որի հիմքը մի խոշոր մասով եռապետական նիզուկակցութիւնն է ընդդէմ Ֆրանսիայի): 1894-97 թուականների ընթացքում մենք հայերս առանձնապէս առիթ ունե-

ցանք ծանօթանալու այդ մամուլի արդարասիրութեան զգացմունքներն հետ, երբ հարկաւոր էր արդարասիրութեան և քաղաքականութեան նժարները կշռել մէջ դնել! Հարկւր հազարների անմեղ արիւնը այդ մամուլից չկարողացաւ դուրս կորզել զթուլթեան մի խօսք—և սուլթանը աշխարհքիս ամենաողորմած կայսրն էր!

Եւ ահա մարդիկ դեռ զարմանում են, որ մի լուսաւոր երկրի, ինչպիսին է Ֆրանսիան, հասարակաց կարծիքը մի այնպիսի խնդրում, որը շօշափում է Ֆրանսիական զօրքի գլխաւոր վարչութեանը, դիմեարապէս հակառակն է նորա դրացի նոյնպէս լուսաւոր երկիրների հասարակաց կարծիքին նոյն Ֆրանսիական խնդրի վերաբերմամբ: Երկուսից մէկը, կամ Ֆրանսիան մի անկեալ երկիր է, և կամ նա առնւազն հաւասար է իւր դրացի երկիրներին: Ով առաջինն է ընդունում,—նորա հետ խօսելիք չունինք, ովքեր երկրորդն են ընդունում, ապա թող մերինից տարբեր մի այլ բացատրութիւն տան, թէ ինչպէս կարող է պատահել, որ Ֆրանսիական հասարակաց կարծիքը մի խնդրում այդքան դիմեարապէս հակառակ է գրեթէ ամբողջ մնացեալ Եւրոպայի հասարակաց կարծիքին: Ով կամենում է հետամուտ լինել այդ խնդրին, թող նախ պատասխանէ այս հարցին, թէ արդեօք աշխարհքի այդ ո՞ր օրէնքի հիման վրայ կարելի է մէկի մեղաւորութեան մասին դատաւճիռներ կայացնել՝ առանց սպասելու դատաւարութեան: Եւ սակայն, այդ արտասահմանի «հասարակաց կարծիքը» ահագին գղրղոցով արտայայտւեց դեռ եւս Չուլայի դատը չսկսած! Չուլան պնդում էր իւր նամակում թէ Դրէչֆուսը անմեղ է, արտասահմանը կրկնում էր—Դրէչֆուսը անմեղ է, Չուլան պնդում էր թէ Էստերհազին դաւաճան է, արտասահմանը կրկնում էր—այո՛, Էստերհազին դաւաճան է, Չուլան պնդում էր թէ Էստերհազին դատող զինուորական դատարանը արդարացրեց նորան գլխաւոր շտաբի հրամանով,—և արտասահմանը գոչում էր՝ Կեցցէ Չուլա, կեցցէ հալածւածի պաշտպանը, կորչի Ֆրանսիական կառավարութիւնը, Ֆրանսիական զօրքը!

Եւ դուրս էր գալիս, թէ ոչ միայն Ֆրանսիական զինուորական վարչութիւնը մի անմեղի դաւաճան էր հռչակել, այլ և մի իսկական դատաւանի, դիտմամբ, զօրքերի շարքում է պահում!

Եւ արտասահմանը կրկնում էր այդ նոյնը...

Թէ Դրէյֆուսը զոր է գնացել մի դատաստանական սխալի, այդ դեռ կարելի էր քննել ու տեսնել՝ Փրանսիայի պէս մի երկրում: Բայց թէ Փրանսիական կառավարութիւնը մի դաւաճանի ղիտմամբ պահում է Փրանսիական զօրքերի մէջ, — այդ ի՞նչ բանի է նման? Եւ սակայն ուրիշ բան չէր նշանակում ժողովրդի աչքում Զօլայի այն մեղադրանքը, թէ Էստերհազիին դատող զինւորական գատարանը անպարտ արձակեց նորան՝ գլխաւոր շտաբի հրամանով:

Միթէ պարզ չէ, որ խնդիրը, այդ կերպ դրած, այլ ևս դադարում է դատաստանական մի սխալի (խտական կամ կարծեցեալ սխալի) վէճ լինելուց, այլ խնդիրը կատարելապէս կերպարանափոխւում է և դնւում հայրենիքի ապահովութեան հողի վրայ:

Ո՞վ կարող է իսկոյն ըմբռնել այդ կերպ դրած խնդրի ամբողջ ծանրութիւնը? Նա, ում թանկ է իւր հայրենիքը: Եւ հաւատացէք, որ Փրանսիացիին չի սկսիլ հարցնել օտար ազգերին, թէ նոքա ի՞նչ կարծիքի են մի խնդրի մասին, որի համար պէտք է ունենալ հայրենասիրութեան թարմ զգացմունք — և ուրիշ ոչինչ!

Մենք զարմանում ենք, որ Էմիլ Զօլան կարող էր վրդովմունք չացանել դատարանում որ իւր ամբողջ նամակից (տպւած Aurore լրագրում և ուղղած նախագահ Ֆորին) կառավարութիւնը վերցրել էր «միայն երկու տող» և դորա համար նորան դատի ենթարկել: Ինչպէս Էմիլ Զօլան, ձեռքը սրտի վրայ դրած, կարող էր չխոստովանել, որ այդ մի-երկու տողը ասում են ամեն ինչ, և որ բոլոր մնացած մեղադրական կէտերը, որ ինքը Զօլան դրել է իւր նամակում, միմիայն այդ մի-երկու տողի լոգիկական շարունակութիւնն են: Երբ որ մի անգամ ասում էք թէ գլխաւոր շտաբը հրամայել է զինւորական գատարանին արդարացնել «դաւաճան» Էստերհազիին, ապա նոր բան չէք ասում, երբ դորանից յետոյ պնդում էք, թէ

¹⁾ Ամեն իրողութիւնն ինզատիւրելու սովոր մի հացոց լրագիր մեղնում ձեռնտու համարեց խաբել իւր ընթերցողներին, պնդելով թէ ժողովուրդը Փրանսիայում և մասնաւորապէս Պարիզում իբր թէ Զօլայի դէմ չէր: Կարող ենք հաւատացնել, սակայն, որ ամբողջ երկրի հասարակաց կարծիքը Զօլայի դէմն էր, և Զօլայի կողմնակիցները ընդհանրութեան շատ աննշան տոկոսն էին կալմում: Եւ Զօլայի մասին երդեալները դատավճիռը ընդունեց ամբողջ երկրում մեծ գոհունակութեամբ:

Ռեզյուսի և թէ Եստերհազիի գործերում զինւորական վկաները «ստել» են, թէ էքսպերտները «ստել են», և այլն և այլն, որովհետեւ դատաւորին հրամայողը կարող է համարձակութիւն ունենալ դատավճռի հետ կապ ունեցող այլ հանգամանքներն էլ դիտմամբ սարքել այնպէս, որ դատավճիռը օրինապատշաճ երևայ:

Զուլայի դատի ժամանակ, երգեալների դատարանում, նորա փաստաբան Լաբորի, ապա նոցա գլխաւոր վկայ զնդ. Պիքար յայտնեցին թէ Զուլան իւր նամակում առ նախագահ Ֆոր աւելին էր ասել քան իսկապէս ուզում էր ասել:—Նոքա պարզաբանեցին Զուլայի խօսքը այս մտքով թէ զինւորական երկու դատարանները (թէ Ռեզյուսին դատողները 1894-ին և թէ Եստերհազիին դատողները 1897-ին) ոչ թէ հրաման էին ստացել մէկին դատապարտելու, միւսին արդարացնելու, այլ որ նոքա, դատաւորները, գործում էին զինւորական բարձր վարչութեան ազդեցութեան տակ. իբր 1894-ին զինւորական վարչութիւնը հաւատացած էր Ռեզյուսի մեղաւորութեան մէջ, և զինւորական դատաւորները, Ռեզյուսի դործում, այլ եւ հարկ չէին համարել դատաստանական բոլոր ձեւականութիւնները պահպանելու, (պաղտնի դոկումէնտի ցոյց չտալը Ռեզյուսին և նորա պաշտպան փաստաբանին) և դատապարտել էին Ռեզյուսին. իսկ այժմ, երբ իբր թէ դոնւած է Վիսկական դաւաճանը, Եստերհազիին դատող զինւորական դատաւորները նորան արդարացնելով, կամեցել էին գլխաւոր շտաբի պատիւը պաշտպանել, քանի որ, նոցա ասելով, գլխաւոր շտաբի մէջ կազմւած համոզմունքն է եղել Ռեզյուսին դատապարտելու պատճառը:

Ոճի ալդ մեղմացումը սակայն նշանակութիւնից զուրկ է: Կարելի է հաշուել այս մտքի հետ թէ Ռեզյուսին օրէնքի պահանջած բոլոր կանոններով չեն դատել, (թէ և նա իսկապէս մեղաւոր էլ լինի), բայց չի կարելի հաշուել այս մտքի հետ, թէ գլխաւոր շտաբը, դատարանի մի սխալը Ռեզյուսի նկատմամբ ծածկելու համար, դիտմամբ աշխատած լինի յօգուտ մի իսկական դաւաճանի, քանի որ Զուլան մեղադրում է թէ Եստերհազիի նախնական քննութիւնն էլ նոյն տենդենցիական կերպով է կատարւել. չէ՞ որ այդ նախնական քննութիւնը զինւորական վարչութեան հրամանով է կատարւել:

Կարողացանք արդեօք մեր ընթերցողներին լաւ հասկացնել այս միտքը, թէ Զուլայի մեղադրանքները մի դատաստանական սխալ ուղղելու (օրէնքը պաշտպանելու!) պահանջից շատ ու շատ աւելի հեռու են գնում: Կարողացանք արդեօք հասկացնել, թէ Զուլայի գործը ինչո՞վ էր շօշափում հայրենիքի ապահովութեան...

Եւ ո՞վ կարող էր լաւ զգալ Զուլայի մեղադրանքների այն ծանր կէտը, որ հայրենիքի ապահովութեան է վերաբերում?—Ֆրանսիացիին՝ Եւ Ֆրանսիացին վրդովեց Զուլայի դէմ, որը խնդրին այդ կերպարանքն էր տւել: Բայց Ֆրանսիական հայրենիքի ապահովութեան խընդիրը ումը չէր կարող մղովեցնել?—Եւ ապետական նիզակակցութեան երկիրներին: Այո, այդտեղ ոչ մի զայրոյթ չէր կարող արտայայտւել այդ կէտի վերաբերմամբ:—Բայց կայ և մի մամուլ, որին այդ կէտը ոչ միայն չէր կարող զայրացնել, այլ որը ուրախութեամբ այդ կէտը մոռացութեան էր տալիս (իրենց կաշին չէր վերաբերում!), խնդրի այլ կողմի վրայ աւելի շեշտելու համար,—հերոսութիւնը մի մարդու, որը զինւում է վիթխարի ոյժերի դէմ: Այդ մամուլը սկզբում միմիայն այդ անհաւասար կռիւ տեսարանով էր հետաքրքրւած: Այդ մամուլը ուրախութեամբ տպում էր Զուլայի ամեն մի դրութիւնը և շտապում արձանագրել նորա օգտին խօսող ամեն մի երևոյթ, նորա հասցէին ուղղած ամեն մի նպաստաւոր արտայայտութիւն, առանց այլ և այլութեան: Այդ մամուլը թեթեւ վերաքերմունք ցոյց տւեց դէպի Ֆրանսիական հանրապետութիւնը և նորա հաստատութիւնները. Այդ մամուլը որոնում էր հերոսի, թող թէ այդ հերոսութիւնը նստէր Ֆրանսիական հանրապետութեան կեանքը: Այդ մամուլը ոչ մի ծափահարութիւն չէր վերապահում գէթ այն դէպքի համար, եթէ երգւեալների դատարանում Ֆրանսիական զինւորական բարձր կառավարութիւնը կատարելապէս հերքէր Զուլայի բարդած մեղադրանքները: Որովհետեւ այդ մամուլը քն զլիւից հակառակ տոն էր վերցրել. նա հերոս էր որոնում, մոռանալով, որ իսկական հերոսութիւնը միմիայն խիզախելը չէ:

Մենք ցաւում ենք, որ եւրոպական և դորա մէջ ռուսական յառաջդիմական մամուլը մի այդքան աշխարհաշառաչ գործում այդպիսի կանխակալութիւն ցոյց տւեց, և իւր իղէալը մանրաց-

րեց՝ Փրանսիական ազատ հաստատութիւնների վարկը նսեմացնել ջանալով, — միայն թէ մէկին հերոս հռչակելու հաճոյքն ունենար...

Վերը յիշած մամուլի ոչ մի կատեգորիայի մէջ սակայն չեն մտնում մեր հայկական օրաթերթերը Մեր ընթերցողներին, որոնք կամենում են մեր ասածը ստուգել, թող կարգան Նոր-Դարի բազմաթիւ առաջնորդողները էմիլ Զոլայի գործի առիթով և պատասխանեն մեզ, թէ արդեօք ճիշդ չէ մեր զգացմունքը, որ այդ թերթի խմբագիրը միմիայն օգտուում էր հրապարակի վրայ զրած խնդրից, որ ցոյց տալ թէ ժողովրդի կարծիքը ոչ մի նշանակութիւն չունի. ինչպէս ահա, տեսէք, Փրանսիայում ճշմարտութեան համար կուտոյ մի Զոլայի դէմ է ժողովուրդը, ամբօխը, — այնպէս էլ, տեսէք, հայոց կեանքում «մե'նք ենք» ճշմարտութեան համար կըուտոյ, «մեր» դէմ ունենալով ամբօխը...

Մի այլ կերպի ծիծաղելի դեր էր կատարում Մշակը։ Այդ թերթը երեք անգամ անուղղակի կերպով խոստովանեց, թէ ինքը ոչինչ չի հասկացել Զոլայի գործից և նորա կողմն է բռնել միմիայն այն պատճառով, որ «ուրիշները» այդպէս են արել։ Թերթեցէք այդ լրագրի համարները մինչև Զոլայի դատի սկսելը և տեսէք թէ նա ինչ պատճառ էր բերում իւր կողմնակցութեանը Զոլայի համար։ Դուք այդտեղ կը գտնէք միայն մի բան, թէ Վրէժփուսը անմեղ է։ Թու թակութիւն! Մշակը այնքան քիչ կարեւորութիւն էր տալիս Զոլային իրան, որ նոյն իսկ նորա նամակը նախագահ Ծորին կարծեօք աւելորդ էր համարել տպել իւր էջերում։ Եթէ «ուրիշները» մինչև դատի սկսելը կողմնակից են եղել Զոլային, այդ եղել է այլ պատճառներով, որոնց մասին խօսեցինք վերև։ Իսկ մինչև դատի սկսելը նա, որ պնդում էր թէ Վրէժփուսը անմեղ է, պէտք է ոչ միայն ոչ մի յարգանք չունենայ դէպի մի հաստատութիւն, որ դատարան է կոչւում, այլ և խոստովանի, որ ինքն էլ չգիտէր թէ ինչու համար են մեծ թերթերը աղմուկ բարձրացնում։ Բայց թէ Մշակը պնդում էր այդ, թող ընթերցողը վերցնի այդ անղլուխ թերթի յունար ամսի համարները...

Բայց մի բան. մինչդեռ Մշակը կարծում էր թէ կարող է պնդել թէ «Դրէյֆուսը անմեղ է», Զոլայի պաշտպան փաստաբաններին մէջը («Aurore» լրագրի պաշտպանը) երգեակների դատարանում Ա. Կլեմանսո (հռչակաւոր քաղաքական գործիչ և, զատարանում, Aurore լրագրի և դորա հետ միասին՝ Զոլայի պաշտպանը!) յայտնեց հետեւալը. «Այս չեմ ասում թէ Դրէյֆուսը անմեղ է, որովհետեւ չգիտեմ թէ իրօք նա մեղաւոր է թէ ոչ...»

Այսպէս խօսեց այն լրագրի (Aurore) պաշտպան փաստաբանը, ուր տպւած էր Զոլայի նամակը նախագահ Ֆորին։ Տեսէք որքան զգուշութիւն ոճերի մէջ. Կլեմանսոն, չնայած որ Զոլայի պաշտպանն է, չի վստահանում Դրէյֆուսին «անմեղ» անւանել, նոյն իսկ Զոլայի դատից յետոյ. իսկ Մշակը, մեր տասը գլխանի, որ ասել է թէ անգլուխ Մշակը, դեռ Զոլայի դատից էլ առաջ յայտնում էր թէ Դրէյֆուսը անմեղ է!!!

Ինչ ամօթանք մի թերթի համար, չիմանալ թէ ինչ բանի համար է ոգևորւած խօսում...։

Այժմ, երբ Զոլայի դատը վերջացել է, տեսէք Մշակը ինչից է բռնում. թէ իբր նա, Մշակը, ինկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ Դրէյֆուսին և նորա պաշտպանին 1894 թւականին չեն ցոյց տւած եղել այն գաղտնի դոկումէնտը, «որի հիման վրայ» նորան դատապարտել են։

Սուտ վրդովմունք։ Յոյց տւէք մեզ Մշակի այն յօդւածը, ուր, յունւար ամսին, դուք Զոլայի դատից առաջ, երբ այդքան շինծու ոգևորութեամբ Զոլայի կողմն էիք պաշտպանում, յայտնած ինչէիք թէ դուք այդ բանի համար էիք Զոլային պաշտպանում! Այն ժամանակ, երբ ոգևորւած խօսում էիք Զոլայի օգտին նորա դատից առաջ՝ դուք ոչ մի խօսքով չհայտնեցիք թէ ձեզ հոգս պատճառողը այդ է. իսկ այժմ, երբ Զոլային չաջողեց ապացուցել իւր այն մեղադրանքը, որը վրդովեցրեց ամբողջ Ֆրանսիան, թէ իբր երկրորդ զինւորական դատարանը արդարացրած լինի էտտերհագիին (ձեր խօսքերով ասած՝ «պաւաճանին») գլխաւոր շտաբի հրամանով, — այժմ դուք բռնում էք մի այլ կէտից, որը դեռ մինչև այժմ էլ լաւ պարզաբանւած չէ։

Ինչ ծիծաղելի ոգևորութիւն, երբ մի թերթ ինքը չգիտէ թէ

բանը ինչու՞մն է, և ոգևորում ու զայրանում է, կարծելով թէ այդպէս է հարկաւոր!

Մենք չենք կարող երևակայել մի աւելի յիմար դրութիւն. որպիսին է մի թերթինը, որը ոգևորւած ոճերով խօսում է մի բանի վրայ, իբր թէ հեռւելով «ուրիշներին», բայց առանց հասկանալու թէ այդ ուրիշները ինչ են պնդում: Իբր թէ Մշակ՝ը հետեւել է նորեկացի Բէրնստերնէ-Բէօրսէնին. այդ մեծանուն մարդու անունով է այժմ պաշտպանւում Մշակ՝ը, երբ հարկաւոր է պաշտպանել այն Մուրճից, (տես Մշակ № և № .), որը պախարակեց մեր հայ օրաթերթերի թեթեւ վերաբերմունքը դէպի մի այնքան յուզիչ խնդիր: Բայց նոյն իսկ Բէօրսէն բնաւ այնքան հեռու չէր գնացել որ պնդէր թէ Ֆրանսիական կառավարութիւնը իւր զօրքերի մէջ դիտմամբ պահում է մի դաւաճանի, ինչպէս այդ պնդում է անգլուխ «Մշակ»-ը. նա, Բէօրսէն, այժմ էլ, նոյն իսկ Զոլայի դատից յետոյ, չի պնդում թէ Էստերհազին դաւաճան է, և Կոպենհագէնի «Politiken» լրագրում միամիտ կերպով դիմումն է անում Գերմանական կառավարութեան, որ սա վերջապէս յայտնի իսկութիւնը, յայտնի այն Ֆրանսիացի դաւաճանի անունը, որից փողով նա պատերազմական գաղտնիքներ է ստացել!

Զգուշութիւն բանեցրեց Ֆրանսիայում նոյն իսկ մի կուսակցութիւն՝ սոցիալիստ կուսակցութիւնը, որը պէտք է տրամադիր լինէր շահագործելու Զոլայի յառաջացրած աղմուկը՝ ընդդէմ մի կառավարութեան, որի դէմ միշտ կատաղի կերպով կռւել է նա: Բայց որքան բնական էր այդ կուսակցութեան կողմնակցութիւնը Զոլայի համար, երբէք սակայն նորա պարլամենտական պարագլուխը՝ Ժորէս՝ իրեն չմոռացաւ մինչ այն աստիճան, որ պնդէր թէ Դրէյֆուսը անմեղ է, Էստերհազին՝ դաւաճան: Եւ ոչ միայն այդ, այլ և նոյն իսկ կուսակցութիւնը միաձայն չկամեցաւ այդ խնդրի մէջ անպայման կերպով կառավարութեան հակառակ կողմը բռնել: Զոլայի դատից յետոյ, երբ մինիստր-նախագահ Մելիէրին հարցեր տրւեցին պարլամենտում, ահա թէ սոցիալիստ Վիվիանի ինչ յայտարարեց. «Ինչպէս ամեն մի այլ կուսակցութեան, ամեն մի այլ հասարակական դրուպպաչի և նոյն իսկ ընտանիքի մէջ, նոյնպէս և սոցիալիստական կուսակցութեան մէջ բաժանում եղաւ Դրէյֆուսի գործի առիթով»:

Այս, տարաձայնութիւն չծագեց այդ խնդրի առիթով... մի-
միայն Մշակի և Նոր-Դարի մէջ, — և մենք ընթերցողներին ենք
թողնում դատելու թէ այդ երկու թերթերի այդքան կատարեալ համ-
երաշխութիւնը որքան կարող են գրական լինել նոցա վարմուն-
քի ու մտածմունքի շիտակութեան և ազնւութեան...

Զուլայի դատը եկաւ ցոյց տալու ամեն մի թերթի և նոյն իսկ
ազգերի վերաբերմունքի եղանակը դէպի մի այլ երկրի հայրենական
խնդիրը: Դա մի փորձաքար էր և մեծ փորձաքար այն բանի հա-
մար թէ արդեօք որքան է աշխարհքումս ծաւալւել ազգերի համե-
րաշխութեան գաղափարը: Ահա մի նշանաւոր դէպք, ուր մի մեծ
երկրի հասարակաց կարծիքը մի գործի համար, որը մեծապէս շո-
շափում է իւր ապահովութեան խնդիրը, դիմետրապէս տարբեր-
ւում է մնացեալ աշխարհի ընդհանուր կարծիքից: Բայց ոչ թէ այն
պատճառով, որ ամենքն էլ թշնամի են այդ երկրին, այլ որովհետեւ
միևնոյն խնդրի ծանրակէտը մէկի համար մի բանն է, միւսների
համար՝ մի այլ բան: Մինչդեռ Փրանսիացու համար կարեւորագոյնը
ներկայ դէպքում Դրէշֆուսը է, որի ազատւելու համար դեռ ևս
միջոցներ կան, եթէ նորա անմեղութեան համար ապացոյցներ
գտնւին, այլ կարեւորը Էստերհազին է, որի մասին Զուլան պնդում է
թէ «դաւաճան է, բայց զինւորական կառավարութեան հովանաւո-
րութիւնն է գտնում», — օտար ազգերի համար, ընդհակառակը, զըլ-
խաւոր հետաքրքրութեան կէտը Դրէշֆուսն է, որը, սխալ թէ ու-
ղիղ, իբր թէ զոհ է գնացել մի դատաստանական սխալի: Եւ եթէ
դէպքը պատահած լինէր, օրինակ, Իտալիայում, մենք կը տեսնէինք
նոյնը. իտալացոց համար ծանրութեան կէտը կը լինէր այն, ինչ
այժմ Ֆրանսիայում նկատուեց, իսկ մնացեալ երկիրների համար
ծանրութիւնը կը գնւէր միւս կէտի վրայ: Այդ մենք բացատրում
ենք ազգերի փոխադարձ յարգանքի պակասութիւնով դէպի ամեն
մի ազգի հայրենիքը: Այս միտքը այլ խօսքերով մենք չայտնեւ
նաեւ անցեալ անգամ. իսկ Ֆրանսիական ներկայիս մինիստր-նախա-
գահ Մելինը այդ նոյնը յայտնեց Զուլայի դատից յետոյ պատգա-

մաւորների ժողովում: Այն, ինչ որ պատահեց մեր երկրում, ասաց նա, տխրալի արձագանք գտաւ արտասահմանում: Օտար մամուլի մի մասը ամենայն թեթեւութամբ սկսեց գուշակել... այն ամեն վատը, ինչ մենք կարող կը լինէինք ասել մեզինքներն իս մասին, մեր դատարանի մասին, մեր ղօրքի պետերի մասին: Դա առմիշտ պատիժ կը մնայ նոցա համար, որոնք վատ են խօսում Ֆրանսիայի մասին՝ արտասահմանում հաւանութիւն գտնելու նպատակով: Մեկինի այդ խօսքերը արժանացան բուռն ծափահարութիւնների պատգամաւորների ժողովում: Եւ արդար էր! Մենք կ'աւելացնենք միայն, որ դա միայն Ֆրանսիացոց արտօնութիւնը չէ արտասահմանում իրենց մասին վատ խօսել տալ, այլ այդ երեւոյթը ընդհանուր է: Մենք այդ վկայում ենք ցաւօք սրտի, բայց աւելացնում ենք, որ այդ կատարւում է ամենամեծ մասամբ թեթեւամտութիւնից և նրանից, (և այդ իսկապէս նոյնն է), որ մամուլի մէջ ամեն մի չնչին գրչակ կամենում է զրոյ ու մտածող ձեւանալ իւր ընթերցողների առաջ՝ ոչ թէ իսկական կրիտիկա բանեցնելով, այլ բռնաւ լինելով կրիտիկոսական ցաւով:

Այդ երեւոյթը իւր ամենամեծ այլասեռութեամբ կարելի է նկատել քաղաքական կեանք չտեսած ազգերի մամուլի մէջ. մի մամուլ, ուր թութակութիւնը դնւում է մտածողութեան տեղ, պարծենկոտութիւնը՝ պատասխանատուութեան տեղ: Քաղաքական կեանքին ու քաղաքացու պատասխանատուութեան անսովոր այդ ազգերի մէջ դուք կը գտնէք մեծամտութեան արտասովոր օրինակներ: Վերցնենք իբր օրինակ մեր փոքրիկ ազգը, որը իննը տասերորդով դեռ համակւած է այն զգացմունքով, որ մենք անցեալ ամիս, մի այլ յօդւածում, անւանեցինք «կրկնակի հպատակութեան» զգացմունք. մի ազգ քաղաքացիապէս դեռ ևս այնքան անզարգացած, որպէս ոչ մէկը Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի ամենայնեւեալ անկիւններից: Եւ վերցրէք այդ ազգի մէջ տարածւած մի թերթ. և ահա եթէ մի «Մշակ» այսօր, Զոլայի դատի առթիւ, կը պնդի և կը տարածի մեր խեղճ ազգի մէջ թէ Ֆրանսիան մի ընկած և խաւար երկիր է, որ այնտեղ ժողովուրդը «մարդակերներ» են, այդ նոյնն է, ինչ ամիսներ առաջ, նոյն թերթը, Վիկտորիա թաղուհու 60-ամեայ կառավարութեան յօբելեանի առթիւ, վեց թէ տասը համարներում

կաշւից դուրս էր դալիս ապացուցելու համար թէ Անգլիան ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի բարբարոս երկիր, և որ Անգլիայի այդ 60 տարւայ պատմութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ նոյնքան թւով սև էջեր համաշխարհային պատմութեան մէջ...

Մուրճը, այդ տենդենցիաների մէջ փնասակար ուղղութիւն նկատելով, իւր նւիրական պարտքը կը համարի ընդդիմանալ այդ թեթեամիտ և կեղծ արհամարական վերաբերմունքին դէպի լուսաւորութեան ջանակիր ազգերի առաջնորդող սկզբունքները, որոնցով նոքա ղեկավարուում են իրենց առաջդիմութեան շաւղում:

Այս բոլոր խորհրդածութիւնները, սակայն, բնաւ չպէտք է ազդեն ընթերցողի այն եզրակացութիւնների վրայ, որ նա կարող է դուրս բերել Զոլայի գործի դատաւարութիւնից: Բոլորովին այլ բան է՝ դատաւարութիւնից առաջ շտապել դատաւճիռներ կարգալ, ինչպէս այդ թոյլ տւեց իրեն մամուլի մի մասը, և այլ բան է՝ դատաւարութեան հետեւելով և հարց ու պատասխանները լսելուց յետոյ՝ կարծիք կազմել:

Անցնենք ուրեմն այդ կէտերին:

Զոլան իւր նամակում պնդում էր թէ Դրէյֆուսը անմեղ է. նա պնդում էր թէ դատաւորները նորան դատապարտելով՝ ի նկատի են ունեցել ոչ այնքան բորդըրօն, որքան մի գաղտնի դոկումէնտ (ուր կան այս խօսքերը «Այդ կանտլիա Դ...»), որը պատերազմական մինիստրութիւնը (կամ գլխաւոր շտաբը) ցոյց է տւած եղել միմիայն դատաւորներին, բայց որը ցոյց չի տւած եղել Դրէյֆուսին և նորա փաստաբանին (Դըմանժին). և Զոլան պնդում էր նաև, որ նոյն իսկ այդ դոկումէնտը կեղծ է եղել:

Արդ, Զոլայի գործի դատաւարութեան մէջ չէր մտնում Դրէյֆուսի գործի վերաքննութիւնը. այդ պատճառով որքան էլ աշխատում էր Զոլայի փաստաբանը (Լաբորի) վկաներին տւած իւր հարցմունքներին այդ ուղղութիւնը տալ, դատարանի նախագահը (Դըլլ-գորգ) արգելք էր լինում, հիմնւելով օրէնքի վրայ, որը արգելում է շեղւել մեղադրական կէտից. իսկ Զոլային պատասխանատուութեան էին կոչել միմիայն ապացուցանելու համար, թէ էստերհազինն ան-

պարտ արձակելով՝ զինւորական դատարանը իբր թէ հետեւել էր գլխաւոր շտաբի հրամանին: Այդ պատճառով Ղրէյֆուսի մասին ներկայ դատավարութիւնը բնականօրէն մեծ լոյս չսփռեց: Բայց և այնպէս, դրդած Զուլայի փաստաբանի ահազին ճիգերից Ղրէյֆուսի վրայ բերել խօսքը, գլխաւոր շտաբի պետ զեն. Բուադէֆը, նախկին պատերազմական մինիստր զեն. Մերսիէ և զեն. Պելլիէ հարկ համարեցին, շեղւելով խնդրից, դրականապէս պնդել և իրենց խորին համոզմունքը յայտնել Ղրէյֆուսի մեղաւորութեան մասին, հիմնելով իրենց գիտեցածների վրայ թէ Ղրէյֆուսի դատավարութիւնից առաջ, թէ դատավարութեան ժամանակ և թէ դատավարութիւնից յետոյ: Նոյն բանը պնդեց այժմեան պատերազմական մինիստր զեն. Բիլլիօն՝ պատգամաւորների ժողովում վեց անգամ: Իրողութիւնները իմանալու ամեն հնարաւորութիւն ունեցող այդպիսի անձերի վկայութիւններին, որպէս մենք կարծում ենք, պէտք է մեծ պատկառանքով վերաբերել: Եւ այդպէս էլ վերաբերեց Ֆրանսիական ազգը: Բէէ և այդ պատկառանքը անհնարին չի կացուցանում Ղրէյֆուսի դործի վերաքննութիւնը, եթէ մի որ և է նոր հանգամանք գտնելի, որը, որպէս օրէնքը պահանջում է և թոյլատրում՝ այդ վերաքննութեան առիթ կարողանայ լինել: Օրինակ, եթէ ապացուցւի թէ Ղրէյֆուսին դատաւարտել են ոչ թէ բորգըրօի հիման վրայ, այլ մի գաղտնի մնացած դոկումէնտի, այն էլ՝ կեղծ դոկումէնտի: Շատ կարելի է որ գաղտնի դոկումէնտ եղել է, բայց շատ կարելի է նաեւ, որ բորգըրօի և այլ հանգամանքների վրայ հիմնւելով՝ դատաւորները դատաւարտել են Ղրէյֆուսին, իսկ գաղտնի մնացած դոկումէնտը եկել է միայն ուժեղացնելու դատաւորների համոզմունքը և ոչ թէ այդ համոզմունքին գլխաւոր հիմք ծառայելու:

Գանք այժմ Էստերհազիին: Զուլայի դատից էլ առաջ, երբս ղեկոնւմբերին, զեռ. քննւում էր Էստերհազիի դործը (Ղրէյֆուսի եղբայր Մատթէոսի զանգատի հիման վրայ), յայտնի էր որ այն բորգըրօի ձեռագրութիւնը, որ հիմք էր ծառայել Ղրէյֆուսին դատաւարտելուն, շատ նման է Էստերհազիի ձեռագրութեան: Բայց չէ՞ որ էքսպերտները գտել էին որ այդ ձեռագրութիւնը ունի նաև Ղրէյֆուսի գրութեան յատկանիշները:

Յայտնի եղաւ նաեւ, որ Էստերհազին մտերմական նամակներու մանրատկաւ կերպով է վերաբերելիս եղել դէպի Ֆրանսիական զօրքի կառավարիչները (նամակներ տիկ. Բուլանսիին): Սակայն այդ հանգամանքները չէին կարող ապացոյցներ լինել թէ Էստերհազին նաեւ դաւաճան է: Եթէ միայն Դրէյֆուսները որոնելիս են եղել մի զինւորականի, որին կամեցած են եղել զոհաբերել՝ Ալֆրէդ Դրէյֆուսին ազատելու համար, ի հարկ է նոքա հետամուտ կը լինէին գտնել մէկին, որի թէ ձեռագրութիւնը նման լինէր բորդըրօին (ուրեմի նմանութիւն ունենար Դրէյֆուսի ձեռագրութեան) և թէ որին կարելի լինէր կասկածելի դարձնել իբր ստորագրեալի: Սակայն այս էլ կայ, որ տիկին Բուլանսիին Էստերհազիի գրած նամակները երևան չեկան գատարանում. և բոլորը ինչ յայտնեց այդ մասին, յայտնեց միայն Զոլայի պաշտպանների բերանացի հաղորդածով: Եթէ տիկ. Բուլանսիին, Էստերհազիի նախկին բարեկամուհին, այդքան թշնամացել էր նորա հետ, ինչու չհամարձակեց դատարան գալ ու գովումներով վկայութիւն տալ?

Գանք այժմ զնդապետ Պիքարին: Սա է ամենագլխաւոր վչան Զոլայի. նա է, որ գտել էր Էստերհազիին և որից ծագել էր Էստերհազիի խնդիրը: Պիքարը կենտրոնակէտն է այս ամբողջ գործի: Պիքարը եղել է պետ լրտեսութեան բիւրօի պատեհազմական մինիստրութեան մէջ, 1896-ին, իբր ստորագրեալ գեներալ Գոնկի (օգնականը շտաբի պետ Բուապէֆրի), երբ սկսեց հետամուտ լինել Էստերհազիին: Նորա վկայութիւնները վճռողական նշանակութիւն կ'ունենային, եթէ միայն նա ինքը իւր մի շարք գործողութիւններով կասկածելի չերևար: Ընթերցողները այդ ամենի հետ կը ծանօթանան Զոլայի դատավարութիւնից, որի մանրամասնութիւնները զետեղում ենք ստորև: Պիքարի պատճառով է որ Շերեր-Կէստնէր սենատորը խառնեց գործին արդարադատութիւն պահանջելու, որի համար և դատեցին Էստերհազիին. և զոքա էին, որ համոզմունք էին ստեղծել Զոլայի մէջ՝ թէ Դրէյֆուսը անմեղ է, Էստերհազին դաւաճան և այլն:

Որ Զոլան ասպարէզ գալով, ղեկավարել էր ազնիւ մտածմունքներով, առանց չեռն նպատակների,—այդ պէտք է լինի դուրս կասկածից: Ազնիւ նպատակը սակայն չի արդարացնում մէկի ամեն

քաջը. և մարդս պատասխանատու է օրէնքի և խղճի առաջ թէ
այն դէպքում երբ լաւ նպատակ ունի, և թէ՛ երբ վատ նպատակ
ունի. երկրորդ դէպքում նա իւր անունն էլ հետն է արատաւո-
րում: Զուլան, սակայն,—և այդ քաղցր է մեզ համար հաստատել,—
չարատաւորեց իւր անունը, բայց պատժեց, իբր պատասխանատու
քաղաքացի: Երդեւանների դատարանը վճռեց որ Զուլան, չկարողա-
նալով ապացուցել իւր պնդածը գլխաւոր շտաբի իբր թէ դատա-
րանին տւած հրամանի մասին, մեղաւոր է. ձայների մեծամասնու-
թեամբ նա զատապարտեց մի տարի բանտարկութեան և 3000
ֆրանկ տուգանքի (մամուլի միջոցով արած զրպարտութեան համար
որոշւած ամենամեծ պատիժը): Այդ դատավճիռը ընդունւեց մեծ
ոգևորութեամբ հանդիսականների կողմից և հաւանութիւն գտաւ
ամբողջ երկրում. իսկ այդ առթիւ պատգամաւորների ժողովը՝
վստահութեան քւէ տեց մինիստրութեան ճխլոզ մեծամասնու-
թեամբ՝ 428 ձայնով ընդգէմ 54-ի:

Մի վերջին կէտ ևս—բարոյական կողմից անշուշտ ամենակա-
րեօրը: Գտնւեցան շատերը, որոնք Զուլայի քաջի մէջ կամեցան տես-
նել մի հակացական կռիւ զինւորապետութեան դէմ, այսինքն այն
կարգի դէմ, երբ զինւորականութիւնը, փոխւելով կաստայի, այնպիսի
գիրք է հաստատում իւր համար, որ նա կանգնում է վեր քան
օրէնքը: Այդպիսի կարգերի մէջ քաղաքացիականը ճնշւում է զին-
ւորականից և մի երկրի քաղաքական կեանքին ուղղութիւն տուողը
զաւնում է զօրք յանձին նորա պետերի: Ով Զուլայի քաջի մէջ այդ ձևի
հերոսութիւն է նկատում, մենք աւելի լաւ խորհուրդ չէինք կարող տալ
քան առաջարկել կարգաւ Զուլայի բոլոր վէպերը, այն նպատակով,
որ այդպէս մտածողը սովորի Զուլայից երեւակացութիւնը չդնել իրա-
կանութեան տեղ, սովորի իդէալականի մէջ եւս նատուրալիստ լինել:
Զուլան և Նաբորիի քտնի քանի անգամ դատարանում վկայեցին իրենց
կատարեալ յարգանքը դէպի ներկայիս զօրքը. նոքա յայտնեցին
նաև, որ ոչ թէ զուտ կամայականութեանն զոհ է եղել Ղրէյֆուս,
այլ միայն մի ռդատաստանական սխալի, մի լսխալ, որ (նոցա ասե-
լով) յառաջացել է նրանից, որ զինւորական բարձր իշխանութիւնը
նամոզւած է նղնլ Ղրէյֆուսի մեղաւորութեան մէջ, թէև (նոցա

ասելով) եթէ գաղտնի դոկումէնտը ցոյց տւած լինէին Դրէշֆուսին և նորա փաստաքանին (որ ասել է թէ գաղտնի դոկումէնտը հրատարակութեան տային)—Դրէշֆուսը իբր թէ արդարացրած կ'լինէր. ուրեմն Դրէշֆուսը իբր թէ զոհ է գնացել մի ազատաստանական սխալի: Զոյան աւելի էլ է որոշում իւր միտքը. նա յայտարարում է թէ գլխաւոր շտաբին սխալացնողը եղել է գնդապ. Պատի դը Կլանը, որին յանձնւած է եղել Դրէշֆուսի գործի նախնական քննութիւնը, և որ այդ քննիչը թեթեւամտաբար է արել իւր եզրակացութիւնները Դրէշֆուսի մեղաւորութեան մասին:

Ի՞նչ զինուորապետութեան խնդիր կայ այստեղ...

Իսկ գալով Էստերհազիի գործին՝ Զոյայի պնդածը սա է, թէ, զինուորական երկրորդ դատարանը, թէև համոզւած է եղել որ տուածին դատարանը ազատաստանական սխալ է գործել, բայց վախեցել է այդ սխալը հրապարակ հանել, որովհետև դորանով գլխաւոր շտաբի պրեստիժը կ'նսեմանար: Զոյան պնդում էր, որ Էստերհազիի գործի նախնական քննութիւնն էլ հէնց նոյն պատճառով անաչառ չի եղել, և որ ինքը, Զոյան, այդ բոլորը կ'ապացուցի երկւեալ դատաւորների առաջ:

Այս է զինուորապետութիւնը?

Ոչ, պարոններ, զինուորապետութիւն դորան չեն ասիլ: Զինուորապետութեան միակ փորձը Փրանսիական այս երրորդ հանրապետութեան 27 տարւայ կեանքի մէջ մենք միայն մէկն ենք ճանաչում, և դա էր հանրապետութեան ղէմ լարած այն վիթխարի դաւը, որի գլուխ կանգնեց գեներալ Բուլանժէն 1888—89-ին: Եւ այդ խաբեբայի դէմ հանրապետական կառավարութիւնը, վստահ երկրի ամբողջ զօրքի օրինական զգացմունքների վրայ, իմացաւ պաշտպանել, առանց մաղաչափ անգամ շեղւելու օրէնքների տրամադրածից...

Ի հարկ է, Փրանսիական հանրապետութեան բնաւ փոյթը չէր հետաքրքրւել իմանալու թէ այնտեղ, շատ երկիրներից դէնը, Թիֆլիս քաղաքում մի հայկական թերթ, «Մշակ» անունով, գեռ բառեր էր դնում մի տեսակ բողոքելու Փրանսիական կառավարութեան ինքնապաշտպանութեան դէմ, գտնելով որ այդ կառավարութիւնը «խիստ է վարւում ազատութեան դաւադիր խաբեբայի և նորա կուսակիցների դէմ և որ դա վախել չէ» Փրանսիական հանրապետութեան...

Ա. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ

Ստորև մեր ընթերցողները կը գտնեն 1) Զոլայի մասին մի քանի կենսագրական տեղեկութիւններ, 2) քաղաճք Զոլայի նամակից, ուղղած նախագահ Ֆորին, և ապա 3) Զոլայի դատաւարութեան ընդարձակ մանրամասնութիւնները, որից այս անգամ տալիս ենք մի կարեւոր մասը, թողնելով միւս մասը գալ անգամին:

ՁՈՒԱՅԻ ԳՈՐԾԸ ԵՐԴԻԵԱՆՆԵՐԻ ԴԱՏԱՐԱՆՈՒՄ

Էմիլ Զոլա: Զոլայի հայրը մի դալմատիացու որդի էր և թափառում էր ամբողջ Եւրոպա բազմ որոնելու, մալրը նեարդալին հիւանդութիւն և ռեւմատիզմ ունէր: Աղքատութիւնը Զոլայի մանկութեան և պատանեկութեան ուղեկիցն էր, և 20 տարեկանում նորա ապրուստը օրական վեց սու (10—12 կոպէկ) էր. սնւում էր հացով, կոֆէով և ապելսիններով: Մայրը կորցրեց մի դատ, որի վրայ մեծ չուս էր դրել: Զոլան մտաւ մի առևտրական առն, ամիսը 70 ֆրանկով: Նա աղ ժամանակ անց էր կացնում իւր կեանքի ռոմանտիկական շրջանը, հետևում էր Վիկտոր Հիւգօին: Բազմը շուտով ժպտաց նրան.—նա մտաւ Հաշէտի հրատարակչական ֆիրման 1.500 ֆրանկ տարեկան ռոճկով: Ռոմանտիզմի ազդեցութեան ներքո նա գրել էր առաջ Contes à Manon, Այժմ նա ալ ուղղութեան հետևեց, բայց Հաշէտը մերժեց տպել իւր գործակատարի գրածները, և Զոլան ստիպւած եղաւ իւր գրածքների համար դիմել բուլւարալին լեռնեալ թերթերին: Վիլմեսան սկսեց սակալն ընդունել նորա գրախօսական նկատողութիւնները և շուտով «Ֆիգարօ» լրագրի գրախօսական բաժնի գլուխ կանգնեցրեց: Լրագրութեան հետ անմիջական շփումը փեղաշրջում առաջացրեց Զոլայի հալեացքների մէջ գրականութեան վրայ: Ռոմանտիզմը մի կողմ չըպըրտեց և նորա տեղ կանգնեց նատուրալիստական լալն դրօշակը, և ալնքան եռանդով, որ դորա դէմ կանգնեց Ֆիգարօի խմբագրութիւնը ինքը: Բայց Զոլան ալնուամենալնիւ ջերմ կալաւ իւր ծրագրին, որ էր վէպերի մի շարք, որ պիտի գար լրացնելու Բալզակի La comédie humaine ռոմանների շարքը: Գտնեց հրատարակիչ նորա ապագայ ռոմանների—Լըկլէրկ. բայց նա ետ մտածեց. Զոլան ապա դիմեց մի աւելի կարող հրատարակիչ—Շարպանտիէին, որը համաձայնեց: Շարպանտիէն ապահովեցրեց Զոլային տարեկան 20.000 ֆրանկով և վերջինս տաք կալաւ գործին, բնակարան վարձելով Պարիզին մօտ մի կալածքում: Նա գրեց վէպ վէպի վրայ, որոնք դանդաղ բայց հաստատապէս ճամբա էին հարթում դէպի հռչակը. բայց երբ լուս տեսաւ Ռուզոն-Մաքարների շարքի եօթերորդ վէպը—1'Assomoir— Զոլայի փառքը հաստատուեց: Ռոմանի մէջ չաճախ պատահող անհամեստութիւնները բարձրացրին մեծ փոթորիկ մի

փողմում, մեծ գովեստներ ալ կողմում: Այդ առմամբ շուտով գրամալի փոխադրեց, և հասարակութիւնը հեղեղեց Պարիզի թատրոններից մէկը, որը տալիս էր ալդ դրաման. և երբ ներկայացումը կրկնեց 100-երորդ անգամ,—ալդ նկատեց որպէս խոշոր անցք: Ի չիշատակ դորա՝ բարեկամները սարքեցին bal-assomoir, ուր հասարակութիւնը եկաւ վէպի գործող անձերի զգեստներով. ցինկագործ Կուպօ, դարբին Գուժոն, գդակ շինող Լանտիէ, լւացարարներ Ժերվէզ և Վիրժինի,—բազմաթիւ օրինակներով աշնտեղ էին. միայն Զոլան էր ֆրակով: Նորա ստեղծած նատուրալիզմը սպառնում էր մոտենլ բոլոր գրական և արտիստական շրջանները և շօշափել նաև գրականութեան հետ կապ չունեցող աշխարհը: Եւ նա գրեց «Հանրապետութիւնը և գրականութիւնը», ուր նա, Թիերի չափնի խօսքը՝ «Հանրապետութիւնը պահպանողական պիտի լինի,—ալլապէս նա չի լինիլ» պերեֆրազելով ասաց՝ «Հանրապետութիւնը պիտի նատուրալիստական լինի—կամ նա հանրապետութիւն չի լինիլ»: Զոլան ալդտեղ չափաբարբում է թէ նատուրալիստական քաղաքականութեան դուռն է Գամբետտա՝ն, մինչդեռ ալ հանրապետականները կա՞ս բողոքական դոքորինեօրներ են և կամ աթեիստական ֆանատիկոսներ, որոնց երազն է Ռոբեսպիէր և Մարատ: Գամբետտալի օպպորտունիզմը նա նկատում էր որպէս փորձի տրւածների գործադրութիւնը: Բայց Զոլան շուտով ետ կանգնեց ալդ հալեացքից, գտնելով որ ալդ հանրապետութեան մէջ աւելի չատ «տեղ փնտրողներ» կան, քան «աթենացիք»:

Բայց Զոլան կուտղ էր միայն թղթի վրալ, մասնաւոր կեանքում նա խաղաղ կեանք՝ վարող է: Աւելի ուշ, երբ հարստացաւ, նա չինել տեց Պարիզի կենտրոնում մի շարք պալատներ, բայց ինքը ապրում էր քաղաքի աւելի հանգիստ տեղում Բրիւսելեան փողոցում, բայց տարւալ մեծ մասը անց է կացնում Մեդանում, ուր նա ունի մենաւոր վիլլա, որը ներկայացնում է մեծ շինութիւն երկու թևերով և մեծ պառկով, որից դէնը ձգւում է մեծ դաշտ, որը նույնպէս նորա սեփականութիւն է. դա վերջանում է Սեն գետի կղզիներից մէկի մօտ, ուր չինւած է մի խրճիթ շէջարական ոճով և որի մօտ կանգնած են երեք մակուկներ. դոցանից մէկի վրալ, որ «Նանա» է կուչւում, սովորաբար կիրակի օրերը Զոլան իւր հիւրերի հետ զբօսանք է կատարում: Իւր վիլլալի մէջ Մեդանում կալ ելեքտրական լուսաւորութեան համար մեքենաների փոքրիկ բաժանմունք: Զոլալի կաբինէտը տան ամենամեծ սենեակն է, մի դահլիճ, մեծ բալկոնով, որի վերը, պատի դրեթէ ամբողջ երկարութեամբ, զարդարւած է նկարչութեամբ ապակու վրալ, XV-րդ դարից: Այդ նկարը մի ժամանակ մի վանքի մատուռումն էր և ներկայացնում է սուրբ Մազդաղենի պատմութիւնը: Զոլալի աթոռը մի աշագին միջնադարեան բազկաթոռ է: Զոլալի կենցաղավարութիւնն էլ պարզ է: Վեր է կենում առաւօտեան 7 ժա.

մին և իսկոյն ընդունում սառը վաննա. ապա ընդունում է մի ձու, դրօս-
նում պառկի մէջ իւր շան հետ, ժամը 9-ին նստում է պարապելու, գրե-
լով մինչև ժամ 1 կէսօրից չետոյ: Այդ չորս ժամում նա գրում է մօտ չորս
տպագրական երես: Նախաճաշելուց չետոյ նա հագնում է մի պարզ կոս-
տիւմ և գնում է թափառելու երեք ժամ կամ մանգալու վկոսիպիզի
վրայ: վերադառնալով՝ աչքի է անցնում լրագրերը և գրում է նամակ-
ներ, մինչև որ զանգը ճաշի է հրաւիրում: Ուտում է մեծ մասամբ բուսե-
ղէն և շատ քիչ միս. ոչ խմում է, ոչ ծխում: հիւրերի խաթեր ընդունում
է մի րիւմկա բենեգիկտեան լիքէօր: Զի խմում նաև ջուր և ոչ գարեջուր
ու սուրճ, ալ միայն երկու թաս թէյ, մէկը ժամը 5-ին կէսօրից չետոյ,
միւսը գիշերուայ 11-ին: Ճաշից չետոյ նա խաղում է բիլլարդ իւր բարե-
կամներից մէկի հետ, և երբ հիւր չկալ—լսում է իւր կնոջ նազելը դաշն-
ամուրի վրայ: Ժամ 9-ին նա նորից իւր կաբլենետունն է, ուր պատրաս-
տում է նիւթեր չաջորդ օրւան համար: 11-ին նա պարկում է անկողին և
կարդում մինչև գիշերուայ ժամ 1-ը: Նհարդերը շատ զօրեղ լինելով՝ նա
բաւականանում է վեց ժամ քնով:

Զուլան ոչ միայն հոետոր չէ, ալ չունի նոյն իսկ շնորհք քաղաքա-
վարական մի կենացով շնորհակալութիւն չալոնելու: Ահա ինչու Զուլայի
բարեկամները շատ անհանգիստ էին աչն բանի համար, որ Զուլան պիտի
Իրէջփուսի դատը պաշտպանէր դատարանական ամբիոնի վրայ:

Զուլայի նամակը Փելիքս Փորին: Ահա Զուլայի նամակից՝
տպած Aurore լրագրում և ուղղած հանրապետութեան նախա
գահ Ֆորին՝ աչն կտորը, որի հիման վրայ նա երգեակների դա-
տարանը կանչեց:

«Զինուորական դատարանը համարձակեց, հրամանով վերևից, ար-
դարացնել էստերհաղին, և այդ դատաւճիւրը ապտակ է ամեն ճշմարտու-
թեան, ամեն արդարութեան: Գործը, ի հարկէ, թողեց Ֆրանսիայի երեսի
վրայ կեղտոտ հետք, և պատմութիւնը կը գրի որ ալիսի չանցանք կա-
տարեց ձեր նախագահութեան օրօք: Այժմ, որպէս նոքա համարձակե-
ցին, ես էլ կը համարձակեմ: Նս կ'ասեմ ճշմարտութիւնը, եթէ արդարա-
դատութիւնը ամբողջապէս աչն չի բացարել: Նս պարտաւոր եմ խօսել աչն
պատճառով, որովհետև չեմ կամենում չանցակից լինել: Թէ չէ գիշերները
ինձ կը սկսէր հալածել ուրականը մի դատապարտւածի, որ մի հեռաւոր
տեղում կրում է սարսափելի տանջանքներ, քաւելով մի չանցանք, որ նա
չի կատարել: Այդ ճշմարտութիւնը ես կը բղաւմ ձեզ, պ. նախագահ, իմ
բոլոր ոյժերովս: Ի չարգանս դէպի ձեզ, ես համոզւած եմ, որ ալ չալոնի
չէ ձեզ: Ո՛ւմ առաջ մերկացնեմ իսկական մեղաւորների վնասակար խումբը,
եթէ ոչ երկրի առաջին բարձր աստիճանաւորի առաջ»:

Ապա Զոլան ասում է որ զատաստանական ալս զարհուրելի սխալի առաջին մեղաւորն էր Գրէգօուսի գործի քննիչ՝ մալոր Պատի դը-Կլամ, որը բորղըրօրի առթիւ եղած հետախուզութիւնների ժամանակ՝ իսկոյն վճռել էր թէ նորա հեղինակը պէտք է լինի շտաբի օֆիցէր և արտիլերիսա. և, Զոլալի ասելով, ալդ ոչ մի բանի վրայ հիմնած վճռին գալով՝ նոյնքան արագութեամբ նա կասկա տարաւ Գրէգօուսի վրայ:

«Ալդ ժամանականից—շարունակում է Զոլա—Գրէգօուսի գործը դառաւ նորա անձնական գործը: Նա իւր վրայ առաւ մերկացնելու դաւաճանին, հասցնելու նորան մինչև կատարեալ խոտտովանութիւն: Նա իւր կողմը քաշեց պատերազմական մինիստր գեներալ Մերսիէին, մի մարդու, որի խելքը ըստ երևութիւն, հեռուն չէ կտրում, ապա գլխաւոր շտաբի պետ գեն. Բուադէֆր'ին, որը, ըստ երևութիւն, ենթարկեց կղերական ազդեցութիւնների, և նորա օգնական գեն. Գոնզ'ին, որի խիղճը կարող էր շատ բաների հետ հաշտել: Բայց սկզբում վճռող դեր կատարում էր միայն Պատի դը-Կլանը, որը ղեկավարում էր ամենքին և ամենքին հիպոստացնում էր: Ոչ ոք չի հաւատալ, եթէ պատմենք ալն փորձութիւնները, որոնց ենթարկւում էր Գրէգօուսը, ալն թակարդները, որ դնւում էին նորա առաջ, անմիտ հետախուզութիւնները, հրէշաւոր ֆանտազիաները»:

Ապա Զոլան անցնում է մեղադրական աքտին (1894 թ.).

«...Խօսում են չափանքի 14 նշանների մասին. բայց մենք վերջի վերջոյ գտնում ենք միայն մէկը՝ բորղըրօն, և նոյն իսկ դորա մասին էլ էքսպէրաները միաձայն չէին: Խօսում են 23 օֆիցէրների մասին, որոնք իբր թէ մեղադրում էին Գրէգօուսին: Մենք չգիտենք թէ ինչպէս էին նոցա հարց ու փորձ անում, բայց լալանի է, որ ոչ ամենքը նորա դէմ են ցոյց տւել: Բացի ալդ՝ նոքա ամենքը պատկանում են պատերազմական մինիստրութեան բիւրօին: Դա ընտանեկան պրոցէս է, որ կատարւում է իւր շրջանում: Գլխաւոր շտաբը ուղղում էր պրոցէս, քննեց ալդ ալն ժամանակ և երկրորդ անգամ քննեց ալս օրերս: Եւ ալսպէս, մնաց բորղըրօն՝ որի նկատմամբ էքսպէրաները միաձայն չէին: Ասում են թէ խորհրդակցական սենեակում դատաւորները հակում էին մեղադրւածին (Գրէգօուսին) արդարացնելու, որ շատ բնական կը լինէր: Գորանից չհտոյ հասկանալի է ալն չուսահատ կամակորութիւնը, որով ալժամ աշխատում են բացատրել դատաւճիւռը մի ինչ որ գաղտնի դոկումէնտի գոյութեամբ, որը իբր թէ չի կարելի ցոյց տալ, որը ամեն ինչ օրինացնում է, որի առաջ մենք ամենքս պիտի խոնարհենք, որպէս անբերութ և անճանաչելի Աստծու առջև: Եւ հերքում եմ ալդ դոկումէնտը, հերքում եմ իմ բոլոր ուժերովս: Դա—սուտ է, նամանաւանդ զաղբելի և ցինիկական, որ նորա հեղինակները ասում են անպատիժ կերպով, բայց որոնց հնար չկալ մերկացնելու:

«...Հետեապէս, եթէ նա (Դրէֆֆուս) անմեղ ճանաչէր, ապա մեղաւորը կ'ըլնէր ամբողջ գլխաւոր շտաբը: Այդ պատճառով սա ամեն երևակալելի միջոցներով—մամուլի միջոցով, հաղորդագրութիւններով, ազդեցութիւններով,—ծածկեց իստերհազիրն, որպէս զի Դրէֆֆուսին երկրորդ անգամ դատապարտի»:

Ապա չիշելով որ զինուորական բիւրօները օգտուում էին ստոր, կեղտոտ մամուլի ծառայութիւններից, Զոլան ձեռնարկում է իւր մեղադրանքները աչապէս.

«Ես մեղադրում եմ ենթոդապետ Պատի դը-Լլամ'ին աչն բանում, որ նա կատարողն է եղել—ակամայ, պատրաստ եմ խոստովանելու—աչն սատանալական գործի, որ տարաւ դէպի դատաստանական սխալը, և պաշտպանում էր իւր շարաքաստիկ գործը երեք տարաւ ընթացքում ամենաանհեթեթ և ամենաանցաւոր մախինացիաների միջոցով: Ես մեղադրում եմ գեներալ Սերսիէին աչն բանում, որ նա մեղսակից եղաւ մեր դարի ամենամեծ անարդարութիւններից մէկին: Ես մեղադրում եմ գեներալ Բիլլիօին (ալփմեան պատերազմական մինիստր) նրանում, որ նա ունէր իւր ձեռքերում Դրէֆֆուսի անմեղութեան ապացոյցները, բայց ծածկեց, և որ ալդ լանցանքը նա գործեց ընդդէմ մտրդասիրութեան և արդարութեան, քաղաքական նպատակով և խալտառակած (comprometté) գլխաւոր շտաբը ազատելու համար: Ես մեղադրում եմ գեներալ Բուադէֆրին և գեն. Գոնզլին նրանում, որ նոքա գործակից են եղել նոյն լանցանքին, մէկը, անկասկած, կղերական կողմնապահութեան ազդեցութեան տակ, միւսը գուցէ ալն ընկերական ոգու ազդեցութեան տակ, որը զինուորական բիւրօները դարձնում է սուրբ, անձեռնմխելի տապան: Ես մեղադրում եմ գեներալ Պելլիէօին և մալօր Ռաւարիին նրանում, որ նոքա կազմակերպել են ոճիրալին, ալսինքն ծալրալեղ լանցաւոր նախնական քննութիւն, որի անխուտ արձանն է չիշածներից երկրորդի գեկուցումը, որը լիքն է միամիտ համարձակութիւնով: Ես մեղադրում եմ երեք էքսպերտ գրչագէտներին՝ Բեյլոմ'ին, Վարինար'ին և Կուար'ին նրանում, որ նոքա ներկայացրել են ստախօս գեկուցումներ, եթէ միայն բժշկական քննութիւնը չի ցոյց տալ թէ նոքա հիւանդ են աչքով կամ խելքով: Ես մեղադրում եմ զինուորական բիւրօները նրանում, որ նոքա մամուլի մէջ, մանաւանդ Eclair և Echo de Paris թերթերում զալրելի արչաւանք էին մղում՝ հասարակաց կարծիքը չզկայնելու և իրենց սխալը ծածկելու համար: Վերջապէս ես մեղադրում եմ առաջին զինուորական դատարանը նրանում, որ նա խախտեց օրէնքը, դատապարտելով մեղադրւածին մի գովումէնտի հիման վրայ, որ մնացել էր գաղտնի. իսկ երկրորդ զինուորական դատարանը նրանում, որ նա ծածկեց ալդ ապօրինութիւնները և իւր կողմից լանցանք գործեց, գիտակցաբար արդարացնելով մեղաւորին»:

«Այս մեղադրանքներն անելով գիտեմ, որ կատարում եմ վանցա-
ռութիւն: Ընդդէմ մամուլի օրէնքների, և ալդ անում եմ գիտակցաբար:
Մարդկանց, որոնց ես մեղադրում եմ, ես չեմ ճանաչում, երբէք չեմ տեսել
և նոցանից ոչ ոքի դէմ անձնական բան կամ ատելութիւն չունիմ: Այն
աքտը, որ ես կատարում եմ, միայն լեղափոխական միջոց է, որով նպա-
տակ ունիմ արագացնել ճշմարտութեան և արդարութեան բռնկումը: Ես
ղեկավարում եմ միայն մի կրքով, կիրք դէպի լուս լանուն մարդկութեան,
որը աչքան տանջել է և որը ունի իրաւունք բաղդաւոր լինելու: Իմ ջերմ
քողովը միայն ողբն է իմ հոգու: Թող ուրեմն ինձ լանձնեն երդեալների
դատարանին և թող քննութիւնը կատարւի բոլորովին բաց: Ես սպա-
սում եմ»:

Կառավարութիւնը Զոլային դատի ենթարկեց ալս գրութեան աչն
կէտի համար միայն, որ վերաբերում է երկրորդ զինւորական դատարա-
նին, թէ՛ իբր Էստերհազիին դատող դատարանը արդարացրեց նրան գըլ-
խաւոր շտաբի հրամանով:

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Օ Ր

Մուտքի տոմսեր: Մուտքը հասարակութեան համար տոմսերով էր.
ստիպւած էին թիւը շատ սահմանափակել. նույնը և ժուրնալիստների հա-
մար. չնայած որ Պարիզի բոլոր թերթերը ցանկութիւն ունէին ներկաւա-
ցուցիչներ ունենալ, բայց տոմս տրեւց միայն 36 տեղի համար. ալս եր-
կիրների համար վճուեց ալսպէս, —ամեն մեծ պետութեան մամուլի համար
տալ 3—4 տեղ, փոքր պետութիւնների մամուլի համար՝ մի-մի տեղ:

Դատարանի ղազիճը: Աթոռներ երդեալ դատաւորների համար և նըս-
տարանների հասարակութեան համար. մեղադրողների համար լատկացրած
էր ոչ թէ նստարան, ինչպէս ալդ լինում է սովորական մեղադրողների
համար, ալս նստարանի առջև դրած էին աթոռներ, ինչպէս ալդ անում
են Ֆրանսիայում մամուլի գործերի համար մեղադրողների և գրողների
համար: Մեղադրողները երկուք էին՝—Զոլա և պատասխանատու խմբա-
գիրը Aurore (Արշալուս) լրագրի, ուր ղետեղւած էր հանրապետութեան
նախագահ Ֆորին ուղղած Զոլայի նամակը:

Հատարակութիւնը աչքան շատ էր, որ լքցրել էր ոչ միայն նստա-
րանները, ալս և դատաւորներին յատկացրած տեղերը,—Ալդ բազմութեան
միջից մեծ դժարութեամբ է անցնում նույն իսկ Զոլան:

Գործող անձեր: Այս աղմկալի պրոցէսի մէջ ընթերցողները հանդի-
պելու են բազմաթիւ անունների, որոնք դեր են կատարում Գրէֆուսի,
ապա Էստերհազիի և վերջապէս Զոլայի գործում: Շփոթութեան դէմն առ-
նելու համար ալստեղ ղետեղում ենք նոցանից ոմանց անունները, վիչա-
տակելով նոցա ով լինելը և նոցա կատարած դերը:

Ալֆրէդ Դրէյֆուս գնդապետ, ծառայող պատերազմական մինիստրութեան մէջ, երբ մինիստրը գեներալ Մերսիէ'ն էր. 1984 թւին զինուորական դատարանի վճռով դատապարտւած իբր դաւաճան հալոհների և զըրկւած Սատանայի կղզին աքսոր, ուր նա պահուում է մեծակութեան մէջ, իրաւունք վաշելելով միայն՝ տարւալ մէջ երկու անգամ նամակ գրել իւր աղգականներին և երկու անգամ նամակ ստանալ—միշտ զխտութեամբ աքսորաւորի վարչութեան: Դրէյֆուսները Լլղասեցի շատ հարուստ ընտանիք են:

Դրէյֆուս Մատթէոս, առաջնի եղբայրը, որ 1897-ին խնդիր ւարուցեց եղբորը անմեղութեան մասին, պնդելով որ աջն չանցաւոր գրութիւնը (բորդըրօ), որի համար իւր եղբայրը մեղադրուում էր երբ դաւաճան,—պատկանում է գնդապետ Էստերհազի'ին:

Դեմանժ—Դրէյֆուսի պաշտպանը 1894 թ.

Պատի դը Կլան, որին չանձնւած էր Դրէյֆուսի գործի նախնական քննութիւնը:

Գնդ. Ռուարի—որին չանձնւած էր Էստերհազի'ի նախնական քննութիւնը:

Գեն. Պելլէօ—Պարիզի հրապարակի հրամանատարը, որին չանձնւեց Ռաւարիից չետոյ նախնական քննութիւնը Էստերհազի'ի գործի:

Սանդիէր, Պիքար, Հանրի—պատերազմական մինիստրութեան մէջ լըրտեսութեան բիւրօի պետեր, առաջինը երբ նոր էր սկսւած Դրէյֆուսի գործը 1894-ին, Պիքարը 1895 և 96 թ., Հանրի՝ Նորանից չետոյ մինչև այժմ:

Դատարանի նախագահը է Դըլըգորգ (Delegorgue). Նա համարւում է վարպետ նախագահող, ցոյց է տալիս մեծ քաղաքաւարութիւն: Վերջին ժամանակները նա նախագահել է մի քանի աղմկալուղ քրէական պրոցէսներում: Նա աչքի ընկնող սղամարդ է, սակաւ և գրեթէ ալեւոր մազերով և սպիտակ բակենբարդով:

Պաշտպանները: Զոլալին պաշտպանում է փաստաբան Լաբորի, մի բաւականին երիտասարդ մարդ (չուրջ 35 տարեկան), որը չալտնի է դառել չնորհիւ իւր պաշտպանութեան վաշեան (Vaillant) անիշխանականին: Իբր փաստաբան՝ նա պատկանում է զառամեալ Բարթոլի հոետորական ուղղութեան: Լաբորին բարձրահասակ է, բաց չէկ միբուքով և սիրուն դէմքով: Խօսում է մեծ պաթոսով: Որպէս զի կարողանալ ամբողջապէս նւիրել Դրէյֆուսի գործին, նա հրաժարւեց թեկնածութիւնից մօտակալ (1898) պարլամենտական ընտրութիւնների համար:

«Aurore» (Արշալուս) լրագրի պատասխանառ-խմբագիր Ժորժ Կլեմանսօ'ի պաշտպանն է նորա հռչակաւոր եղբայրը՝ նախկին պատգամաւոր Ալբէրտ Կլեմանսօ'ն: Երջինս ունի Նշանաւոր հոետորակտն տաղանդ, մեծ տակտիկա, որի չնորհիւ նա կարողացել էր մի քանի մինիստրութիւնների

անկման պատճառ դառնալ: Հասակ առած մարդ է, միջաստակ, ոչ ֆրանսիական զիմագծերով, սպիտակամազ և կարճ ու սև բերանով: Նորա ծանօթութիւնը Կորնելիուս Հերցիի հետ և լուրերը թէ նա խառն է Հերցի արարքների մէջ (պանաման գործում) պատճառ եղան, որ նա անցեալ (1894 թ.) պատգաւորական ընտրութիւններին չը վերընտրւեց: Գորանից չետոյ նա սկսեց գրել մի ֆիլոսոֆական գիրք: Անցեալ տարի նա հիմնեց *Aurore* լրագիրը, որը դառաւ Իրէլիոսի դատի գլխաւոր պաշտպանը այն օրից, երբ Ֆիդարօ լրագիրը հրաժարւեց ալդ դերից:

Առաջին նիստ (7 փետր. նոր տ.)

Գատախաղի մեղադրականը, Գործի քննութիւնը սկսւեց կէս օրից չետոյ մօտ ժամ 1-ին: Սովորական ձևականութիւններից, դատաւորներին երդւեցնելուց, մեղադրողներին հաց ու փորձ անելուց չետոյ նոցա անունի և պարագմունքների մասին, դատախաղ (պրոկուրոր) Վան Աաստէլ ոտի կանգնեց:

Նա ընդդիմանում է մեղադրողների գաղտնի գիտաւորութիւններին: Մեղադրանքը վերաբերում է Զոլալի նամակի աչն կէտերին, որոնցով նա, Զոլան, մեղադրում է երկրորդ զինւորական դատարանը, որը արդարացրել է Լստերհադիին. ալդ պատճառով դատական քննութիւնը չպիտի դուրս գալ ալդ կէտերի սահմանից: Խնդիրը պարզ է դրած,—զինւորական դատարանը արդարացրեց Լստերհադիին ստացած հրամանի հիման վրա՞ր արդեօք, ինչպէս ալդ պնդում են մեղադրողները: Խնդիրը տեղափոխել և ալլ հողի վրա՞ր դնել—կ'ըշխանակի անլուր լանցսնք գործել արդարադատութեան դէմ: Ոչ մի կերպ չի կարելի թող տալ, որ մեղադրողները չեղեն ալդ զծից, որպէս գիտաւորութիւն ունին նոքա անելու: Այստեղ կամւնում ևն լեղափոխական միջոցներով սկանդալալին վէճեր առաջացնել: Բալց ալդ՝ հակառակ է օրէնքին, «Նիթէ, ասաց պրոկուրորը, կամւնում են Իրէլիոսի գործի վերաքննութիւնը չաջողեցնել,—թող դիմեն արդարադատութեան միւնիստրին, թող ցուց տան մի նոր հանգամանք, որը, օրէնքի տեսակէտից, կարող է առիթ ծառայել դատաւարութեան վերաքննութեան»: Ալդ հիման վրա՞ր դատախաղը բարեխօսում է, որ գործի դատական քննութիւնից դուրս դրեն Զոլալի բոլոր ալլ մեղադրական կէտերը և որ մեղադրեալներին արդելի ալդ կէտերի մասին որն է ապացոյցներ առաջ բերել:

Գատախաղի աչս ճառը տևեց $1\frac{1}{2}$ ժամ:

Լաբորի. «Ն» չեմ կարծում թէ դատախաղի պատճառաբանութիւնները հիմնաւոր լինեն: (Ալդպէս սկսեց Լաբորին): Նիթէ դատարանը նոցա չարգի, ապա չի կարելի մերձենալ խնդրի էութեան: Ալո, մենք չու ունինք ու

համոզւած ենք, որ ներկայ դատավարութիւնը երեան կ'հանէ նոր հանգամանքներ, որոնք ոչ միայն կ'առաջացնեն Դրէֆուսի գործի վերաքննութիւնը, այլ և նորա մասին եղած վճիռը կատարելապէս կ'փոխեն: Այդ մենք կամենում ենք աջակցել որ գործը լուսաբանւի, և այդ ես կ'անեմ, երբ կ'դադրուի: Լիքը հաւատով դիմում եմ ես տասներկու ֆրանսիացիներին, որոնք այս բողոքին ներկայացնում են ամբողջ Ֆրանսիան: Պատերազմական միջոցները կամեցաւ, որ Էստերհազիի գործը քննուի՝ հրապարակականութիւնը որոշ շրջանակներով սահմանափակւի: Այդ՝ նորա իրաւունքն է: Բայց և մենք իրաւունք ունինք հարցնել նորան՝ ինչ հիման վրա՞ նա աչքէս վարեց: Չեմ կարծում թէ նա կարող լինի խոյս տալ այդ հարցին պատասխանելուց: (Լաբորին կարդում է Զոլայի նամակը՝ որ ուղղած էր հանրապետութեան նախագահ Ֆորին): «Ասացէք, չկա՞յ արդեօք ակնադատի կապ մեղադրական բոլոր կէտերի մէջ, որոնք առաջ են բերւած աչս նամակում: Ինչպէ՞ս կարող ենք ապացուցել, թէ 1897 թ. ծածկեցին ապօրինի մի գործողութիւն, եթէ մեղինը խլի կարելիութիւնը ապացուցելու թէ այդ ապօրինութիւնը իրօք կատարւած է: Հասարակաց կարծիքը դեռ բաւականաչափ տեղեակ չէ, նորան պէտք է պարզել գործը, նորա վրա՞ կատարեալ լուս սփռելով: Օրէնքը տալիս է ինձ այդ իրաւունքը. նա թուլ է տալիս ինձ ապացուցներ բերել աչս ֆակտերի վերաբերմամբ, որոնք չիւլած են մեղադրական աքտի մէջ, որպէս նաեւ վերաբերեալ աչս ամենի, ինչ որ կապ ունի նոցա հետ: Եթէ Զոլան մեղադրուում է թէ նա զրպարտել է զինւորական դատարանը, որը արդարացրեց Էստերհազիին, հետեալպէս Զոլային պէտք է միջոց տրւի ապացուցել, թէ Էստերհազին մեղաւոր է. իսկ այդ էլ ըստ իւր հերթին պահանջում է որ ապացուցւի Դրէֆուսի անմեղութիւնը: Զոլան պէտք է ընդարձակի իւր ապացուցների շրջանակը՝ խօսելով աչս բորդերօի մասին, որը զրւած էր Դրէֆուսի և Էստերհազիի գործերի հիմքում: Վերջապէս հէնց մեղադրական աքտի իրա մէջ ասւած է թէ Զոլան զրպարտել է զինւորական դատարանը, պնդելով թէ վերջինս ծածկել է մի ապօրինի գործողութիւն: Պարզ է որ Զոլային պէտք է իրաւունք տրւի ապացուցել, որ Դրէֆուսի գործի մէջ կատարել են անկանոնութիւններ, որոնց Էստերհազիի գործի քննութեան մէջ դատարանը ծածկել է: Այդ իսկ ապացուցները կ'արդեն ամբողջ գործը հասարակաց կարծիքի համար, որը հաւատում է կատարւած վճռի հեղինակութեան, որովհետեւ համարում է որ դատավճիռը կատարելապէս կանոնաւոր կերպով է տրւած:

Հէնց որ կ'ապացուցւի որ դատավճիռը տրւած է անկանոն կերպով, նորա հեղինակութիւնն էլ կը կորչի: Ահա ինչու Դրէֆուսի պաշտպանները ասպարէզ չեկան նորա գործը վերաքննելու պահանջով: Նոքա լուս ունէին, թէ Զոլայի պրոցէսից կ'երևալ Դրէֆուսի պրոցէսի անկանոնու-

թիւնը, և արդարեւ պրոկուրորը ինքը հարկադրւած կը լինի զիմեւ վճռա-
ջինջ ատենանին պահանջով որ Դրէքֆուսի մասին կապացած վճիռը բեկան-
ւի: Չկալ օրինական դատավճիռ աջտեղ, ուր ապօրինութիւն և անարդա-
րութիւն են կատարւած:

Ալբէրտ Կլեմանսօ միանում է Լաբորիի ասածներին: Նա խօսում է
պարզ, գործին վերաբերեալ և վարպետութեամբ, աշխատելով որ երդեալ-
ները հասկանան բանի էութիւնը:

Կաբան, իրատաբան, կամենում է մասնակցել պրոցէսին, իբր ներ-
կալացուցիչ Բէլմոն, Վարինար և Կուար Էքսպէրտների, որոնց մեղադրել
էր Զոլան թէ նոքա զիսմամբ անկանոն էքսպերտիզ են կատարել:

Դատարանը, ետ քաշելով ալս հարցերի մասին վճիռ կապցնելու
համար, կէս ժամից չեւոյ չալտնեց, որ մեղադրւողներին և նոցա պաշտ-
պաններին արդելում է ապացուցներ բերել որ և է հանգամանքի մասին,
որը չի չիւած մեղադրական աքտի մէջ: Դատարանը կարծիք չալտնեց թէ
Զոլալի նամակում չօչաււած բոլոր ալ կէտերը ոչ մի կապ չունին աջ
կէտերի հետ, որոնք չիւած են մեղադրական աքտի մէջ: Դատարանը միա-
ժամանակ մերժեց էքսպերտների պահանջը ալս դատավարութեանը մաս-
նակցելու:

Վկաների դուրս կանչելը, ժամ մօտ 3 ին լինում է մի փոքր դադար,
որից չեւոյ չալտնում է վկաններին դուրս կանչել: Քարտուղարը
կարդում է վկաների ցանկը, որից չեւոյ չալտնում է վա-
տաբան Լաբորիին թէ ստացել է վկաներից նամակներ. ապա սկսում է
կարդալ ալզ նամակները. առաջին նամակը պատկանում է գեներալ Լիւք-
սէրին, որը նախադահել էր աջ դատարանում, որը քննել էր Էստերհազին:
Նա ներողութիւն է խնդրում որ չի կամենում գալ, որովհետեւ անհրաժեշտ
է համարում ծառայութեան գործի համար լռութիւն պահպանել: Նոյն տե-
սակ է գրում Նաև գնդապետ Դըրամէլ, որը Էստերհազի պրոցեսում դա-
տաւորներից մէկն էր: Temps լրագրի քաղաքական բաժնի խմբագիր
Պրենսանսէ և Քրանսիական ինստիտուտի անդամ Պասսի պատճառ են բե-
րում իրենց հիւանդութիւնը:

Լաբորին համաձայն է հրաժարւելու ալզ վկաններին հարց ու փորձ
անելուց:

Նախադահը կարդում է հանրապետութեան նախկին նախագահ Կադի-
միր Պետիլի նամակը, որով նա չալտնում է թէ չի կարող որ և է ցուցմունք-
ներ անել՝ առանց իւր պարտաւորութիւնների դէմ գնալու: Այն դէպքում,
եթէ իւր ներկալութիւնը դատարանում հարկաւոր դատւի, նա կը ներկալա-
նայ, բայց միայն նրա համար, որ իւր ալս չալտարարութիւնը կրկնի:

Լաբորի, Վկալ Կազիմիր Պէռիէի նկատմամբ պաշտպաններս իրա-
ւունք ենք վերապահում դատարան հրաւիրել նորան:

Դի Պատի դը Կլան: Նախագահը կարգում է Դի Պատի դը Կլանի նամա՛յը. վերջինս չափնում է թէ չի կարող գալ դատարան, որովհետեւ նա ունեցել է զործ էստեբիզազիի դատի մէջ զոնիակ նիստերում, և որ հետևապէս պարտաւոր է ծառայական դադարնիքները պահել:

Լաբորի'ն սաստիկ բողոքում է դորա դէմ, ցոյց է տալիս որ գնդապետ դը Կլան'ը եռանկեան քարն է ամբողջ զործի. նա ունեցել է սիրալին չարաբերութիւններ օրիորդ Բլանշ Կոմմէնթի հետ. սորա հալը, իմանալով ալդ, պահանջել է որ օրիորդի գրած նամակները ետ տրւեն. դը Կլանը դորա համար խոշոր գումար է պահանջել. գործի մէջ է մտել գեներալ Դաու, որի պահանջմամբ դը Կլանը ետ է տւել նամակները, բացի մէկից, ասելով թէ ալդ նամակը իրա մօտը չէ և գտնւում է մի տիկ. նոջ մօտ. միևնույն ժամանակ նա առաջարկած է եղել պ. Կոմմէնթին և իւր աղջկան գիշերով դալ Cours de la Reine, Սենալի ափին. որոշած ժամին դաման (տիկինը) եկել է ծպտեալ (շղարշով ծածկւած, la dame au voile) և չանձնել նամակը, ստանալով 500 ֆրանկ, Գնդապետ Պիքարը, Պարիզից Թունիսիա զնալուց առաջ, ստացաւ է եղել ալսպիսի հեռագիր. «Բոլորը բացւած է. իմացել են որ դուք ինքներդ էք կազմել բաց նամակը. Բլանշ»:

Նախագահ: Ալդ բոլորը գործին չի վերաբերում:

Լաբորի վերաբերում է. մենք կ'ապացուցենք որ ծպտեալ դաման չի պատկանում Պիքարի շրջանին, ալ Դի Պատի դը Կլանի շրջանին: Նորան պէտք է ալստեղ կանչել և եթէ հարկ լինի դատարանի դռները փակել նորան հարց ու փորձ անելիս՝ լաւ, թող փակեն, մենք չենք վախենում երդեալների առջև զոնիակ ներկաւանալ: Թող միայն չառեն թէ ալստեղ երկրի պաշտպանութեան խնդիր կալ. դա միայն փախուստ տալու միջոց է:

Նախագահը թօթւում է ուսերը:

Լաբորի (ձայնը բարձրացնելով և կրքով) Այո, կրկնում եմ, դա միայն փախուստ տալու համար է: Դուք պէտք է ինձ հաւատաք, որ ես նոյնքան լաւ հալընասէր եմ, ինչպէս ամեն մի ուրիշը, և ես չեմ թույլ տալ, որ ով և իցէ կառկածի իմ հալընասիրութիւնը, թէկուզ կասկածողը լինի ինքը պրոկուրորը: Ինչու չի ուզում ալստեղ գալ Դի Պատի դը Կլանը: Նա չգիտէ թէ մենք նորան ինչ ենք հարցնելու:

Ինչպէս կարող է նա ասել թէ չի պատասխանելու, քանի որ նա եռանկեան քարն է ամբողջ զործի! Այո, նորից ուզում են ճշմարտութիւնը ծածկել, բայց մենք թույլ չենք տալ որ մօղ ծաղրեն ալս կռւի մէջ, որ մենք քարտի վրալ ենք դրել մեր առողջութիւնը, մեր կարիէրը, մեր ապագան!

Կլիմանսօ պաշտպանում է Լաբորիի պահանջը Դի Պատի դը Կլանին

դատարան կանչելու նկատմամբ, թէկուզ դորա համար հարկաւոր լինի ուժի դիմել:

Բլանշ Կոմմէնտ նամակով չափնում է թէ չի գալիս դատարան, որովհետեւ չգիտէ թէ ինչու համար են նորան կանչում:

Լաբորի'ն չափնում է թէ դա միայն պատրւակ է, և որ օրիորդ Բլանշ Կոմմէնտ'ը չի ներկայացել, որովհետեւ նորան վախացրել են: Մեզ ուզում են խանդարել որ գործի վրայ լիակատար լուս սփռւի. բայց ալդ լուսը ես կ'սփռեմ չնայած բոլոր արգելքներին—կ'զան թէ չեն գալ վկաները:

Նախագահը:—Ալդ վերաբերում է մի գործի, որը արգէն դատւած է:

Լաբորի: Մենք չարգանքով ենք վերաբերում աչն դատավճիռներին, որ տալիս է դատարանը: Բայց, իսկն ասած, ներկալ դատական քննութիւնը, որպէս երևում է, դեռ աւելի էլ կ'ամրացնի Դրէֆուսի վրայ կտրած դատավճիռը, և նա կ'շարունակի մնալ աքսորի մէջ, ուր նորան ուղարկեց մի օրէնք, որը չատկապէս նորա համար ստեղծեց: (Հասարակութեան մէջ լսում են բողոքի բացականչութիւններ): Բլանշ Կոմմէնտի երևալը հարկաւոր է նոյն պատճառով, որի համար անհրաժեշտ է նաև Պատի դը Կլան'ի երեւալը: Բացատրեմ: Մի քանի տարի առաջ գնդապետ Պիքարը և գնդապետ դը Կլան մուտք ունէին Կոմմէնտի ընտանիքի մէջ, և երկուսն էլ բարեկամական չարաբերութիւններ ունէին նորա աղջիկ Բլանշի հետ: Երբ սկսեց Էստերհազիի գործը, որի մէջ Պիքարը գլխաւոր վկան էր, Պիքարը, որը ալդ ժամանակ Թուէրիալումն էր, երկու կեղծ հեռագիր ստացաւ, որոնց նպատակն էր կասկածաւորել Պիքարին: Հեռագիրներից մէկը ստորագրած էր «Սպերանցա» և ըստ երևութին ուղարկողը ստիկան Սուֆրէնն էր: Երկրորդ հեռագրի տակ կար «Բլանշ» ստորագրութիւնը և նորա ըովանդակութիւնը վերաբերում էր աչն բաց նամակին, որի հիման վրայ Պիքարը ուզում էր ապացուցել թէ Էստերհազին կասկածաւոր չարաբերութիւնների մէջ է օտարերկրեալ գիպլոմատների հետ: Հեռագրում ասւած էր—«Ամեն ինչ բացւեց: Խմացել են որ դուք էք կաղմել բաց նամակը»: Ալդ հեռագրով կամենում էին կասկածելի դարձնել Պիքարին աչն բանում, թէ նա կեղծել է Էստերհազիի նամակը. և հէնց ալդ էր պնդում չետոյ Էստերհազին: Երբ Պիքարին կանչեցին Պարիզ՝ նա գիմեց դատական քննիչ Բերտիւլիւս'ին գանդատով որ իրեն ուղարկել են կեղծւած հեռագիր: Փլխաւոր շտաբում պնդում են թէ ալդ հեռագիրը, որի տակ «Բլանշ» էր ստորագրած, ուղարկել է Բլանշ Կոմմէնտը, և սորանից մինչև անգամ պահանջել են իւր ձեռագրութեան մի քանի նմուշներ. իսկ գնդապետ Պիքարը, ընդհակառակը, կարծում է որ ալդ հեռագիրն ուղարկողը եղել է ոչ ալ ոք, բայց եթէ Գի Պատի դը Կլան: Ահա ինչու անհրաժեշտ է թէ օր. Բլանշ Կոմմէնտի և թէ դը Կլան'ի ներկայանալը այստեղ:

Տիկին Բուլանսի ուղարկել է մի նամակ, որով չափնում է թէ չի կարող

դատարանը գալ հիւանդութեան պատճառով (Տիկ. Բուլանսին Էստերհազիի մի ժամանակաւ բարեկամուհին է եղել, որի մօտ գտել են Էստերհազիի չափոնի նամակները: Այդ նամակներում, որպէս պնդում են, Էստերհազին շատ անպատկառ խօսքերով է վերաբերել դէպի Փրանսիական զօրքի պետերը):

Լաբորի: Նա չի կարող ներկայանալ ոչ թէ հիւանդութեան պատճառով, այլ որովհետեւ նորան ևս վախացրել են. որովհետեւ նորա մօտ կան Էստերհազիի նաև ուրիշ նամակները, որոնք վատթար են քան նոքա, որոնք ամենքին չափոնի են: Էստերհազին աղաչել է վերադարձնել այդ նամակները, մինչև անգամ մահ է սպառնացել: Էստերհազիի օգնութեան է հասել ոստիկանութիւնը, որը նոյնպէս սպառնալիքներ է արել. նա մինչև անգամ փոխել է բնակարանը, և նոյն պատճառով նա ալժմ հիւանդ է ձևանում: Վկայ Տիսս'ը կարող է երդմամբ վկայել որ տեսել է թէ ինչպէս Էստերհազին աղաչում է եղել իւր նախկին բարեկամուհուն նամակները վերադարձնել: Իսկ վկայ Տիսս'ը չի եկել ալժմ, որովհետեւ «կրեղի Լիոնէ» բանկը, ուր նա ծառայում է, սպառնացել է արձակել պաշտօնից, եթէ նա դատարան գնալ. իսկ հակառակ դէպքի համար նորան խոստացել են վարձատրութիւն: Եթէ օր. Բլանշ Կոմմէնժ, տիկ. Բուլանսին իսկապէս հիւանդ են, թող նոցա հարցուիորձի հնիշարկեն իրենց բնակարաններում:

Կլեմանս: Թէ տ. Բուլանսին չէր գալու, ալդ մենք ղլտէինք զեռ երկու օր առաջ: Մենք գիտենք նաև, որ ճա ալ ևս ահա բնակարանումը չէ, ուր, ինչպէս աչտեղ պնդում են, նա հիւանդ պառկած է:

Զինւորական բացակայ վկաներ: Նախագահը սկսում է կարդալ զինւորական վկաների նամակները: Պատճառ բերելով պաշտօնավարութեան գաղտնապահութիւնը նամակով հրաժարւում է զալ կապիտան Լըբրէօն-Ռընօ. դա նա է, որը սնդել է թէ երբ (1894-ին) Դրէֆֆուսին կարդալով արին, սա խոստովանել է իրա մօտ իւր չանցանքը:

Լաբորի'ն պահանջում է Լեբրէօն-Ռընօ'ի ներկայանալը. պնդում է թէ Դրէֆֆուսը ալգպիսի խոստովանութիւն չի արել նորան. թէ վեց վկայ կ'վկայեն որ ինքը Լեբրէօն-Ռընօ'ն հերքել է թէ իւր Դրէֆֆուս ալգպիսի խոստովանութիւն արած լինի:

Գիներալ Մերսիէ, որը պատերազմական մինիստրէր Դրէֆֆուսի գործի ժամանակ, նամակով առ դատարանի նախագահը, լալանում է. «Էստերհազին ինձ կատարելապէս օտար է. ես ոչ մի մասնակցութիւն չեմ ընդունել նորա գործում, հետևապէս չեմ կարող որ և է ցուցմունքներ անել»:

Լաբորի: Գիներալ Մերսիէի նամակը մեղ սատիկ կասկածների տակ է գցում: Մերսիէն զլխաւոր վկան է: Նա է, և ոչ ալ ոք պատճառը ալս պրոցէսի, որովհետեւ նա էր որ, օրէնքի հակառակ, դատաւորներին (1894 ին) գաղտնի զօկումէնտ է տւել, առանց նախօրօք ալդ ցոյց տալու մեղաւորեալ

Գրէջֆուսն և ոչ էլ Նորա պաշտպանին (Գրմանտ փաստաբանին)։ Մենք կարեորութիւն չենք տալիս աչդ զոկումէնտին, բայց պահանջում ենք Մերսիէի ներկայանալը։ Եթէ իմ ասածը սխալ է—թող նա գալ և ասի։

Զուտ։ Ես կ'կամենայի գիտենալ, զինւորական դատակարգի վկաները բացակայում են ստացած հրամանի համաձայն, թէ՛ Նոքա իրենց սեփական կամքով են աչդպէս վարուում։

Պրոկուրոր, Աչդ մասին ես ոչինչ չգիտեմ։

Լաբորի աչդ առիթով խնդրում է որ զրաւոր հարց տրւի պատերազմական միջոցներին (գեներալ Բիլիոն)։

Ալեմանսո, Գատարանի ուշադրութիւնն եմ դարձնում այն հանգամանքի վրայ, որ Նախկին միջոցները (Տրաբիէ և Ուրիչներ), որոնք նույնպէս ղերծ չեն սխալներից, ներկայ են իմունքով զինւորականները իրենց վեր են համարում դատարանից։

Գեներալ Բուադէֆր և Գրէջֆուսի ու Լատերհաղիի գործերը քննող երկու զինւորական դատարանների մի քանի անդամները նամակներով ներողութիւն են խնդրում որ չեն կարող գալ ու վկայութիւն տալ։

Լաբորի (սաստիկ զարույթով)։ Ասացէք, ի սէր Աստուծոյ, չմն երևակայում արդեօք աչդ վկաները, թէ իրենք մի կաստա են կազմում՝ վեր դատարանից։ Եւ իրօք, միջոցներ-նախագահը չալտնեց պատգամաւորների ժողովում թէ դատարանը չի համարձակւիլ դիպչել գեներալներին! Այժմ աչդ գեներալները գործադրում են միջոցներ-նախագահի ասածը... Ես խնդրում եմ կանչել ու հարցնել տալ գեներալ Բուադէֆրին և բոլոր աչդ զինւորական վկաններին, որոնք չեն եկել։

Նախադահը չալտնում է որ պաշտպանութեան խնդիրների մասին դատարանը չաջորդ օրը իւր վճիռը կը տալ։

Նիստը փակւում է։

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Ն Ի Ս Տ

Նախադահը բացում է Նիստը կարդալով աչլ բացակա վկանների նամակները։ Ի միջի աչոց ստացւած է նամակ Լատերհաղիից, որը չալտնում է թէ, ներկայացաւ դատարանը երբ քննում էր իւր սեփական գործը և որ աչնտեղ կատարած դատավճիռը միանգամայն բաւական է իւր ղերծ որոշելու համար։

Լաբորի չալտնում է թէ հրաժարւում է Լատերհաղիին հարց ու փորձ անել։

Ալեմանսոն Aurore լրագրի անունից, պահանջում է Լատերհաղիի երևալը, և եթէ հարկ լինի՝ նաև ուժով։

Նախագահը չալտնում է դատարանի կալացրած վճիռը բացակա վկանների մասին։ Վճռի մէջ առած է թէ դատարանը որոշել է զուրս կանչել

բոլոր զինւորական վկաներին, նաև էստերհազլին, բայց հրաժարում է կանչել ան քաղաքացիական վկաներին, որոնք զրաւոր չափոնել են իրենց գալու անհնարաւորութեան մասին:

Ապա նախագահը սկսում է զուրս կանչել ներկայ եղող վկաներին: Առաջինն է Դրէյֆուսի կինը: Լաբորին հարց է տալիս նորա ամուսնու կալանաւորման մասին: Նախագահը կանգնեցնում է Լաբորին չափոնելով որ Դրէյֆուսի գործը չի քննուում ալստեղ:

Զուլ (վեր ցատկելով տեղից): Նա չեմ հասկանում, ինչ հիման վրայ դատարանը խլում է պաշտպաններից վկային հարցեր տալու իրաւունքը, որոնց պարզելուց կախած է իմ գործի ելքը: Ահա երեք շաբաթ է, ինչ ինձ ցեխ են չալրտում, իմ տան պատուհաններն են կոտրտում: Նա սպանւթում եմ որ ինձ նոցն իրաւունքը տրւած լինի, ինչ տրւում է ալստեղ ամեն մի աւաղակի և մարդասպանի—իրաւունք իմ պատիւս պաշտպանելու:

Դատարանը վճռում է, որ Զուլան գրաւոր ձեակերպէ ան հարցերը, որ նա պիտի տալ Դրէյֆուսի կնոջ:

Զուլ: Թող տւէք ինձ արդարանալ:

Նախագահ: Բայց օրէնքի մէջ չօդւած կալ, որը արգելում է Դրէյֆուսի կնոջը հարցեր տալը:

Զուլ: Նա չգիտեմ օրէնքը և չեմ էլ ուզում իմանալ: (Բողոքներ):

Լաբորին աւելի երկար խնդրում է թող տալ Դրէյֆուսի կնոջը հարցեր տալ:

Նախագահը կրկնում է իւրը և ժամանակ տալիս Լաբորին որ սա գրաւոր կերպով ձեակերպէ իւր հարցերը, լինում է դադար:

Լաբորին, նիստը վերսկսելուց՝ առաջարկում է դատարանին Դրէյֆուսի կնոջը տրւելիք հարցերի ցուցակը: Հարցերը թւով 16 են. օրինակ. 1) ինչ կարծիքի էք Զուլի բարի նպատակի վերաբերմամբ: 2) ինչի վրայ է հիմնւում ձեր կարծիքը. 3) Նախնական քննութիւնը ձեր ամուսնու դուք օրինական էք համարում թէ ոչ: 4) Ձեք պատմիլ արդեօք գնդապետ Դի Պատի դը Կլանի առաջին ալցի մասին ձեր չքնակարանում: Նւ ալն:

Պրոկուրոր: Դատարանը ալժմ կարելիութիւն ունի համոզւելու պաշտպանութեան իսկական նպատակների մասին: Միջնադէպքերը կրկնւում են և չափազանց նման են իրար: Յիշում էք ալդ առիթով ինչ ասի երէկ: Նա ասի թէ մենք գործ ենք չունենալու մի ծրագրի հետ, որը կանխօրէն կազմւած է: Ալժմ մենք ներկայ ենք ալդ ծրագրի իրագործման: Նոքա չեն ուզում օրէնքը ճանաչել: Բայց մենք ճանաչում ենք օրէնքը և երդւեալների օգնութեամբ մենք կարող ենք նորա կատարեալ չաղթանակը ապահովել:

Զուլան կանգնում է տեղից: Նա հռետոր չեմ, ես սովոր չեմ հրապարակով խօսելու, և շատ կարելի է, որ իմ գործ ածած բառերը լիովին չեն

լաւտնում լոմ մտքերը: Եւ խոնարհուում եմ օրէնքի առջև, ես լարգում եմ դատարանը. բայց ես բողոքում եմ ալն միջոցների դէմ, որ առնուում են ալստեղ և որոնք հակառակ են արդարադատութեան արժանապատուութեանը. Եւ իրօք, իմ նամակից հանել են մի տող և ալդ տողի նիման վրայ ինձ մատնել են դատապարտած լինելու անհրաժեշտութեանը! Համաձայնեցէք որ ալդ ամենը իրաւաբանական «կրիւշոկ»ներ են, արհեստական են, տղեղա համաձայնեցէք որ ալդ ամենը դատարանին անարժան են: Եւ ակամալ ասացի, թէ չեմ ընդունում օրէնքը: Այ, ես ինձ օրէնքից վեր չեմ դնում, բայց ես կանգնած եմ անարդար պրոցեդուրներից վեր, որոնցով կամենում են բերանս փակել:

Նախագահ: Եւ պէտք է նորից ձեր ուշադրութիւնը դարձնեմ ալն բանի վրայ, որ Դրէֆուսի զործի և Ներկալ զործի մէջ ոչ մի կապ չկալ:

Դորանից չետոյ դատարանը մերժում է պաշտպանութեան բոլոր հարցերը, մերժելով դորանով նաև տիկին Դրէֆուսին հարցեր տալը:

ԼԸԲԼՈՒԱ. (Սա փաստաբան է և գլխաւոր աջակիցը Շերեր-Կեստնէրի (սենատի նախկին փոխ-նախագահներից մէկը: Մօտ 40 տարեկան, բաց-չէկ մաղերով): Եւ Պիքարի մանկութեան ընկեր եմ և երբէք մեր չարաբերութիւնները փոխւած չեն: 1895-ին Պիքարը նշանակեց պետ տեղեկութիւնների բիւրօ՝ պատերազմ, մինիստրութեան մէջ և երբեմն խորհրդի էր կանչում ինձ իրաւաբանական խնդիրների մասին: Ալդ ժամանակ նա ինձ հետ չի խօսել Դրէֆուսի զործի մասին: Սեպտեմբերին 1896 թ. նա լանկարծ թողեց իւր պաշտօնը և ուղարկեց ալլ և ալլ տեղեր, վերջը Տունիսիայի Սուս քաղաքը, զինւորական պաշտօնով: Յունիսին 1897 թ. մի դէպք նորան բերաւ Պարիզ, նա ստացել էր իւր նախկին ստորադրեալից (զնդ. Հանրիից) մի նամակ սպառնական ոճերով: Պիքարը պէտք է պաշտ. պահուէր. նա դիմեց ինձ, և ահա ալդ ժամանակ առաջին անգամ խօսեց Դրէֆուսի զործի մասին, առանց ինձ զինւորական գաղտնիքներ չալտնելու: Նա ինձ չալտնեց որ Դրէֆուսը անմեղ է և ցոլց տւեց գին. Գոնդի դրած նամակները: Տունիսիա էղած ժամանակ ստացել էր կեղծ հեռագիր, որ նորա դէմ ինտրիգներ են սկսւած. ալն է՝ Տունիսիա եղած ժամանակ ստացել էր կեղծ հեռագիր, որ ակնյալտնի կերպով ուղարկւած էր զինւորական մինիստրութիւնից: Դեռ 1896-ի վերջին նա ստացել էր երկու կեղծ նամակներ «Սպերանցա» ստորագրութեամբ, որոնք, ըստ երևութին, նոյնպէս զինւորական մինիստրութիւնից էին ուղարկւած: Եւ ալդ կեղծ անունով էր ստորագրած ալն կեղծ հեռագրերից մէկը, որ Պիքարը ստացել էր Սուսում 10 և 11 Նոյեմբերի 1897 թ.: Խնդիրը պարզելու համար ես դնացի սենատոր Տրարիէի մօտ և առաջարկեցի նրան ալդ ֆակտերի մասին կառավարութեանը տեղեկացնել: Տրարիէն համաձայնեց, բաց ասաց որ դորա համար պէտք է չարմար ժամանակ ընտրել: Պիքարի ստացած

նամակները ըստ երևութին ունէին նորան խաւտառակելու նպատակ. Այն որ ուղարկւած էր 1896-ին, բռնել էր զինուորական մինիստրութիւնը և նորա պատճենը վերցրել. միւս նամակները նոյնպէս բռնւած էին պատերազմական մինիստրութիւնից և միայն նորերս են չանձընել Պիկարին:

Լաբորի: Ինչ բովանդակութիւն ունէին այդ հեռագրերը?

Լըբլուս: Հեռագիրներից մէկում ասւած էր. «Այս աստածը (demi-dieu) ամեն օր հարցնում է օրիորդ Կոմէնժին, երբ կարող է նորան տեսնել բարի-աստածը (bon dieu)? Ստորագրած էր «Speranza» (Սպերանցա): Հեռագրի նպատակն էր կարծել տալ թէ Պիքարը լարաբերութեան մէջ էր որ և է քաղաքական դործիչի, օրինակ՝ Շերէր-Կեստնէրի հետ. Հեռագրի մէջ դործածած անհասկանալի խօսքերը պարզելու համար պէտք է ասեմ որ օրիորդ Կոմէնժին չըջանում Պիքարին անւանում էին bon dieu, (բարի-աստած) իսկ սպալ Լալըման'ին կոչում էին «կէսաստած»: Երկրորդ հեռագիրը «Բլանշ» ստորագրութեամբ այսպէս էր. «Այս ապացոյց, որ քաղաքալին հեռագիրը (petit bleu) գրել է Ժորժը»: Այդ հեռագիրը ակնարկ է աչն հեռագրի վրայ, որ ուղարկւել էր ցնդապետ Լստերհագրին և որը, Պիքարի աչքում, Լստերհագրի մեղաւորութեան ապացոյցն էր: «Սպերանցա» է ստորագրւած նաև աչն նամակը, որ ստացել է Լստերհագրին և որով նախադրուչացնում էին նորա դէմ բարձած մեղադրանքի մասին: Դատարանի ուշքն եմ դարձնում աչն հանդամանքի վրայ, որ Պիքարը կատարելապէս օտար է այդ բոլոր կեղծիքներին:

Նախադահ: Որտեղից դուք այդ զիտէք:

Լըբլուս: Ինձ չալանի են ֆակտերը, որովհետեւ ես Պիքարի պաշտպանն էի Պիքարի պրոցէսում:

Լաբորի: Յայտնի է ձեզ, վկայ, որ երբ մի նամակ վերադարձեց Կոմմէնժնէրին՝ Դի Պատի դը Կլան միալնակ չէր գործում, ալ գործում էր ծպտեալ կնոջ հետ:

Լըբլուս: Այո, օրիորդ Բլանշ Կոմէնժին գրած նամակները դը Կլանը վերադարձրեց աչն ժամանակ, երբ այդ պահանջեց զենեւրալ Դաւու, բացի մէկից, որի համար ասել էր թէ մի տիկնոջ մօտ է, ոչը 500 ֆրանկով կը վերադարձնի աչն տեղում, ուր այժմ չինւում է Ալէքսանդր III-ի կամուրջը՝ աւելացնեմ նաև, որ Դի Պատի դը Կլանին մեղադրում էին Կոմմէնժի բնտանիքին անստորագիր նամակներ գրելում: Այդ նամակներից մէկը ցոյց տրւեց ոստիկանութեան պրեֆէկտ Լոդէին, և նա հաստատեց որ նորա հեղինակը դը Կլանն է:

Նախադահ: Այդ բոլորը շատ լաւ. բայց ինչ կապ ունի այդ Լստերհագրի գործի հետ?

Լաբորի: Մենք կ'ապացուցենք որ ծպտեալ դաման, որը դեր է կատարում Լստերհագրի գործում, մի կերպ ծագում էր պատերազմական մինիստրութիւնից և միաժամանակ դաշնակից է Լստերհագրին:

ՇԵՐԵՐ-ԿԵՍՏՆԷՐ: (Նա գունատ է, բայց խօսքը հաստատութիւն և հռանդ է ցոյց տալիս):

Նախագահը զգուշացնում է առաջուց, որ չի թույլ տալու Գրէգորուի գործից խօսելու:

ՇԵՐԷՐ-ԿԵՍՏՆԷՐ: Նա կը հաղորդեմ թէ ինչպէս եկաւ իմ համոզման՝ վերաբերեալ Գրէգորուի անմեղութեան և Նստերհագի մեղաւորութեան մասին: Ինձ ցոյց տւին գեներալ Գոնզի գրած նամակները Պիքարին¹⁾: Գեներալ Գոնզը ալի նամակներում Պիքարի հաշեացքին էր և խրախուսում էր որ Պիքարը շարունակի խուզարկութիւնները: Նա երկար տատանում էի, օգտւեմ թէ ոչ ալի նամակներից: Բայց ալիմ ինձ անհրաժեշտ է թւում որ նոցա կարդամ երգւեալներին:

Նախագահ: Նա ալի չեմ կարող ձեզ ցոյց տալ:

Լաքորին բողոքում է:

Նախագահը վերջ ի վերջոյ համաձայնում է որ ալի նամակների միայն բովանդակութիւնը հաղորդւի:

Նամակները Գոնզի առ Պիքար: Ալի մասին Շերեր-Կեստներ հաղորդեց հետեւեալները. 7 սեպտ. 1896 թ. գեներալ Գոնզ գրում էր Պիքարին. «Սիրելի Պիքար! Շարունակեցէք ձեր խուզարկութիւնները ամենամեծ զգուշութեամբ: Չեմ կարծում թէ հարկ լինի կողմնակի անձերին մասնակցել տալ, օրինակ, էքսպերտներին»: Պիքարը պատասխանում էր թէ կը հետեի ալի ցուցմունքներին, բայց աւելցնում էր. «Ալի մարդիկ, որոնք սխալում էին 1894 թ.-ին, մեծ աղմուկ կը բարձրացնեն, և գուցէ աւելի լաւ է գործը զուտ դատաստանական ճամբով տանել, որ սկանդալ չդուրս գալ»:—Գոնզը ապա գրում էր. «Բանի որ ձեր խուզարկութիւնները ալիքան լաշողեցան, ալիմ խնդիրը ալ ևս ալի չէ որ գործի վրայ լուս սփռել, ալ միայն ալի, թէ ինչպէս կարելի է ճշմարտութիւնը վերականգնել»:—Պիքարը պատասխանում էր. «Մենք պէտք է շտապենք, Եթէ սպասենք՝ ալ ևս դժար կը լինի ճշմարտութիւնը վերականգնել»:

Ապա Շերեր-Կեստներ հաղորդեց թէ ինչպէս նա Գրէգորուի գործի վերաքննութեան համար դիմեց պատերազմական մինիստր Բիլլիօին և մինիստր-նախագահ Մելինին, խնդրելով որ գործը իւր ձեռքը վերցնի. պատմեց թէ ինչպէս պատերազմական մինիստրը չուսողից նորան, թէ ինչպէս մամուլի մէջ ալի ժամանակ քստմնելի կռիւ սկսեց նորա դէմ:

Զողայի հարցմունքին պատասխանելով լալտնում է՝

ՇԵՐԷՐ-ԿԵՍՏՆԷՐ: Ալի, ևս աղաչեցի գեներալ Բիլլիօին և խնդրեցի որ

¹⁾ Գեներալ Գոնզ՝ օգնական շտաբի պետ Բուադէֆրի՝ մեծատրն էր գնդ. Պիքարի. վերջինս պատերազմական մինիստրութեան մէջ տեղեկութիւնների (լրտեսութեան) բիւրօի պետն էր մի առժամանակ, 1895—96-ին:

նա անձամբ ծանոթանալ գործի հետ: Բիլլիօն խոստացաւ, բայց երեք օր ժամանակ ուզեց: Ես ասացի տալիս եմ երկու շաբաթ ժամանակ: Աս լուեցի, թէ եւ այդ ժամանակ ինձ վրա մամուլի մէջ ցեխ էին չարտում, անւանում էին ինձ դերմանացի, պրուսացի...:

Ձուա: Որպէս ինձ—խտալացի!

Շերէր-Կեստնէր: Ես սպասեցի երկու շաբաթ, բայց մինիստրի խոստացած խուզարկութիւնները մասին ոչինչ չիմացալ՝ ոչ այդ ժամանակ և թէ չետոր:

ԿԱԶԻՄԻՐ-ՊԵՐԻԷ ¹⁾ Կանչում է իւր վկայ. նախագահը առաջարկում է նորան աջ ձեռքը բարձրացնել² երդւելու համար: Բայց Կազիմիր-Պերիէն չալտնում է. «Ես չառ ցաւում եմ որ ստիպւած եմ առաջուց չալտնել որ հաղորդել ոչինչ չեմ կարող: Էստերհազիլի գործին ես բոլորովին անծանօթ եմ, իսկ ինչ վերաբերում է միւս գործին, ապա այդ նկատմամբ ինձ կապում է իմ դերը որպէս հանրապետութեան նախկին նախագահ: Ամբողջ ճշմարտութիւնը ուրեմն հաղորդել չեմ կարող:

Նախագահ: Այնուամենայնիւ ես պարտաւոր եմ ձեզ առաջարկել երդւել: Կազիմիր-Պերիէ տատանւում է, բայց չետոյ բարձրացնում է աջ ձեռքը: Լաբորին հարցնում է, գիտէ՞ր արդեօք Կազիմիր-Պերիէն, երբ նախագահ էր հանրապետութեան, այն մեղադրանքի մասին, որ ուղղած էր Դրէֆֆուսի դէմ:

Նախագահը արգելում է այդ հարցը դնել:

Լաբորին հարցնում է գաղտնի դոկումէնտի մասին, որ ցոյց է տրւած եղել Դրէֆֆուսի դատաւորներին, բայց ոչ Դրէֆֆուսին իրան և նորա պաշտպանին:

Նախագահը նորից արգելում է Դրէֆֆուսի գործի մասին հարց տալ:

Կ. Պերիէ չալտնում է թէ իրեն ոչ մի գաղտնի դոկումէնտի մասին չալտնի չէ Էստերհազիլի գործում:

Ձուա և Լաբորի ջանքեր են անում Դրէֆֆուսի մասին խօսել. նախագահը արգելում է: Կազիմիր-Պերիէն վերջը կրկնում է իւր սկզբի ասածը: Հասարակութիւնը մեծ օւացիաներ է սարքում Կազիմիր-Պերիէին, որը թույլտութիւն է ստանում հեռանալու:

ԿԱՍՏՐՕ (մօտ 50 տարեկան) պատմում է թէ ինչպէս բուլւարում գնեց մի լրագիր, ուր կար բորգըրօի ֆակսիմիլէն ²⁾ և տեսաւ որ դա Էստերհազիլի ձեռքն է, որի հետ նա մօտ բարեկամութիւն ունէր: Ապա այդ հաղորդեց Շերէր-Կեստնէրին: Դորանից չետոյ նա ստացաւ մի անատորագիր բաց նամակ, զրւած խեղաթիւրած ձեռքով, որով չալտնում էր թէ այդ զրպարտութիւնը նրան թանկ կը նստի:

¹⁾ Կազիմիր-Պերիէն հանրապետութեան նախագահն էր 1894-ին, երբ քննեց Դրէֆֆուսի գործը:

²⁾ Ֆակսիմիլէն—նույնատիպ ընդօրինակութիւն:

ԵՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

(Նխտը սկսում է երկարատև վէճով Նախագահի և պաշտպանների միջև ալն առթիւ, որ Նախագահը հարկ էր դատել Նախընթաց օրը արած արգելքը՝ տիկին Դրէֆուսին հարցեր զնելու մասին՝ վերացնել և թող տալ որ հարցեր տրւեն նորան Դրէֆուսի և Էստերհազիի մասին)։

ԳԵՆԵՐԱԼ ԲՈՒԱԴԷՖ՝ մերժելով պատասխանել լաբորիին գաղտնի դոկումէնտի մասին, որ վերաբերում է Դրէֆուսի գործին, մերժում է պատասխանել Լաբորիի ալլ հարցերին և ասում է. «Ծպտեալ դամալին ես չեմ ճանաչում։ Գեներալ Գոնզլի նամակների հրատարակութիւնը ես համարում եմ վատ քալ։ (Ալլ նամակները հրատարակեցին օր առաջ երեք լրագրերում)։ Ինչ վերաբերում է Դրէֆուսին՝ ես նորա մեղաւորութեան մասին համոզւած եմ։ Ալլ համոզմունքը ինձ տւել է թէ Դրէֆուսի պրոցէսը և թէ ալն հանգամանքները, որ եղել են պրոցէսից չետու։

Կլեմանսօ, Բալլ օտարօտի է, թէ ինչպէս գաղտնի դոկումէնտը, որ ստացել է Էստերհազին ծպտեալ դամալից, լարող էր ընկնել գեներալ Բուադէֆրի ձեռքը։

Բուադէֆր. Պատերազմական միջատրութեան ոպաները պատական տղերք են, որոնք միմիայն իրենց պարտքն են կատարում և մի հոգս ունին — հոգսը հալրենիքի համար։

ԳԵՆԵՐԱԼ ԳՈՆԶ Կատասխանում է Լաբորիի հարցերին, թէ չի ճանաչում ծպտեալ դամալին, որից Էստերհազին ստացել է գաղտնի դոկումէնտը և չալտնում է Լաբորիի հարցերի առիթով թէ «Ալլ բոլորը թակարդներ են»։ Ալլ խօսքի համար լինում է միջնադէպ, որը վերջ է տրւում փաստաբանների աւագի և ապա պրոկուրորի միջամտութեամբ և Գոնզլի խոստովանութեամբ թէ ալլ խօսքով ինքը աւելի ասաց քան ուզում էր ասել։ Ապա գեն. Գոնզ շարունակում է՝

«Լրագրերում տպած են իմ նամակները զնդապետ Պիքարին։ Պիքարը ինձ հաղորդել էր իւր կասկածները Էստերհազիի մասին։ Նա ասի նրան թէ ալ գէպքում պէտք է ջոկել երկու գործերը, ալն է թէ մի կողմում կալ Դրէֆուսի գործ, միւս կողմում Էստերհազիի գործ. բալլ իմ մտքովը երբէք չի անէել քննել Դրէֆուսի գործը։ Նա խորհուրդ էի տալիս Պիքարին խոյս տալ անդգուչ քալերից, օրինակ՝ Էստերհազիին ձերբակալել առանց բաւականաչափ հիմունքների։

ԿՈՄԵՆԴԱՆՏ ԼՈՏ չալտնում է թէ գործը եղել է ալնպէս, ինչպէս ցոյց է տրւած կամենդանտ Ռաւարիի զեկուցման մէջ. ալն է՝ Պիքարը խնդրել է իրեն՝ Լոտին՝ լուսանկարչական կոպիա հանել ալն քաղաքալին հեռագրից, որ ուղարկւել էր մայրը Էստերհազիին, և ալն կերպ, որ չերեալ թէ հեռագիրը պատուած է, Պիքարը աւելցրեց. «Դուք կարող էք չամենալն գէպս վկայել թէ հեռագիրը ով է ուղարկել»։ Առ ալլ ես ասացի։

«Ես ալդ բնաւ չեմ կարող, ես ուղարկողին չեմ ճանաչում»: Ալդ հանգամանքին կարեւորութիւն չտալով՝ ես շարունակեցի չարաբերութիւններ ունենալ Պիքարի հետ:

ԳՐԻԲԼԷՆ (գինորական մինիստրութեան մէջ արխիւարիտ): Փաստաբան Լըբլուալին ես տեսալ մի անգամ գնդապետ Պիքարի մօտ առանձին: Նոցա մօտ սեղանի վրայ դրած էին երկու պապկաներ դոկումէնտներով. մէկը բաց ծրարի մէջ էր: Ալդ պապկան դրած էր գնդապետ Հանրիի ծրարի մէջ:

Լաբորի: Ալդ ինչպէս կարող էիք ալդքան շուտով նկատել:

Գրիբլէն: Գնդապետ Հանրի ալդ ծրարը օժտել էր իւր զրազալին անուշով:

Լաբորի: Ինչի համար:

Գրիբլէն: Նա չէր կամերում որ վկայաթղթերը իւր բացակայութեամբ կարդացեն:

Լըբլուա (Պիքարի փաստաբանը): Ես պնդում եմ, որ պ. Գրիբլէնի խօսքերը անպաւման սխալ են:

Գրիբլէն: Երգւում եմ Աստուծով որ նա ճշմարտութիւն չէ խօսում:

Լըբլուա: Ես էլ երգւում եմ Աստուծով որ նա ճշմարտութիւն չէ խօսում: Եւ վկան (Գրիբլէնը) ինքը իրան հակառակում է: Էստերհազիի գործի քննութեան ժամանակ նա ալդ դէպքը վերաբերում էր 1896 թ. հոկտեմբերին: Ես ասացի նորան, որ ալդ ժամանակ ես Պարիզում չէի: Դորանից չնոռչ նա փոխեց թիւը: Ալդ բոլորը կարելի է ապացուցանել:

Նախագահ: Ինչպէս?

Լըբլուա: Խուզարկութեան խորհրդի վկայաթղթերով:

Լաբորին խնդրում է որ ալդ վկայաթղթերը առաջ բերեն:

Ա. Կլեմանսօ: Երկու վկաներից մէկը անպատճառ ստում է:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՄԵՐՍԻԷ (Նախկին պատերազմական մինիստր Դրէֆուսի գործի քննութեան ժամանակ) կանչւում է իբր վկայ:

Լաբորի: Գիտէ արդեօք գեն. Մերսիէն կոմենդանտ Ռաւարիի զեկուցման մասին:

Մերսիէ: Ոչ, չգիտեմ:

(Լաբորին ապա շարունակում է հարցեր տալ նոյն զեկուցման մասին. Մերսիէն շարունակ կրկնում է որ չգիտէ: Ապա Լաբորին հարցնում է գաղտնի դոկումենտի մասին Դրէֆուսի գործում, ուր կալ ալս խօսքը՝ «Ալդ կանալիա Դ...»): Մերսիէն պատասխանում է թէ ալդ վերաբերում է Դրէֆուսի գործին, որի մասին ինքը չպիտի խօսէ):

Լաբորի: Յաւտնի է արդեօք գեն. Մերսիէին մի քանի մտերմական դոկումենտների հրատարակութեան մասին?

Մերսիէ: Ես կարդացի Eclair («Էքլէր») լրագրում, թէ ալնտեղ խօսքը ինչ-որ դոկումենտների մասին է: Ես չեմ ճանաչում:

Լաբորի: Դրէֆֆուին կալանաւորելուց չնստի շուտով երևացին Libre Parole, Eclair և Patrie լրագրերում տեղեկութիւններ ալդ մասին, որոնք կարող էին բղխել միայն պատերազմական մինիստրութիւնից: Գեն. Մերսիէն հրամայեց արդեօք քննութիւն կատարել ալդ առիթով:

Մերսիէ: Ես ոչ մի քննութիւն կատարել չտւի: Ալդ ամենը կատարւել էր մինիստրութիւնից դուրս: Իսկ եթէ կ'ուզէք իմանալ իմ սեփական կարծիքը—ես կ'տեսնեմ որ ալդ մերկացումները կատարւեցին մինիստրի կամքի հակառակ: Ես կարող եմ ալդ ասել, որովհետեւ ալդ ժամանակ ես մինիստր էի:

Ապա, պատասխանելով Լաբորիի հարցին, Մերսիէն կրկնում է, որ մերկացնողներին չգիտէ, բայց որ չի կարծում թէ նոքա մինիստրութեան միջից լինէին:

Ա. Կլեմանսո: Բայց էլ ո՞ր աղբիւրից կարող էին ծագել մերկացումները, քանի որ դոքա չալտնի էին միայն պատերազմական մինիստրութեան մէջ:

Մերսիէ: Ալդ երբ պատահեց:

Լաբորի: 29-ին հոկտեմբերի (1894 թ.):

Մերսիէ: Ալդ ժամանակ Դրէֆֆուսը արդէն կալանաւորւած էր, և մերկացումները կարող էին բղխել միայն նորա ընտանիքից:

Լաբորի: Բայց դեն. Մերսիէին լաւ չալտնի էր, որ գնդապետ Դի Պատի դը Լիլան սաստիկ սպառնում էր տիկ. Դրէֆֆուսին, պահանջելով որ նա սչինչ չխօսի իւր մարդու անհետանալու մասին: Նա ի հարկէ ոչինչ չասաց: Առաջարկում եմ դատարանին տիկ. Դրէֆֆուսին և գեն. Մերսիէին աչք-աչքի կանգնեցնել:

Ապա Լաբորին նորից խօսում է գաղտնի դոկումէնտի մասին. նախագահը թօթւում է ուսերը: Լաբորին շարունակում է՝—

«Ինչպէս հաղորդւած էր լրագրերում, գեշերալ Մերսիէն ինքը չալտնել է, թէ առաջարկել է դատարանին գաղտնի դոկումէնտ: Ես չուս ունիմ որ եթէ ալդ առթիւ նորան դիմեմ, նա չի հերքիլ:

Մերսիէ: (Բարձր ձայնով): Ներեցէք, ներեցէք, դա իսկ չէ: (Հասարակութիւնը բուռն ծափահարում է. փաստաբանների մի մասն էլ մասնակցում է):

Լաբորի: Այստեղ չպէտք է մութ բաներ մնան, ուստի խնդրում եմ գեն. Մերսիէին հաղորդել, կամենում է արդեօք իւր պատասխանով ասել, թէ գաղտնի դոկումէնտ չկար, թէ նա կամենում էր ասել թէ ալդպիսի լալտարարութիւն նա չի արել:

Մերսիէ: Առաջին հարցին հրաժարում եմ պատասխանել:

Լաբորի: Գեներալ! Եթէ դուք տաք ալն պատասխանը, որի համար խնդրում ենք, ապա լալտարարում եմ ձեզ, որ մենք կ'լսոնարհենք ձեր

արժանապատուութեան առաջ: Մենք երբէք կասկածներ չենք ունենալ, եթէ դուք տաք մեզ զինւորի ազնիւ խօսք:

Մերսիէ: Քանի որ ինձնից հարցնում են իմ կարծիքը զինւորի խօսքի վրայ,—ես կ'աամ խօսք: Յաջտարարում եմ, որ Ղրէյֆուսը դաւաճան էր և դատապարտւել է կանոնաւոր և օրինական կերպով: (Բուռն ծափահարութիւններ և «կեցցէ գե՛ն. Մերսիէ»!):

(Ապա Լաբուրին կտրականապէս դնում է գաղտնի զոկումէնտի հարցը, բայց Մերսիէն դորան չի պատասխանում):

Նիստը ընդհատւում է դադարով և վերսկսում է ժամը 5-ին: Վատարանը մերժում է մի շարք խնդիրներ որ հաջցել էր Լաբուրին՝ ղեներալ Բուազէֆրին և Ռաւարիի ղեկուցման առթիւ տրւելիք հարցերի մասին:

ՏՐԱՐԻԷՅՈ (սենատոր. նախկին մինիստր արդարադատութեան: Նախադա՛ը մեծ չարգանքով է վերաբերում դէպի նա և թող է տալիս խօսել առանց ընդհատելու. Տրարիէն խօսում է մէկ ու կէս ժամ): Նա պատմում է պարզ ու անշեղ Ղրէյֆուսի և Էստերհազլի գործերը և երզեալների ուշքն է դարձնում աչն հակասութեան վրայ, որ Ղրէյֆուսը դատապարտւած է բորղըրօի (մի զոկումէնտի) հիման վրայ, որովհետև բորղըրօի ձեռագրութիւնը նման է նորա ձեռագրութեան, իսկ Էստերհազլին արդարացրած է, որովհետև թէև բորղըրօի ձեռագրութիւնը Էստերհազլիինն է, բայց դա Ղրէյֆուսն է կեղծել: Ապա Տրարիէօ'ն խօսում է աչն գաղտնի զոկումէնտի մասին, որը ցոյց է տրւած եղել դատաւորներին, բայց ոչ Ղրէյֆուսին և նորա պաշտպանին: «Չկալ, ասաց նա, աչնպիսի պետական հիմունքներ, որոնք արդարացնէին այդպիսի անկարգութիւններ: Վարեւու աչդ ձեր հակառակում է մեր արդարադատութեան հիմնական սկզբունքներին»:

Տրարիէօ'ն ապա պատմում է, թէ ինչպէս Պիքարը, իւր մերձակոր իշխանութեան լանձնարարութեամբ, վարում էր քննութիւն Էստերհազլիի դէմ, և թէ ինչպէս պատերազմական մինիստրութեան շրջաններում ծափեց Ղրէյֆուսի գործը վերաքննելու միտքը: Այդ ժամանակ Eclair լրագրում տպւեց բորղըրօի ֆաքսիմիլէն, որի մէջ կալ ար ֆրազը—«Աչդ կանալիա Ղրէյֆուսը...»: Աչդ զոկումէնտը, լրագրի ասելով, կտրականապաշտոյց էր Ղրէյֆուսի մեղաւորութեան, աչսպէս ասած՝ վերջին քարը նորա գերեզմանի վրայ: Բայց աչդ զոկումէնտը փոխել էին թերթի շահերի համար և և նորա մէջ դրել էին Ղրէյֆուսի անունը, մինչդեռ բնագրի մէջ միայն «Գ» տառը կալ: Միևնոյն ժամանակ «Matin» լրագրում դուրս բերւեց բորղըրօն և հետը դրել Ղրէյֆուսի նամակներից նմուշներ, որ ցոյլ տուի կատարեալ նմանութիւնը: Ո՞րտեղից են գալիս արդեօք աչդ մերկացումները?

Յետոյ Տրարիէօ'ն առաջ է բերում գե՛ն. Գոնզի նամակները: Ապա խօսում է սպառնական նամակների և կեղծ հեռագրերի մասին, որ ուղար-

կւած էին Պիքարին. Նա ապացուցում է թէ ինչպէս ծածուկ ազիտատորներ նորից գրգռեցին հասարակաց կարծիքը, չիշեալ լրագրորի մերկացումներն միջոցով, ալ և պատգամաւորներն ժողովում եղած վիճաբանութեանց միջոցով, և ալն էլ ալնպիսի ժամանակ, երբ կառավարութեան մի քանի անդամները հող էին պատրաստում գործը վերաքննելու:

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Օ Ր

Նախագահը, բաց անելով նիստը, չափոնում է թէ պաշտպանութեան խնդիրները որ արւած էին նախորդ օրը դատարանին, մերժւած են: Ապա կարդացում է գեներալ Բուադէֆրի նամակը, որով նա խնդրում է շուտով հարց ու փորձի ենթարկել գնդապետ Հանրիին՝ սորա տկար առողջութեան պատճառով: Ապա կարդացում է տիկին Լ. Դրէչֆուսի նամակը, որով խնդրում է ալ ևս իրեն չկանչել հարցուփորձի, որովհետեւ ալս վերջին օրերի տնցքերը աչնքան ուժեղացրել են նորա սրտի հիւանդութիւնը, որ նա վախ է կրում հարցուփորձի միջոցին ուշաթափութեան մէջ ընկնի: Կանչւում է սենատոր Տրարիէօն, որին Լաբորին հարց է տալիս գաղտնի դոկումէնտի մասին, որի համար Տրարիէօն ասում է թէ նորա մասին իմացաւ ոչ մինիստր եղած ժամանակ, ալ չետոյ կողմնակի կերպով: Լաբորին կամենում է ալդ առթով ալ հարցեր տալ, բայց նախագահը արգելում է Դրէչֆուսի գործից խօսել: Կանչւում է ապա կոմենդանտ Ֆորցլինետին, (նախկին վերատեսուչը Շերչ-Միդի կոչւած բանտի, ուր պահւում էր Դրէչֆուսը): Ֆորցլինետին հետեւում էր Դրէչֆուսին, որից նա տպաւորութիւն էր ստացել թէ անմեղ է. և երբ դատաւարանցին Դրէչֆուսին, նա մօտեցել էր սորան ու ասել— «Թող աւէք սեղմել ձեր ձեռքը, կապիտան». զորա համար և նա յարձակեց ծառաւութիւնից): Լաբորին նորան հարց է տալիս, բայց նախագահը արգելում է, որովհետեւ Դրէչֆուսին է վերաբերում: Ապա կանչում են Դի Պատի դը Կլանին, որը կատարել էր Դրէչֆուսի գործի նախնական քննութիւնը: Լաբորին հարց է տալիս նորան օր. Բլանշ Կոմէնսին վերաբերեալ, բայց նա մերժում է պատասխանել, ասելով որ մասնաւոր գաղտնիքները նա չի չափոնիլ և որ ալդ չի վերաբերում էստերհազիի գործին:

ՀԱՆՐԻ, ԳՈՆԶ և ԼԸԲԼՈՒԱ. (Ենթասպալ Հանրին համարւում է Դի Պատի դը Կլանի հետ ի միասին՝ զլիաւոր պատճառը Դրէչֆուսի գործի: Հանրին ժողովրդի մարդ է, որը երկու անգամ ազատւել է թշնամու ձեռքերից պատերազմի ժամանակ, ստացել է իւր աստիճանները միմիայն իւր քաջութեամբ և հաւատարմութեամբ):

Լաբորի, Մալոր Ռաւարին հաղորդել է իւր զեկուցման մէջ, թէ գընդապետ Պիքարը բաց է արել աչն թղթերի ծրարը, որ ենթասպալ Հանրին գաղտնի դոկումէնտների հետ դրել էր արխիւի մէջ: Ճիշդ է ալդ արդեօք:

Հանրի: Ես աչդ ժամանակ արձակուրդի մէջ էի, երբ Պիքարը հրամայել էր արխիւարիտա Գրիբլէն'ին փանծնել նորան ղոկումէնտները:

Լաբորի: Ինչ աստիճան ունէիք զուք աչդ ժամանակ:

Հանրի: Ես բատալիոնի պետ էի:

Լաբորի: Ում հրամանի տակ էիք գտնուում:

Հանրի: Գնդապետ Պիքարի հրամանի տակ:

Լաբորի: Եւ զուք զարմանալի էք գտնում որ Պիքարը պահանջել է իրեն փանծնել ղոկումէնտները?

Հանրի: Աչդ ղոկումէնտները զրեւ էր պահարանում գնդապետ Սանդհէրը, որը ինձ էր փանծնել. և ես հրաման ունէի որ նոքա կարող էին բացուել միայն շտաբի գլխաւորի ներկայութեամբ:

Լաբորի: Ո՞ր էր աչդ ժամանակ գնդապետ Սանդհէրը:

Հանրի: Նա հիւանդ էր:

Լաբորի: Ո՞վ էր նորան փոխարինում?

Հանրի: Գնդապետ Պիքար:

Լաբորի: Շնորհակալ եմ. աչդ քանն էլ ինձ հերիք է: Ասացէք խնդրեմ, ով է աչժամ պետը շախմատութեան գործերի համար:

Հանրի: Ես:

Լաբորի: Ում գլխաւորութեան ներքոյ:

Հանրի: Գեներալ Գոնզլի (որ է գլխաւոր շտաբի պետի օգնականը):

(Կանչուում է գեն. Գոնզ):

Նախագահ: Գեներալ! Լրագրերի մէջ հրատարակուել են ձեր նամակները գնդապետ Պիքարին. կը հաղորդէիք մեզ ձեր նամակները իսկական միտքը:

Գեն. Գոնզ: Իմ նամակների միտքը լաւ մըբռնելու համար պէտք է գիտենալ թէ ինչ հանգամանքներում էին նոքա գրւած: Ես առաջարկում էի գնդ. Պիքարին բերանացի և թէ գրաւոր կերպով՝ գործի քննութեան մէջ մեծ զգուշութիւն պահպանել. Եւ ես առաջարկում էի նրան ինձ տալ ֆակտեր և չքաւականանալ միայն տպաւորութիւններով, որովհետեւ Պիքարը ուզում էր Էստերհազին նոյն իսկ ձերբակալել, և ես զիմադրում էի: Գորա հետ միասին ես խորհուրդ էի տալիս բոլորովին մի կողմ թողնել Դրէլֆուսի գործը, որովհետեւ Պիքարի սկսած հետախուզութիւնները չէին վերաբերում աչդ գործին: Էստերհազին կարող էր լինել Դրէլֆուսի ֆանցակիցը, և կամ կարող էր մի բոլորովին ալ գործի մէջ խառնուած լինել: Ես կ'աւելացնեմ, որ աչդ գրադրութիւնը Պիքարի հետ լրտեսութեան գործի էր վերաբերում, մի բանի, որից աւելի դադանին չկալ աշխարհումս: Պիքարի առաջին պարտքն էր աչդ ի պաշտօնէ գրադրութիւնը զադտնի պահել, որովհետեւ միայն պատերազմական միջոցները և շտաբի պետը իրաւունք ունէին գիտենալու Գնդ. Պիքարը լրտեսութեան բիւրօի պետն էր:

դա մի մեծ պատիւ է, բայց և ահագին պատասխանատուութիւն և աշխատանք է պահանջում. դնդ. Սանդէէրր դորանից մեռաւ!

Լաբորի. Այդ ինչ դոկումէնտներ են, որոնց մասին խօսք կալ ձեր նամակներում և որոնց առիթով հարցնում էք թէ ինչպէս նոքա կարող էին ընդօրինակել:

Գոնդ. Ահա ինչ. Գնդ. Պիքարը չաւակնում էր թէ դտել է որ էստերհազին փորձել է ձեռք բերել արտիլերիական հրաձգութեան զասագիրքը (Manuel de tir d'artillerie) և որ նա իւր ռեզիմէնտում (74-րդ) վերցրել է պատճեններ մտերմական դոկումէնտներից:

Ես պահանջեցի Պիքարից քննել այդ գործը. բայց ոչ մէկի և ոչ միւսի համար նա ընդունակ չեղաւ էստերհազինի դէմ ամենափոքր ապացոյց բերել:

Լաբորի. Գն. Գոնզը իւր նամակներում խորհուրդ է տալիս Պիքարին ձեռագրերի համեմատութիւններով չզբաղել: Միթէ խօսքը բորղըրօի մասին չէր:

Գոնդ. Ես խորհուրդ էի տալիս սչ մի համեմատութիւններ չանել:

Լաբորի. Բայց դուցէ դուք խորհուրդ էիք տալիս ձեռագրութիւնները հետազօտել: Խնդիրը բառերի մէջ չէ:

Գոնդ. Այո, խորհուրդ էի տալիս:

Լաբորի. Ուրեմն խնդիրը բորղըրօի մասին էր:

Գոնդ. Այո:

Լաբորի. Լաւ, քանի որ խօսքը բորղըրօի ձեռագրութեան մասին է, նա ուրեմն միաժամանակ վերաբերում էր Գրէյֆուսի գործին:

Գոնդ. Բայց ես ասացի Պիքարին, որ նա մի կողմ թողնի Գրէյֆուսի գործը:

Լաբորի. Լաւ, հարկ եղածը իմացալ:

(Պաշտպանները շարունակում են Հանրիի հարուփորձը. Երկարատե խօսք է լինում ալն առթով, թէ արդեօք ճշմարիտ է որ Հանրին տեսել է փաստաբան Լըբլուաին Պիքարի հետ խորհրդակցելիս նորա կաբինէտում):

Հանրի. Ես երբէք չեմ խորհրդակցել Լըբլուալի հետ:

Լըբլուան պնդում է որ ունեցել է:

Հանրի. Դա սխալմունք է:

Լաբորի (դիմելով Լըբլուալին). Չէք կարող արդեօք ասել թէ ձրտեղ էր պատահել խորհրդակցութիւնը:

Լըբլուա. Հանրիի կաբինէտում:

Հանրի. Կրկնում եմ, որ վկան սխալում է:

Լաբորի. Չէք կարող, պ. Լըբլուա, նկարագրել Հանրիի կաբինէտը:

Լըբլուա. Դա ճամբորդ աղաւնիների մասին էր: Ձեր բիւրօն երկու պատահանների մէջ է. մուտքը մի երկար կորիդորի աջ կողմի առաջին դռնից է:

Հանրի: Այդ ճիշդ է. բայց ես պնդում եմ որ ձեզ երբեք չեմ ընդունել իմ կարելիքս:

Ապա Հանրի մի հարցի պատասխանելով, որ գաղտնի դոկումէնտները 1895 թ-ից սկսած կնքւած են պահուում:

Մի քանի անգամ հարցերից լիտով Հանրին խնդրում է որ թույլ տրւի տուն զնալ որովհետեւ ջերմ ունի և բժշկի հակառակ է դատարան եկել:

Լաբորի: Դարձնում եմ դատարանի ուշքը այն բանի վրայ, որ վկան երէկ մի գործով ուղարկւած էր ուրիշ տեղ, իսկ այսօր արդէն հիւանդ է:

Հանրի (տաքացած): Ես չեմ թույլ տալ որ իմ խօսքերը կասկածի ենթարկւեն. օ, այդ էր պակաս: Իրաւունք չունիմ ջերմով հիւանդանալու? Ես մասնակցել եմ 18 կռիւներում, պ. պաշտպան, և աշխտեղ է որ ես ջերմ եմ ստացել! Եւ ես այսօր էլ կ'երթալի ուր ինձ ուղարկէին, եթէ ջերմը ստիպած չլինէր ինձ Պարիզ վերադառնալ:

(Լինում է դադար. ապա նախագահը չափում է թէ մերժւած է Լաբորիի խնդրը տ. Բուլանսիին կանչելու, որի մօտ Էստերհազիից նամակներ կան: Ա. Կլեմանսօն խնդրում է որ հարց ու փորձերը կատարեն տիկ. Բուլանսիի տանը, և որ նամակները, որոնց մէջ կան սպառնական նամակներ, ուղղած տիկ. Բուլանսիին, դատարանին չանձնւեն: Ապա մի անկարեւոր հարց են տալիս Լաբատիւյին, և ապա կանչում են կոմենդանտ Ռաւարիին, որը իւր զեկուցման մէջ ասել էր թէ Պիքարը տեղ է փոստաբան Լըբուլայի ձեռքը գաղտնի աքտեր, որոնց մէջ ալն, ուր կալ գրւած «Այդ կանալիա Դ... շատ պահանջկոտ է դառնում»:

Լաբորի: Այդ ինչ դոկումէնտ էր?

Ռաւարի: Չգիտեմ:

Լաբորի: Բայց ձեր զեկուցման մէջ դուք լիշատակում էք. ուրեմն գիտէք:

Ռաւարի: Իմ գործը չէր նորանով զբաղւել: Ես միայն գրում էի վկաների ցուցմունքները: Թող բերեն Էստերհազիի գործը և դուք կը տեսնէք: Լաբորի: Ախ, ինչ հիանալի քննութիւն!

Ռաւարի: Բողոքում եմ այդ խօսքերի դէմ: Զինւորական քննութիւնը չի կատարում աջակէս որպէս ձերը:

Լաբորի: Այդ դոկումէնտը նուցն է, որ Էստերհազին ստացաւ, իւր խօսքերով, ծագեալ կնոջից և ուղարկեց զինւորական մինիստրին իւր պաշտպանութեան համար: Ինչպէս կարող էր այդ դոկումէնտը զուրս գալ զինւորական մինիստրութիւնից:

Ռաւարի: Այդ ինձ անյայտ է:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՊԵԼԼԵՏ (Պարիզի հրապարակի հրամանատարը, որին չանձնւած էր կատարել Էստերհազիի գործի նախնական քննութիւնը, Ռաւարիից լիտով): Ես ամենամեծ չարգանք ունիմ իմ երկրի արդարադա-

տութեան համար: Նս պատրաստ եմ հրաժարել ծառայական գաղտնիք-
ներ պահպանելու իրաւունքից և մանրամասն պատմել նախնական քննու-
թեան ընթացքը, որ ես վարում էի: Նս կ'ընեմ միմիայն այն բաներից,
որոնք երկրի պաշտպանութեան դործին են վերաբերում: Էստերհազի
մասին ինձ չանձնւած էր երկու քննութիւն կատարել, մէկը գինւորական,
միւսը դատաստանական: 14-ն նուեմբերին էր (1897), երբ Մատթէոս
Դրէչֆուս պատերազմական մինիստրութեանը տւած իւր գանգատով Էս-
տերհազին մեղադրեց թէ նա է բորղըրօի իսկական հեղինակը: 16-ին
ես հրաման ստացալ գնն. Սոսիէից գինւորական քննութիւն կատա-
րելու: Կանչեցի Մ. Դրէչֆուսին: Մատթէոս Դրէչֆուս (դատապարտու-
ածի եղբայրը) չներկայացրեց ինձ ոչ մի ապացոյց Էստերհազի դէմ:
Նորա ցանկութեամբ ես հրաւիրեցի ինձ մօտ պ. Շերէր-Կէստնէրին: Բալց
իմ հարցմունքին թէ ուր են ձեր ապացոյցները? Շերէր-Կէստնէրը պա-
տասխանեց թէ նա ոչ մի ապացոյց չունի, բալց որ ալգայիսիներ ունի
Լըբլուան: Կանչեցի սորան: Նա ներկայացրեց մի քանի փորձեր Էստեր-
հազի ձեռագրութիւնից և գնն. Գոնզիի նամակները գրւած՝ գնդ. Պիքա-
րին: Նորա ասելով Լըբլուան ալդ նիւթերը ստացել էր Պիքարից: Գորա
հետ միասին նա ասաց, նոյն Պիքարի վրալ հիմնելով, թէ պատերազմա-
կան մինիստրութեան մէջ կալ վկայաթուղթ Էստերհազի վերաբերեալ՝
դաւաճանութեան առիթով: Ասաց թէ ալդ նշանաւոր տեղեկութիւնը նա
ստացել էր իւր բարեկամ Պիքարից: Այսպէս ուրիմն, գնդ. Պիքարը չալտ-
նել էր իւր բարեկամ Լըբլուալին թէ կան գաղտնի վկայաթղթեր Էստեր-
հազի դէմ: Պիքարի կողմից դա մի ծանր քալ էր. համոզւեցալ որ Պի-
քարը մեծ սխալ է գործել: Կարդացի գնն. Գոնզիի նամակները, որոնք ոչ
մի վերաբերմունք չունէին Դրէչֆուսի գործին: Բալց, դորա հակառակ,
ապացոյցը ձեռքիս էր որ Պիքարը մի ամենամեծ գինւորական սխալ էր
կատարել: Նա մի օտարի, ինչպիսին է փատաբան Լըբլուա, հաղորդել
էր իւր մեծաւոր դնն. Գոնզիի նամակները: Նս եղբակացրի որ Պիքարին
պէտք էր կարգապահական պատժի ենթարկել և պահանջեցի որ Պիքարը
ետ կանչւի Տունիսիալից, որ կարողանալ իրեն պաշտպանել: Գնն. Սոսիէն,
հասարակաց կարծիքին զիջանելով, ինձ պատւիրեց սկսել երկրորդ քննու-
թիւնը՝ դատաստանական ձեռով: Կանչել տւի Էստերհազիին: Ասլա հրա-
մալեցի խուզարկութիւն կատարել Պիքարի մօտ: Բորղըրօի մասին շատերն
էին խօսում, բալց ամենքը տեսել էին միայն պատճենը, մինչդեռ պատ-
ճենը բոլորովին նման չէ բնագրին, և գրեթէ կարելի է ասել թէ ալդտեղ
կեղծիք է տեղի ունեցել: Պէտք է նկատեմ, որ Պիքարը գործել է աւելի
քան թեթեամտութեամբ: Քննութեան ժամանակ նա խօսում էր ինչ-որ
քաղաքային հեռագրի մասին, որ ուղարկւած էր Էստերհազիին և որը
բռնել է Պիքարը: Նս ալդ հեռագիրը մօտս բերել տւի: Պիքարը կամեցել

էր լուսանկարել ալդ ղոկումէնտը աչն կերպ, որ նկատելի չլինի թէ նա պատուած է: Ալդ կ'ունենար աչն միտքը թէ ղոկումէնտը գտնել է Էստերհազի մօտ: Հեռագրի վրայ չկար պոստալին նամակաղրոշմ, և պարզ էր, որ ալդ հեռագիրը Էստերհազին երբէք չէր ստացել: Ուրեմն ապացուցւած չէր հեռագրի խտրութիւնը, Բացի ալդ, քննութիւնը ցուց տւեց որ գնդ. Պիքարը փորձել էր հեռագրին խտրականութեան կերպարանք տալ: Նա լուսանկարել էր տւել աչնպէս որ պատուածքները չերեան և նորա վրայ դրել էր պոստի կնիք: Սա ապացուցւած և վկայւած է: Միւս կողմից, չափազանց միամտութիւն կը լինէր Պիքարի համար մտածել, թէ քաղաքալին հեռագիրը ուղարկւած լինէր Էստերհազիին մի օտարերկրեայ դեսպանութեան զինուորական կցորդի կողմից ¹⁾ որովհետեւ զինուորական կցորդը երբէք ալդքան անզգուշ չէր վարւի: Պիքարը, բացի ալդ, խոստովանեց, որ նա, առանց պատշաճաւոր թուլտութեան, բաց էր անում Էստերհազիի նամակները ութ ամիս շարունակ, առանց սակաչն նոցա մէջ կասկածաւոր բան գտնելու: Չբաւականանալով դորանով, նա հրամայել էր խուզարկութիւն կատարել Էստերհազիի մօտ: Նա ուժով կոտորել է տւել նորա սեղանի արկղները, բաց է արել տւել նորա կնոջ պահարանը և մինչև անգամ չինել է տւել մի կեղծ բանալի, որը մոռացմամբ թողել են կողպէքի մէջը: Ալդ ամենը անասելի մանեօվրներ էին: Եւ ես չզարմացայ երբ Էստերհազիին անպարտ արձակեցին: Ես ինձ համար մեծ պատիւ եմ համարում, որ կարող եմ ապացուցել, որ Փրանսիական զօրքի մէջ չկայ երկու դաւաճան, ալ կա միայն մէկը (Գեն. Պելլիէօին աղմկալի ցոյցեր են անում):

Կարող եմ երկու խօսք էլ Դրէշֆուսի գործին վերաբերեալ ասել:

Նախագահ. Ես ալդ չեմ կարող թուլ տալ:

Լաբորին նախ խնդրում է թուլ տալ. բաց նախագահը արգելում է. ապա Լաբորին բողոքում է որ զենեւրալներին թուլ է տրւում մեղադրանքներ անել Դրէշֆուսի վրայ, իսկ պաշտպաններին չի թուլ տրւում հերքել:

Ա. Կլեմանսօն հարց է տալիս Ռաւարիի զեկուցման մէջ լիջատակող գաղտնի ղոկումէնտի մասին, թէ արդեօք ինչ կարծիքի է ալդ մասին:

Պելլիէօ. Ինչ կարծիք էք ուզում որ ես չալտնեմ. ես ալտեղ եկած եմ, որ ասեմ ինչ գիտեմ, և ոչ թէ կարծիքներ չալտնելու համար:

Նախագ. Պրն. պաշտպան, դուք իրաւունք չունիք վկայից հարցնել կարծիք որ և է բանի վերաբերեալ: Դա հարցադրութիւն չէ:

Ա. Կլեմանսօ. Ներողութիւն: Մեզ չալտնի է որ Էստերհազին, իւր ասելով, ստացել է մի ղոկումէնտ ծպտեալ դամալից, և որ ալդ կինը ղոկումէնտը պէտք է ձեռք բերած լինէր պատերազմական միջոցաւորութիւնից:

¹⁾ Ամեն մի մեծ պիտութեան դեսպանատան մէջ կալ նաև զինուորական ներկայացուցիչ, որ կուշում զինուորական աստաջ (զինուորական կցորդ):

ուր նա գտնուում էր: Այսպիսով դոկումէնտին վիճակւած է եղել ամբողջ Պարիզը պատել: Ինչ կ'ասի այդ մասին գեն. Պելլիէօն:

Պելլիէօ: Այդ մասին ինձ ոչինչ չապտնի չէ:

Ա. Կլեմանսօ: Այսպիսով ուրեմն, մի դէպքում, երբ Պիքարի ձեռքում գաղտնի դոկումէնտներ կան, գեն. Պելլիէօն նոցա մասին կարծիք է կազմում, իսկ հակառակ դէպքում՝ նա կարծիք չունի:

Պելլիէօն թօթւում է ուսերը:

Ա. Կլեմանսօ: Հարցնում եմ վկային, ինչու նա հրամայեց խուզարկութիւն անել Պիքարի մօտ, իսկ Էստերհազիին չխուզարկեց:

Պելլիէօ: Այդ խուզարկութիւնը աւելորդ կը լինէր, որովհետեւ ինքը Պիքարը այդ մասին հոգս էր քաշել:

Ա. Կլեմանսօ: Բայց այդ ժամանակի ընթացքում անցել էր մի քանի ամիս: Ինչու դուք Էստերհազիին չխուզարկեցիք:

Պելլիէօ: Որովհետեւ հարկ չհամարեցի:

Ապա կանչւում է փաստաբան Սայլ, ծերունի, որը պատմել էր թէ Դերէֆուսի դատաւորներից մէկը միամտաբար իրեն ասել է թէ դատարանին իրօք ներկայացել է գաղտնի դոկումէնտ, չապտնի բորգըրօից դուրս: Լաբորին հարց է տալիս այդ մասին. նախագահը արդեւում է. երբ Ա. Կլեմանսօն նորի առիթով հարց է տալիս, Սայլը լռում է:

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Օ Ր

Կանչւում է նորից գեն. Պելլիէօ:

Պելլիէօ: Ես բոլորովին չեմ հասկանում թէ ինչ է կատարւում այստեղ: Ձուան մեղադրւում է զինւորական դատարանը վիրաւորելու համար: Այդ վիրաւորանքին նա չէր արժանացել, որովհետեւ դատարանը կազմող օֆիցէրները գործում էին կատարեալ անկախ կերպով: Նոքա ծառայել են հայրենիքին պատերազմի գաշտում, մինչդեռ ուրիշները այդ միջոցին տանն էին նստած: Ես շատ ցաւում եմ, որ Էստերհազիի գործը ոչ լիովին հրապարակապէս քննուեց. բայց դա պատերազմական միջոցների գործն էր: Պէտք է նորից կրկնեմ, որ գնդապետ Հանրի երբեք խորհուրդ չէր արել փաստաբան Լըբրուալի հետ. այդ ապացուցւեց Էստերհազիի պրոցէսում:

Ձուա. Վկան իմ հասցէին ակնարկ արաւ, ասելով թէ ոմանք տանն էին նստած, երբ ուրիշները կուրի դաշտում էին: Բայց ես ինձ թույլ եմ տալիս հարցնել, միթէ նա չգիտէ թէ հայրենիքին կարելի է ծառայել ալ և ալ կերպ: Գեներալ Պելլիէօն նորան ծառայում է սրով, ես՝ գրչով: Եւ ինչ գիտե՞ք թէ ով աւելի լաւ է ծառայում: Ես կ'թողնեմ ապագային գեներալ Պելլիէօ'ի և Էմիլ Ձուաի անունները, և թող դոցա մէջ ընտրութիւն անել (Մտախաբութ., ծիծաղ և աղմուկ):

ԳՆԴԱՊԵՏ ՊԻՔԱՐ: (Ձուալի ամենազլխաւոր վկան. 45 տարեկան,

բարձրահասակ), Լաբորիի հարցմունքին պատասխանելով, ասում է:—Մա-
յիսին 1896 թ., ինձ հասցրել էին Էստերհազիին ուղղած մի քաղաքային
հեռագրի առանձին մասերը: Այդ ժամանակ ես պետ էի տեղեկութիւնների
բւերօր պատերազմական միջոցառումների մէջ, այլ խօսքերով պետք
բաժանմունքի, որը վարում է լրտեսութեան գործերը, Հեռագրից երևում էր,
որ Էստերհազին գտնւում էր կասկածելի չարաբերութիւնների մէջ, Նախքան
իմ մեծին (գեներ. Գոնզիլ) այդ մասին չափանելը, ես դիմեցի մի օֆիցէրի,
որը ճանաչում էր Էստերհազիին, տեղեկութիւններ ստանալու համար:
Դո՛քա շատ անպատշաճ էին Էստերհազիի համար, Ահա այդտեղ, ի միջի աւելոց,
խմացալ, որ Էստերհազին զրամական շատ նեղ դրութեան մէջ է և շարունակ
զբաղւած է ամեն տեսակ մտերմական զոկումէնտներ ձեռք բերելով: Այդ
մասին չափանելի իշխանութեան (Գեներ. Գոնզիլ) որը առաջարկեց ինձ որ
շարունակեմ հետախուզութիւններս Շուտով ես ձեռք բերի Էստերհազիի
նամակները և զարմացալ տեսնելով նամակների շորա ձեռագրութեան և
բորդերօի ձեռագրութեան միջև, Երկու անձի ցոյց տալի այդ նամակները,
նախօրօք ծածկելով ստորագրութիւնները, — Բերտիլիոնին և Դի Պատի դը
Կլան'ին: Բերտիլիոնը ասաց թէ դա Դրէյֆուսի ձեռքն է, Դի Պատի դը
Կլանը՝ թէ Դրէյֆուսի եղբայր Մատթէոսի ձեռքն է: Նկատեցէք, որ դը
Կլանը միշտ այն կարծիքի է եղել, որ բորդերօն գրել է Դրէյֆուսը, միայն
թէ նմանեցնելով իւր եղբոր ձեռքին: Կ'աւելցնեմ զորան իմ ազնիւներից
մէկի արած չարաբարութիւնը թէ մի օտար պետութեան զինուորական
կցորդը չարաբարութիւնների մէջ է մի Ֆրանսիացի 50 տարեկան օֆիցէրի
հետ, և որ նա պահանջում է սորանից չափանելի զոկումէնտներ: Կոմիսիոնար
Ռաւարիի զեկուցման մէջ մի տեղ կալ, ուր ասւած է. «Իմ համոզմունքը
հիմնւած է գաղտնի թղթերի մի զոկումէնտի վրայ»: Այդ կատարեալ ճիշտ
է: Բայց այդ զոկումէնտը վերաբերում է Էստերհազիին և ոչ Դրէյֆուսին:
Ես նոր սկսել էի տեղեկութիւններ հաւաքել թէ Էստերհազիի ձեռքում եղել
են արդեօք բորդերօի մէջ փշուած զոկումէնտները, երբ անսպասելի կերպով
Eclair («Էքլէր») լրագրում վերաբարեւեց զոկումէնտը, ուր կալ «Այդ կա-
նալիա Դ...»: Շուտով գորանից լետոյ Matin («Մատէն») լրագրում երևաց իս-
կական բորդերօի պատճենը: Լրագրերում ասնում էին, թէ բորդերօն հրա-
տարակւած էր իմ շնորհիւ, բայց կտրական չափանում եմ, որ ես այդ բանին
օտար եմ: Նոյն ժամանակ պատգամաւորների ժողովում Կաստելէնը զիմեց
կառավարութեանը հարցով՝ վերաբերեալ նոր սկսուող փորձերին, որոնք
պիտի Դրէյֆուսի գործի վերաքննութիւնը առաջացնէին: Միաժամանակ
Պարիզ եկաւ Էստերհազին (Ռուանից, ուր նա ծառայում է), ըստ երևու-
թիւն շատ անհանգստացած: Բայց այդ միջոցին ինձ հեռացրին Պարիզից—
նախ Տուլոն, ապա Տոնիսիա: Աւելի ուշ ինձ կանչեցին արտեղից Շերէր
Կեստնէրի պահանջմամբ: Այդ ժամանակ գեներալ Պելլիէօնին լանձնւած էր

քննութիւն կատարել Էստերհազիւի գործի համար, որին Դրէֆֆուարի եղբայրը մեղադրում էր: Ինձ հարց ու փորձի կանչեցին, և աչտեղ իմացալ որ իմ նամակները դրաւած են և բացւած: Այդ ամենը շարունակութիւն էր աչն մախինացիաների, որոնք աւելի առաջ սկսւած էին իմ դէմ: Դեռ Տունիսիա եղածս ժամանակ, ես ստացալ գնդապետ Հանրիից նամակ, որով նա մեղադրում էր ինձ թէ ես իբր բաց եմ արել նորա պապկան դսկումէնտներով և իբր թէ ստորագրեալ օֆիցէրներս սպառնացած եմ եղել պահանջելով նոցանից ինձ հարկաւոր տեղեկութիւններ և ալլն: Այդ ժամանակ դեռ Շերեր-Կեստնէրը ձաչն չէր բարձրացրել: Աչն օրերը ես Պարիզ գնացի (մալիս 1897 թ.), ուր և դիմեցի փաստաբան Լըբլուալին: Եւ նորան լանձնեցի, իմ պաշտպանութեան համար, զեն. Գոնդի նամակները: Ահա հէնց աչդ ժամանակ սկսեց Շերեր-Կեստնէրի արշաւանքը լոգուտ Դրէֆֆուարի: Իմ անունը երևաց լրագրերում: Միաժամանակ իմ գլխաւորները Տունիսալում կանչեցին ինձ իրենց մօտ, ուր և գնացի Պարիզից, և ի մեծ զարմանս իմ, հարցրին, հրամայել եմ ես արդեօք մի դամալի որ ինձ համար պատերազմական մինիստրութիւնից մի դոկումէնտ գողանալ: Ի հարկ է, ես պատասխանեցի ոչ, քանի որ երբէք տուն չեմ վերցրել որ և է պաշտօնական դոկումէնտներ, երբէք նկատողութիւններ չեմ արել իմ թղթերի մէջ, որ վերաբերէին աչդպիսի դոկումէնտներ:—Անցաւ մի քանի ժամանակ: Մի անգամ մի օրւալ ընթացքում ստացալ երեք նամակ և հեռագիր, Նամակներից մէկը Էստերհազիւից էր, և նա ինձ մեղադրում էր թէ ես պատերազմական մինիստրութեան մէջ չափաւորութեամբ լինեմ վկայութեան պապկալի միջից մի գաղտնի դոկումէնտ, որը նա աչժմ ստացել է մի ծպտեալ դամալից: Երկրորդը՝ հեռագիր էր՝ ստորագրած «Ապերանցա», երրորդը նոնպէս հեռագիր էր «Բլանշ» ստորագրութեամբ: Օտարութիւն էր նաև աչն, որ Libre Parole լրագրում (Պարիզում) խօսուում էր աչդ ժամանակ իմ ստացած երկու հեռագրերի մասին, չնաւած որ լրագիրը աչդ մասին աչդքան շուտ չէր կարող իմանալ Տունիսիալից:—Ես եկալ Պարիզ և հարցուփորձի ենթարկեցի զեն. Պելլիէօի կողմից: Չգիտեմ ուլ է հաղորդել զեներալին իմ բնաւորութեան մասին: Ինձ հարցրին՝ երբեիցէ հիպոտիզ մով դրաւել եմ, եղել եմ ես երբ և իցէ չարաբերութեան մէջ ծպտեալ դամալի հետ: Այդ բոլորը անմատթիւն էր: Ես խնդրեցի հարցնել զանազան անձերի,—ինձ մերժեցին: Կոմենդանտ Ռաւարի, որը շարունակում էր նախնական քննութիւնը, ըստ երևութիւն աւելի զբաղւած էր թէ ինչ եմ ես չինում, քան թէ ինչ է չինում Էստերհազին: Գնդապետ Բիւշ ասել էր ինձ Տունիսիալում, թէ Էստերհազին կեղծիք է կատարել. մի ալ օֆիցէր Տոնպէս դորա նման մի բան էր ասել: Այդ մասին ես հաղորդեցի Ռաւարիին, բաւց նա հարկ չդատեց աչդ վկաներին հարց ու փորձ անել: Նա առհասարակ ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում իմ հաղորդածների վրալ:

Յետոյ, դատարանում (երբ Էստերհազիին էին քննում) իմացալ թէ ինչպէս վարպետութեամբ ամբողջ գործը շուտ էին տեսել իմ դէմ: Շատ լաւ: Ինձ չանդիմանում էին թէ ես իմ պահարանում պահում էի մի հեռագրի կտորները. բայց ես իրաւունք ունէի իբր բիւրօի պետ լրտեսութեան գործերի: Ինձ չանդիմանում են թէ ես ուզեցի լրտանկարել տալ ալդ հեռագիրը աֆնալէս, որ նկատելի չլինի թէ նա պատռած է. բայց ես չէի ուզում որ ամենքը իմանալին թէ որտեղից է վերցրած հեռագիրը: Ասացին թէ ես զաղտնի զոկումէնտներ եմ ցուց տեսել փաստաբան Լըբլուալին: Կտրականապէս լալտնում եմ, որ իմ խօսակցութիւնների միջոցին Լըբլուալի հետ երբէք ալդ տեսակ զոկումէնտներ մեր աչքի առաջ չեն եղել և որ Լըբլուալին երբէք ալդ տեսակ զոկումէնտներ չեմ ցուց տեսել: Նիթէ ես, ենթադրենք թէ, ալդպիսի լուրջ զեղծում կատարած լինէի, համաձայնեցէք, թէ չպէտք զոները բաց կ'թողնէի: Կոմենզանտ Ռաւարիի զեկուցման մէջ ես մեղադրում եմ որ ես հրամայել եմ Էստերհազիի մօտ խուզարկութիւն կատարել, թէ ես հրամայել եմ պահարանը կտորել և ալին: Բայց ես Էստերհազիի մօտ երբէք խուզարկութիւն չեմ կատարել, և շատ պարզ պատճառով. ինձ չափանի էր որ Էստերհազիին նախազգուշացրել են և որ արդէն ուշ է: Միակը որ ճիշտ է, ալն է, որ իմ ազէնտներից մէկը զնացել է Էստերհազիի բնակարանը, որ վարձով էր տրուում, և ալնտեղ իմացել է, որ վաւարանում կալ ալրած թղթից մնացած մոխիր: Միաժամանակ նա բերաւ մօտս մի ալցեստմս, որի վրալ մի քանի խօսք էր գրւած, և ես հրամայեցի ազէնտին ալցեստմսը տանել ու կրկին իւր տեղը դնել: Բոլորը, ինչ երէկ ալտեղ պատմեց զեն. Պելլիէօ, նա իմացել է Էստերհազիից, և ալն էլ խօսքին հաւատալով, շտանալով նրանից ոչ մի ապացոյց: Ահա բոլորը, ինչ որ կարող եմ ասել, Բայց եթէ ինձ հարցեր տան...

Նախագահ: Յետոյ, Ալփ լալտնում եմ զաղար:

(Հասարակութեան մեծ մասը Պիքարին օւացիա է սարքում):

Նախագահը վերսկսում է նիստը հարցով, թէ պաշտպանութիւնը չի կամենում արդեօք հարցեր տալ Պիքարին:

Լաբորի: Ներկալ էր զնդ. Պիքար Դրէֆփուսի պրոցեսին (1894-ին) պատերազմ. մինիստրի (զեն. Մերսիէի) հրամանով:

Նախագահ: Ալդ հարցը ես թող չեմ տալիս:

Լաբորի: Ապա ալ հարց կը տամ: Պատերազմ. մինիստրութեան մէջ կալ արդեօք զաղտնի աքտալին նիւթ, որը նախորոշէր թէ Էստերհազին մեղաւոր չէ:

Պիքար: Ալդպիսի զոկումէնտներ ես չեմ ձանաչում:

Լաբորին ապա տալիս է շատ հարցեր, որոնց պատասխանում է Պիքար:

(Մենք ալտեղ, տեղի սղութեան համար, առաջ ենք բերում ալդ պատասխանները, մէկը միւսի չետեից, առանց Լաբորիի տաւած հարցերը չիչելու, որոնց կարելի է գուշակել տրւած պատասխաններից):

Պիքար: Մախինացիաները իմ դէմ, իմ կարծիքով, նպատակ ունէին խանդարել որ Էստերհազիի մեղաւորութիւնը չապացուցուի:—Էստերհազին գործում է ոչ միայնակ, այլ ունի համախոհներ պատերազմ. մինխտրութեան մէջ:—Ես այդ գիտեմ այն նամակից և հեռագրերից, որ ստորագրած էին «Սպերանցա» և «Բլանշ». այդ հեռագրերը կարող էին ըղիւնել միայն պատերազմ. մինխտրութիւնից:—Դոցա նպատակն էր համոզմունք կազմել տալ թէ ես գաղտնի միաբանութեան (սինդիկատի) անդամ եմ:—Գեներալ Պելլիէօն ուշք չէր դարձնում այդ նամակների և հեռագրերի իսկութեան վրա:—Խնդրեցի պատերազմ. մինխտրին քննել այդ խնդիրը:—Փէ կարևոր էր Պարիզից ինձ ուղարկելը 1896-ին (Նախ Տուլոն, ապա Տունիսիա), այդ թող ասեն իմ գլխաւորները. կարծում եմ սակայն որ ինձ տւած չանձնարարութիւնը միանգամայն անհրաժեշտ չէր:—Գեներալ Լըկլէրկ (Տունիսում) ստացաւ հրաման որ ինձ ուղարկի Տրիպոլիսի սահմանը. բայց Լըկլէրկը տատանւում էր, այդ հրամանը շատ օտարօտի գտնելով:—Այն տեղը ուր ուղարկում էին ինձ, վտանգաւոր է կեանքի համար:—Իմ խուզարկութիւնների մասին Էստերհազին նախազգուշացրած էր անստորագիր նամակով, և դա կարող էր լինել պատերազմական մինխտրութեան բերօքից կամ նորա մի ագէնտի կողմից, որին չանձնում է վերահսկողութիւնը: Ագէնտը, որ հասցրեց ինձ քաղաքային հեռագիրը (Էստերհազիին ուղղած) նույնն էր, որ բորզըրօն բերաւ զինուորական մինխտրութիւնը:

Լաբորի: Յայտնի է ձեզ, որ Էստերհազիի դատի ժամանակ վերջինս ներկայացրեց դատարանին նորա մերձաւոր իշխանութեան տւած նպատաւոր վկայութիւնները, և որ այդ կարծիքների մէջ խօսւում էր գովասանքով նորա բնաւորութեան մասին:

Պիքար: Ես կարդացի այդ վկայութիւնները և մի քիչ զարմացաւ: Գեներալ Գերրիէ, որպէս ինձ չայտնի է, նկատեց, որ Էստերհազին իւր ձեռքով նորա վկայութեան մէջ զրեւ էր գովասանական խօսք, և ասեց թէ կեղծիք է կատարել:

Լաբորի: Կային արդեօք դաղտնի դոկումէնտներ, որոնց թւին պատկանէր դոկումէնտը «Այդ կանալիա Դ...» խօսքերով, Դրէֆուսի դատից առաջ:

Պիքար: Կարծում եմ կալին, բայց այդ դոկումէնտները ինձ չայտնի են միայն 1896 թւականից:

Լաբորի: Ինչ տեսակ է այդ գաղտնի դոկումէնտը: Նամակ է:

Պիքար: Այդ հարցին չեմ կարող պատասխանել առանց իշխանութեան թույլտւութեան:

Լաբորի: Տեսել էք դուք բորզըրօրի բնագիրը:

Պիքար: Այո. և, բացի այդ, ես տեսաւ չիտոյ նաև նորա լուսանկարչական պատճենները, որոնք ցուց էին տրւում պատերազմ. մինխտրութեան մէջ:

Լաբորի: Ուրեմն կան պաշտօնական լուսանկարչական պատճեններ,
Պիքար: Այո:

Լաբորի: Վկան կարդացել է արդեօք, որ երեկ գեն. Պելլիէօ ասաց
թէ Martin («Մատէն»—Ա.աւօտ) լրագրում հրատարակածը շատ տարբեր-
ւումէ բնագրից:

Պիքար: Բորդըրօի պատճենը անքան քիչ էր տարբերում բնագրից,
որ պատերազմ. մինիստրութեան բիւրօյում հարցնում էին իրենք իրենց
թէ ինչպէս կարող էր անգլ. անգլ. նմանութիւն ձեռք բերել:

Լաբորի: Բայց Ղրէշֆուսի դատի ժամանակ դատաւորներին ներկայաց-
րած էր իսկականը:

Պիքար: Ի հարկէ:

Լաբորի: Ինչ միտք կարող էր ունենալ ան, որ Լատերհադին ուղ-
ղած քաղաքային հեռագիրը լուսանկարել էք անպէս որ չերևալ պատ-
ռած լինելը:

Պիքար: Այդ ես երբէք չկարողացալ հասկանալ:

Լաբորի: Երբ Eclair (Էքլէյր) լրագրում երևաց գաղտնի դոկումէնտը
«Այդ կանաւիւր Գ...» խօսքերով, դուք պահանջեցիք գործի քննութիւնը:

Պիքար: Այո, պահանջեցի գրաւոր կերպով:

Լաբորի: Քննութիւն կատարուեց:

Պիքար: Ոչ:

Լաբ.: Ինչո՞վ էք անդ բացատրում:

Պիքար: Չէին կամենում աղմուկ բարձրացնել:

Լաբորի: Ընդդիմադրում էիք դուք որ գեն. Գոնզի նամակները հրա-
տարակեն:

Պիքար: Ամենակտրական կերպով:

Ապա Պիքարը, մի մի պատասխանելով Լաբորիի հարցերին, ասում է,
եւ ոչ մի գաղտնի դոկումէնտ չեմ տես Վալտարան Լըբլուային,
չնայած որ անգլ. պնդում են դեն. Պելլիէօ, Ռաւարի, Հանրի և Գրիբլէն—
Ան հանգամանքը, որ իմ ստորագրեալ գնդապետ Հանրի կարող էր ինձ
սպառնական նամակներ գրել, անգլ. ինձ թւում էր շատ լուրջ հանգամանք:

Լաբորի: Ինչպէս էք կարծում,—ալթմ ես զիմում եմ ձեզ որպէս լը-
տեսութեան բիւրօի նախկին պետին,—անհրաժեշտ չէր մի օֆիցէրի (Լա-
տերհադի) կալանաւորումը, որի գէմ մեղադրանք կար դաւաճանութեան
համար:

Պիքար: Իմ կարծիքով դա անհրաժեշտ էր:

Լաբորի: Ձեր հետախուզութիւնը սկսելուց չեմ ուղղ. հրաման չստա-
ցաք գործը չշարունակել:

Պիքար: Ոչ, չստացալ:

Լաբորի: Հապա ինչու էիք անգլ. գործով զբաղւում:

Պիքար: Ես կատարում էի պարտականութիւնս, որ խիղճս թելադրում էր:

Լաբորի: Ձեր իշխանութեան կողմից արգելքի չէիք հանդիպում:

Պիքար: Ոչ, ամենևին: Բայց եթէ ես պաշտօնապէս հրաման ստանալի, ես կ'կատարէի օֆիցէրի պարտքը և կ'հնազանդէի:

Լաբորի: Անմիջական չարաբերութիւնների մէջ էիք արդեօք պատերազմ. միմիտրի հետ Դրէչֆուսի և Էստերհազիի գործի համար:

Պիքար: Գերադասում եմ ետ կանգնել աչդ հարցին պատասխանելուց:

Նախագահը (դէպի Պիքարը): Հաստատում էք որ ձեր բիւրօյում ընդունել էք փաստաբան Լըբլուալին և նորա ներկայութեամբ ունեցել էք աքտալին թղթեր, վերաբերեալ պոստալին աղանձների, ալ Նաև մի կողմից բաց ծրար, մէջը նամակով:

Պիքար: Ես չաճախ ընդունել եմ փաստաբան Լըբլուալին, և աչդ ալցելութեան մասին չեմ լիշում:

(Հրաւիրում է արխիւարիուս Գրիբլէն, որը կրկնում է իւր նախկին պնդածը աչդ դէպքի մասին, իսկ Պիքարը ասում է թէ Գրիբլէնը սխալում է): Ապա Լաբորիի և գեն. Պելլիէս'ի միջև լինում է մտքերի ջերմ փոխանակութիւն. Պելլիէսն պնդում էր թէ Մատթէոս Դրէչֆուս ոչ մի ապացոյց չտւեց իրեն Էստերհազիի մեղաւորութեան մասին: Լաբորին պահանջում է որ զուրս կանչւի աչն ագէնտը որ պատերազմական միմիտրութեանը հասցրել է հռչակաւոր բորղըրօն: Մալեօր Լոտը պատասխանում է որ դա մի հասարակ ծառաչ է, որը ոչինչ չի կարող ասել: Լաբորին նկատում է գնդ. Ռաւարին որ սա լաւ չէ տարել դատաստանական քննութիւնը: Ռաւարին պատասխանում է՝ զինուորական-դատական քննութիւնը աչնպէս չի կատարում որպէս ձերը:—Պիքարը չանդիմանում է Ռաւարին որ սա քննութիւնը կատարել է ինսինուպիաների միջոցով:

(Շարունակելի)

ԵՐԵՒԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՌԹԻԻ

1898 թ. փետր. 8, Երևան.

Որքան ցաւալի է, երբ ամենահամակրելի սկզբունքների վրայ հաստատւած հիմնարկութիւնները, չնորհիւ վարիչների, երկրի պաշտանների և մանաւանդ ազգաբնակութեան զանազան տարրերի որոշ չատկութիւնների, անկարող են լինում տալ այն օգուտները և տալ նրան այն դիւրութիւնները, որոնց ի նկատի առած՝ այս կամ այն տեղում մտցրած են զրանք: Ամենքիս չայտնի է, որ Տաճկաստանը ունի հիանալի օրէնքներ թղթի վրայ, որոնք այնտեղ ընդունւած են այդ երկիրը եւրոպական մի պետութիւն դարձնելու, ուր պիտի լինի խղճի ազատութիւն, կեանքի և գոյքի ապահովութիւն և այլն: Բայց, այն էլ չայտնի է, որ այնտեղ այդ օրէնքները ոչ մի հետեանք չեն ունենում, չնորհիւ վատ վարիչների, մամուլական կրօնի առանձին ազդեցութեան և ազգաբնակութեան որոշ մասի ուրիշ տրադեցիաներով կրթւած լինելուն:

Նւ եթէ մենք դիտելու լինենք, թէ որպիսի տեղերում է երևան դալիս այս երևութը, կը դանք այն եզրակացութեան, որ իրենց տւած բարիքներից չեն կարողանում օգտուել այն տեղերը, որոնց ազգաբնակութիւնը կամ սնւած է այնպիսի սկզբունքներով ու տրադիցիաներով, որոնք անհնարին են դարձնում այն բարիքների վայելումը այդ երկրում, առանց աստիճանաբար տեղի ունեցող նախապատրաստութեան և կամ որտեղ, թէն հասարակութիւնը կանգնած է դէպի այդ բարիքները հասկանալը տանող ճանապարհի վրայ, բայց զեռ նրանում այն աստիճան թույլ են այդ բարիքները ըմբռնող տարրերը, որ նրանցից օգտուիլը համարեա թէ անկարելի է դառնում:

Վերջին տեսակի երկրներից են ի միջի այլոց Ռուսաստանի մի քանի մասերը և մեր երկիրը, մասնաւորապէս Անդրկովկասը:

Ռուսաստանում վերոյիշեալ հիմնարկութիւնների թւումն են ղեմստուները և քաղաքային ինքնավարութիւնները: Հիմնարկութիւններ, որոնք վարչական ամենալաւ ձևերից են, ինքնավարական, հիմնւած ընտրողական սկզբունքի վրայ, որով հասարակութեան իրաւունք է տրւում

ընտրել իւր ցանկացած մարդկանց վերոյիշեալ հիմնարկութիւններին ենթակալ գործերը կառավարելու: Ուրեմն ըստ երևութին խնդիրը լուծւած է. բաւական է որ մարդիկ հասկանան իրանց իրաւունքների սահմանը և կընտրեն մի մարդ՝ իրանց ուզալի նման կառավարելու: Բայց դաւն էլ դրանում է, որ ոչ ամեն տեղ մարդիկ աչն աստիճանի զարգացում և քաղաքիական առաքինութիւն ունին, որ ցանկացած հետեանքին հասնել կարելի լինի: Ինչպէս զեմտւածներից Ռուսաստանի որոշ մասերը չեն կարողանում աչնպէս օգտւել, որ միւսների նման իրենց երկրի չառաջադիմութեան քաջերը խոշորացնելու ծառայեցնեն նրան, աչնպէս էլ մեր երկրում չեն կարողանում օգտւել ինքնավարական հիմնարկութիւններից: Փաղաքալին ինքնավարութիւնը իրանից սպասւած բոլոր բարիքները աչն ժամանակ միաչն կարող է տալ, երբ հասարակութիւնը գիտակցօրէն կը վերաբերւի իւր դերին. երբ նա հասկանալ, որ ինքն է իւր տէրը. իր ձեռքն է գործերին ընթացք տալը: Երբ մանաւանդ հասարակութեան անդամը հասկանալ, որ իւր շահը ընդհանուրի շահի պաշտպանութեան մէջ է, երբ հասարակութեան անդամը աչնքան առաքինութիւն ունենալ, որ չմտածի միաչն իւր փողերը ի հաշիւ ուրիշների և ի վնաս հասարակութեան շատացնել, ալ մտածի նաև չունևորի և անօգնականի մասին: Սրա հակառակ՝ ինքնավարութիւնից սպասւելիք բարիքների համար աննպաստ դրութիւնների ամենավատթարներից մինի մէջն է Երևանը: Մինչև անգամ ծիծաղելի է թւում, երբ Երևանի վերաբերմամբ մտածում ես—հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամ իւր շահը տեսնի ընդհանուրի շահի պաշտպանութեան մէջ. գիտակցօրէն վերաբերւի իւր դերին:

Ահա մի օրինակ, որը կը պատկերացնի ալը հասարակութեան անդամների վերաբերմունքը դէպի քաղաքալին ինքնավարութեան գործերը: Ձախաւորները մեծ մասամբ, թէ հալերը և թէ թուրքերը, բացի աչն որ անգրագէտ են, մինչև անգամ ռուսերէն չեն իմանում: Աչնպէս որ վիճաբանութիւնները անհասկանալի են ձախաւորների մեծամասնութեան համար: Վերջիններս փառաւորապէս նիրհում են վիճաբանութիւնների ժամանակ և երբ բանը հասնում է խնդիրը քէէտկելուն, երբ նախազահի առաջարկութեամբ հարցի հետ համաձայն լինողները պիտի ոտքի կանգնեն, հետաքրքրողների մի քանիսի ոտքերի ձախից միւսներն էլ ոտքի են կանգնում, երբեմն աչքերը տրորելով. և ալսպիսով խնդիրը լուծւում է: Եթէ հասարակութիւնը և նրանց ընտրած ձախաւորները գիտակցօրէն վերաբերւէին իրենց դերին, կը հասնէր արդեօք ալս դրութեան Երևանի քաղաքալին ինքնավարութիւնը: Երևակայեցէք մի քաղաք, երբ փողոցի մի մալթիյ միւսն անցնելու համար ստիպւած ես անագին չըջան անել, և ռիսկ են անում գալոչներդ ցեխի մէջ թողնելու: Այդ դեռ լաւ է. իսկ երբ

բողոքովին հնար չկա՞նք անցնելու? Երբ մայթերով անցնելիս խողովակներէն անձրեւի կամ ձնից հալած ջուրը գլխիդ է թափուում, երբ մի տեղ սովորութիւն է հետեակներէն անցուղարձի համար շինած մայթերի վրայ ձիեր, էջեր և այլ անասուններ կանգնեցնել պալտելու, բեռնելու համար, որից ստիպած մարդ պիտի իւր ճանապարհը փոխի և ցեխերի միջով անցնի: Երբ մի դպրոցի վարչութիւն անկարող է լինում քաղաքի կարգ պահպանողների օգնութեամբ աշակերտների ճանապարհի վերալից վերացնել նրանց դարգացման համար վատ ազդեցութիւն ունեցող, փոքրիկ սկուտեղում չբնանաձև իւր ապրանքը դարսած և վիճակախաղի օգնութեամբ իւր ունեցածը սպառող թուրք քաղցրավաճառին: Ապա երբ քաղաքալին ինքնավարութիւնը անկարող է զսպել հացավաճառներին! Առաջինները հասարակութեանը ժողովրդին կերակրում են հում, համարեա խմոր հացով, որը մարդի առամների տակ երբեմն աւազի հատիկներ է երևան հանում: Իսկ երկրորդները ուշք չդարձնելով քաղաքի հաստատած 8 կոպէկ գնի վրայ, շարունակում են միսը ծախել ֆունտը 10 կոպէկով, ալն էլ ինչ սարսափելի միս!

Բայց հետաքրքիր է, թէ ինչի համար է մսավաճառների ալը չամառութիւնը: Կարելի է կարծել, թէ պակաս գնով վաճառումը ձեռնտու չէ, բայց սխալ կը լինէր այդպէս մտածելը: Այժմ մտացու կենդանու գինը շատ մեռած է: Գարնան մօտ ժամանակ է, երբ գիւղացին կենդանիների համար հաւաքած առանց ալն էլ սուղ կերակուրը տաւարին կերցրած, ալ ևս հնարաւորութիւն չունենալով գոմում տաւարը պահելու, իսկ արօտի հանել չկարողանալով, որովհետեւ արօտ չկա, ստիպւած է ահազին քանակութեամբ, իր համար ամենաանհրաժեշտները չես դնելով, եղներ, կովեր և ոչխար ծախել, որպէս զի դրանով կարողանալ գոնէ մնացածի համար կերակուր տնտեսել: Մի կողմից տաւարի լղարութիւնը, միւս կողմից քանակութեան շատութիւնը, երրորդ կողմից վարպետ գնողների սուր հոտառութիւնը, երբ զգում են, որ գիւղացին ստիպւած է ծախում, իրերը դնում են ալն դրութեան մէջ, որ տաւարը շատ մեռած դնով է վաճառում մսավաճառներին: Իսկ սրանք չնայելով ալս բռնին և մանաւանդ առանձին ջանք էլ չեն գործ դնում մտացուն չաղացնելու, օգտուելով քաղաքալին ինքնավարութեան անտարբերութիւնից, թուլութիւնից, թէ ուրիշ պակասութիւններից, միսը ալդպէս թանկ են ծախում: Մի խօսքով ամեն կողմից դժգոհութիւններ են լսում ինքնավարութեան հասցէին:

Մարտին լինելու են նոր քաղաքագլխի, քարտուղարի և անդամների ընտրութիւններ: Հասարակութեան մէջ, արդէն զանազան չրջաններում սկսում են խօսել ապագայ քաղաքագլխի ընտրութեան մասին:

Սովորական խօսքը, որը լսում է ալը խօսակցութիւնների ժամանակ, սա է. «Կարմար մարդ չունինք»: Եղածները չեն ուզում իրանց աւելի

ապահով սաշտօնները թողնել և ընտրել քաղաքագլխութեան անհատ-
տատ սաշտօնի համար: Առ այժմ շատերը կանգ են առել մի անձնաւո-
րութեան վրայ, որին, նրա անձնական չափութիւնները աչքի առաջ
առած՝ համարում են չարմար: Դա պ. Արշակ Կամսարականն է, ծառայու-
թիւնը թողած զինւորական գնդապետ: Ինչպէս տեսանք Երևանում քա-
ղաքային ինքնավարութիւնից կախած շատ դործեր կաղում են շնորհիւ
խիստ կարգապահութեան և կոնտրոլի քաղաքացիութեան: Այդ իսկ տեսա-
կէտից պ. Կամսարականի թեկնածութիւնը չարմար է համարում, իբրև
զինւորական մարդի, որ կը կարողանայ խիստ կարգապահութիւն մտցնել
իր իշխանութեան լանձնած գործերում: Կարծում ենք որ ընտրութիւնը
մատ չէ. ցանկանք չաջողութիւն: Ի հարկէ չպէտք է մոռանալ, որ քաղա-
քագլխութը առանց լաւ գործակիցների անընդունակ կը լինի լաւ քաղա-
քագլխութիւն անելու:

ՄԱՐ. ՅԱՐ.

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. ՍԵՒԵԱՆԻ

XVII

Բազւայ խմբի ներկայացումները.—Ներկայացումներ Թիֆլիսում.—97—98 թ. թատերաշրջանի վախճանը.—Նոր թատերաշրջան.—Վարդովեան Յակոբի կամ Գիւլլու Ալի էֆէնդու մահը:

Բազւայ հաջորդաբար խումբը շարունակելով իւր ներկայացումները հետզհետէ տրեցին «Չարլէլի մօրաքույրը».—«Կեանք».—«Արի բաժանւենք և հացի ջրի չուսով».—«Սիւզան և Իմբէր».—«Աղբիւն լը Կուվրէօր».—«Ղարաբաղի աստղագէտը».—«Անմեղ չանցաւորներ և տիկինը Ննջում է»։ Ապա խումբը տեղափոխւեց Թիֆլիս և հետզհետէ ներկայացրեց «Աղբիւն լը Կուվրէօր».—«Չարլէլի մօրաքույրը».—«Հալլենապան տուն».—«Օտարներ».—«Անմեղ չանցաւորներ».— և պիտի խաղացին «Գարբնապետ».—«Կեանք»։ Մարտի 22-ին Բազւայ զրամատիք խումբը վերջացնում է իւր ներկայացումները և խմբի անդամները ցրւում են գաւառները ներկայացումներ տալու: Թէ Բազու և Թէ Թիֆլիս ընդամէնը տրւած են 39 ներկայացում:

Թիֆլիսում մնացող դերասանները ևս շարունակեցին իրանց ներկայացումները. խաղացեցին «Սխալ հաշիւ» ու «Դիակ և ագռաւներ»,—«Անպատիւ չեն ծնւում» և «Մկնիկը».—Ասլան Բալասի:

Վերջացաւ 97—98 թ. թատերաշրջանը. Բազուն զրեց մի նոր գործի սկիզբը, և Նշանները կրեւում է, որ նա երկարատև պիտի լինի: Գործի նիւթականը ապահովւած է. մի խումբ երիտասարդներ գովելի եռանդով 98—99 թատերաշրջանի համար պէտք եղած նիւթական օժանդակու թիւնը չանձն են առած, ինչպէս նաև գործի վերաջ հսկելը: Խմբի նախկին կարգադրիչները իրանց անվորձութեամբ շատ սխալներ կարող էին

գործել. աշխատանք գործի գլուխ կանգնողներին մնում է խրատել անցեալից, Թատրոնական գործը շատ բարդ է. նրան բազմակողմանի սովորելու համար անհրաժեշտ է երկարատև փորձառութիւն: Մեր անձնական կարծիքն է, որ Թատրոնական գործի գլուխ կանգնողները ընթացիկ գործերի առիթով լաւ կը լինի եթէ չաճախ դիմեն քիչ թէ շատ փորձած դերասաններին, և ի նկատի ունենան նրանց կարծիքը ևս. (անշուշտ վերջնական որոշումը իրանց վերապահելով): Մեր տեսած Թատր. մասնագիտութիւնները միշտ բարոյապէս անջատուած են եղել դերասաններից. նրանց իրար միացնող ոչինչ կապ, ոչինչ օղակ չէ եղել, մինչդեռ դրա հակառակը պէտք է որ լինէր: Շաբաթական 1—2 անգամ դերասանները Թատրոնական գործին գլուխ կանգնողների հետ միասին խորհրդակցէին Թատրոնը ամուր հիմքերի վերայ դնելու, ռէպէրտուարի ընտրութիւն, ներկայացումները հասարակութեան հետաքրքրելի դարձնելու և ալ խնդիրների մասին, որոնք թէ աչս և թէ աչն կերպ անմիջական կապ ունեն Թատրոնական գործի առաջադիմութեան հետ: Ինչո՞ւ չօգտուել աչն դերասանների փորձառութիւնից՝ որոնք 15, 20, 25, 30, 35 և աւելի սարիներ բեմի վերայ են:

Ինչպէս վերև լիչեցի, արդէն մտածում է եկող 98—99 Թատերաշրջանը աւելի կանոնաւորելու համար: Ամէն գործ սկզբում իւր խոչըդոտները ունի, և նա հետզհետէ կը վերանայ՝ քանի փորձառու դաւան գործին գլուխ կանգնողները, Ինչպէս ամեն Թատերաշրջանի սկզբին, նոյնպէս և ալժամ անհրաժեշտ ենք համարում Թատրոնական մասնագիտութիւնը հրաւիրել հետեւեալ անչափ կարևոր և ընդմիշտ բարձի թողարած խնդիրների վերայ.

1. Պիէսների լեզուն կանոնաւոր և միօրինակ դարձնելու խնդիր:

«Մուրճի» ընթերցողները քանիցս կարդալու առիթ ունեցել են աչս մասին. բաւց խնդիրը միշտ խնդիր է մնացել. ոչ ոք ամենափոքր ուշադրութիւն չէ դարձրել աչս կենսական խնդրի վերայ, աղճատ, ոչ մի բանի չնմանող պիէսների լեզուով սնուել է հասարակութիւնը: Գծգոհութիւններ հասարակութեան մէջ, չորդօր, խրատ մամուլի միջոցով—ոչ մի ազդեցութիւն չէ արել Թատրոնական գործի գլուխ կանգնողների վրայ:

2. Ռէպէրտուարի պատրաստութեան խնդիր:

Մասնագիտովը անցեալ տարի ոչ մի նախնական պատրաստութիւն չէր տեսել զոնէ 10 հատ նոր պիէս Թատրոնական տալու, աչնպէս որ խումբը Բագու հաւաքուելով չէր իմանում թէ ինչ խաղաչ: Գործին գլուխ կանգնողները ալժամ ամեն հնար ունին վաղօրօք ալժ մասին մտածելու:

3. Խմբի կազմակերպութեան խնդիր:

Աչս խնդիրը նոր չէ ծագած, բաւց շատ անկանոնութիւնների պատ-

ճառ դարձաւ անցեալ տարւոյ թատերաշրջանին: Գլխաւոր խնդիրը դերասանութիւններէ սակաւութեան պատճառով էր. իսկ եղածներէն ոչ մէկը չէր համաձայնում աղանդի դերեր կատարել. վեց դերասանուհի եղած խմբում աֆիսիսի պիէս պատահեց, որ բացի մէկից ոչ մի դերակատար չկար, մինչդեռ պիէսում հարկաւոր էր երկու կին ընդամենը:

4. Ռէժիսորի խնդիր:

Աւելորդ չեմ համարում կրկին շեշտել այս խնդրի վերայ. «Մուրճ»-ի նախորդ համարում բաւական դրած է, և կարծում եմ որ թատրոնական մասնաժողովը լուրջ ուշադրութիւն կը դարձնէ այդ մասին: Մի գործին հմուտ ռէժիսոր ամեն ինչ է մի կանոնաւոր խմբի համար:

Շնորհաւորելով նորակազմ մասնաժողովի գործունէութիւնը՝ բոլոր սրտից չաջողութիւն եմ ք ցանկանում:

Ներկայ թւակ. փետրւարի սկզբներում Կ. Պոլսում վախճանեց չալտնի հաջ անտրպրընէօր Յակոբ Վարդովեան: Հանգուցեալը 1864 թւականին ներկայացել էր հանգ. դրամատուրգ Սրապիոն Հեքիմեանին և խնդրել որ իբր դերասան ընդունի իրան իւր խմբում: Հեքիմեան նախելով Վարդովեանի հուժկու հասակին և առողջ կազմածքին պատասխանել էր.

— Գնա փալան մը առ կռնակդ, կանգնէ հրապարակի վրա և աչնտեղ քու բազդդ փնտռէ:

Վարդովեան զայրացած և դերասան դառնալը մտքումը դրած սկսել էր իւր գործունէութիւնը ինքնօգնութեամբ: Նա չաճախ խաղում էր իւր խմբով թուրքերէն, իսկ շարաթ գիշերները հալերէն: Իւր ճարպիկութիւնով կարողացաւ հռչակաւոր Ալի փաշայից մեծաշնորհ ստանալ իբր անտրպրընէօր: Այդ ասպարիզում նա աւելի անուն հանեց քան իբր դերասան, 80-ական թւականներին Սուլթանի պալատում կազմած խմբի ռէժիսօր լինելով և կամենալով իւր հաւատարիմ հպատակ լինելուն գործնական ապացուցը տալ՝ վերջերս մահմեդականութիւն ընդունեց. իբրն հաջ ապրում էր Յակոբ Վարդովեան անունով, և մեծաւ իբրն մահմեդական՝ Գիւլլի Ալի էֆէնդի անունով:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Բերլին 16-ին (4) Մարտի.

«Մշակ»-ի 24 №-ում տպած պ. Մալումեանի նամակի առթիւ թույլ տէ՛ք խնդրեմ երկու խօսք ասել:

Հրէա Գրէգորուք մատնել է ֆրանսիական դօրքի գաղտնիքը մի մեծ պետութեան. Զինւորական դատարանը նորան աքսորի է դատապարտել, ճանաչելով մեղաւորը. Զուան կարծում է որ նա անմեղ է, պ. Արասխանեանը կարծում է, որ նա մեղաւոր է: Գաղտնի թղթերին, որոնք պաշտօն են ալդ գործի մասին ֆրանսիական զինւորական շտաբում, անձանօթ են և՛ պ. Զուան և՛ պ. Արասխանեանը և՛ ամբողջ աշխարհը: Ալդ թղթերին միակ անմիջապէս ծանօթ ատեանը դատապարտել է Գրէգորին: Հարց է. սխալմե՞լ է ալդ ատեանը, թէ՞ մեղաւոր է Գրէգորը:

Հեռւից՝ ընթերցողներու միմիայն հաւանական ենթադրութիւններով կարող ենք Զուալի կամ կառավարութեան կողմը հակիլ: Առանց ուրանալու Զուալի վնճ և զովելի համարձակութիւնը՝ պաշտպանել իւր համոզմունքը (աւելի լաւ էր ասել ենթադրութիւնը) հրապարակօրէն, ամեն մի անձի անհատական գործն է՝ անկ կամ անչ կարծիքն ունենալ Գրէգորու մասին: Նթի, առաջները տատանողներ էլ կալին, Զուալի գործի քննութիւնը 15 օրուայ ընթացքում սրատես և լաւ աղբիւրներից օգտուող ընթերցողի համար ավաւակարա բայ արաւ, որ եղած փաստերից առասկաւը 90% խօսում է ի վնաս Գրէգորու և Զուալի: Եւ ոչ մի խելքը զլխին մարդ չի կարող ենթադրել, որ Ֆրանսիալի նման մի ազատ երկրի դատարանը առանց ուղ և ալի դատապարտէր մի անմեղ Գրէգորու և ազատ արձակէր մի մեղաւոր Լատերհալի: — Ալս է գործի էութիւնը երկու խօսքով. հիմա ճաշակի և խելքի բան է մոլեգնօրէն Զուալի կողմը բռնել և քղաւել, որ Գրէգորուք արդար է, որպէս անում է մեր «Մշակ» լրագիրը, որի համար հիմա Զուան անսխալական մի պապ է դառել, կամ ի նկատի ունենալով Զուալի պնդումի անհիմն լինելը, մեղաւոր ճանաչել Գրէգորուսին, որպէս անում է պ. Արասխանեանը, և կամ սառնասրտութեամբ ապասել գործերի աւելի պարզելուն, որպէս անում են եւրոպական շատ

թերթեր, որոնք առժամանակ բաւանում են լոկ փաստերի անաչառ արձանագրութեամբ ¹⁾։

«Մշակ»-ի հետ վիճելը անկարելի է դառնում աչն պատճառով, որ այդ լրագիրը բացի անվաշել-անգրական ոճերից, սովորութիւն ունի առանց փաստերի, ամեն բան զոգմալօրէն, ամենաընդհանուր, ամենածալ-բաշեղ բառերով կրկնելու, բղաւելու և միմիաչն բղաւելու. «մի Ալլահ կա և նորա մարդարէն Մահամեդն է. մի ճշմարտութիւն կա աշխարհի երեսին, և նորա քարոզիչը «Մշակը»—ահա այդ լրագրի լօղաճների սքեման, կարգացէք պ. Յովհաննիսեանի անվաշել լօղաճը № 24-ում, կամ պ. Մալումեանինը 26-ում, ուր բնորոշ են հետեւեալ տողերը։ «Յրբ Զոլալի դէմ դուրս է գալիս մեր գրականութեան մի օրդան, դա ցոյց է տալիս, որ կամ այդ օրդանը «Մուրճ»-ը մինչև ալժամ խաբել է հասարակութիւնը (հասարակութեանը), իրան ցոյց տալով որոշ սկզբունքների հետեւող, և կամ ալժամ է դաւաճանում այդ սկզբունքներին ալանդակ պատկեր ցոյց տալով մի աշխարհի գործում, ինչպէս է լինել Զոլալի խնդիրը»... գրում է «Մշակը» 26-Ձե-ում։ Ապա դիմելով «Մուրճի աշխատակիցներին, շարունակում է՝ «Թող այդ աշխատակից պարոնները բարձր ասեն. համաձայն են արդեօք պ. Արասխանեանին... Գա է պահանջում իրանց պատիւը և թէ աչն օրգանի պատիւը, որին իրանք մասնակցում են»...

Պար. Մալումեանին պատաշխանում են զանազան միջոցներով, որոնք ես գտնում եմ սաստիկ խիստ ի նկատի ունենալով աչն թըլ-ւառ հոգեկան վիճակը, որ ցոլում է նորա գրութեան ամեն մի տողից։ Ասէք խնդրեմ, որ խեղճ գլխին մարդը աչնպիսի բաներ կը-

¹⁾ Մուրճ'ում Զոլալի պնդումների մէջ կշռի ծանրութիւնը չէր նկատւած աչն կէտը որ Գրէգորովն է վերաբերում, ալ աչն, որ վերաբերում է գլխաւոր շտաբի ղերին Եստերհազի քննութեան ժամանակ։ Եւ առհասարակ Մուրճ № 1-ում աչն միտքն էր լատենում, որ դատաւարութիւնից առաջ չպէտք էր դատաւիճիւններ կարգալ մէկի մեղաւորութեան, միւսի առանցութեան մասին։ Զոլալի պնդումները ալ մասին մենք անհիմն չէինք լատենել, ալ (մեր լօղաճը դրած լինելով դատաւարութիւնից առաջ) ասում էինք թէ ալ խնդիրների համար պէտք է սպասել դատաւարութեան վախճանին, իսկ մինչև ալժամ պէտք է հաւատով վերաբերել դէպի դատարանների վճիւր։ Մինչև Զոլալի դատի սկսելը թէ ինչ վերաբերմունք պէտք էր ունենալ, մենք արտապաշտել էինք մեր լօղաճի ալ խօսքերով. «Մենք Ֆրանսիան ճանաչում ենք ալժամ աղատ և լուսաւոր երկիր, որ կարող ենք հաւատ ունենալ, որ նորա հատապատութիւնների հովանու ներքոյ սուսն ու արդարութիւնը երևան կը գան նաև անկախ օտար ազգերի ձայների միջամտութեան, ազգերի, որոնցից շատերը գիւմիաչն պիտի սովորեն Ֆրանսիայից թէ ինչ է օրէնք, ինչ է արդարադատութիւն» (Մուրճ № 1, էջ 150-151)։

գրէ որպէս Մալումեանը.—«Որովհետեւ պ. Արասխանեանը Զուլային անսխալական չի համարում, դէ ուրեմն դաւաճանում է իւր սկզբունքներին. և ալդ պատճառով, «Մուրճ»-ի պարոն աշխատակիցներ, ասացէք, համաձայն էք պ. Արասխանեանին. որ դէ, պ. Մալումեանի լողիկալով դուք էլ, «Մուրճ»ն էլ, գուցէ նորա ընթերցողներն և գրաչարն էլ դաւաճան դուրս գան ալն սկզբունքին, որ հոգեհիւանդ Մալումեանի համար մի անտարակուսելի դոգմա է դառել».—Այս է պ. Մալումեանի լողիկան, որ ուղեղի կենդրոնների խանգարման բոլոր նշաններն ունի: Հիւանդ պ. Մալումեանին ես չեմ պատասխանում, ալ ալդ փոքրիկ անալիզով ուզում եմ ընթերցողներին մի դադափար տալ նորա հոգեկան ցաւալի վիճակի մասին: Երբ ինձ, գուցէ և չատերի համար մի հին և ակնալստնի իրողութիւն է. իմպատասխանը պ. Մալումեանին».—Ըստ կարելոյն չուտով դիմել մի հոգեբան Բժշկի օգնութեանը: Նորա գրած դեղատոմսի մէջ նա կը գտնի «Մուրճ»-ի աշխատակիցներին չատերի պատասխանը ¹⁾:

ԳՐ. ՎԱՆՅԵԱՆ

¹⁾ Տպագրելով մեր աշխատակից պ. Վանյեանի ալս նամակը, մենք կը նկատենք մեր կողմից միայն մի բան, ալն է որ Մշակի ակնարկած լողածում ալն, ինչ պատարակում է, մեր կարծիքով միակողմանի կերպով վերագրում է լողածը ստորագրող Խ. Մալումեանին: Մինչդեռ ներկայ դէպքում ալդ անձը տիպական ներկայացուցիչ է ամբողջ Մշակի ներկայիս ուղղութեան: Նա ալդ գրել է լուրջալն համերաշխութեամբ Մշակի ոչ միայն բոլոր խմբագրական աշխատակիցներին, ալ և Մշակի բոլոր կողմնակիցների հետ: Իբր պայացուց թող ծառայի թէ ալն համաձայնութիւնը, որ տւել է ալդ թերթի խմբագրութիւնը լողածի հրատարակման համար, և թէ ալն լուրջութիւնը որ պահպանում են (և պիտի պահպանեն!) ալդ թերթի կողմնակիցները հետեւեալ գրականական օգինքաղութեան գիմաց: Դատեցէք. ալդ Մալումեանը (որին Աստած լիտերատոր անւանի!) իւր ստորագրութեամբ տպած նոյն լողածում, իբր թէ կրկնելով Մուրճի յօդածի խօսքերը, ասում է ապւումբով.

«Հալ գրողը նրա համար չէ գրում Զուլայի գործի մասին, որ ներգործի Քրանտիական կառավարութեան վրայ, ինչպէս երեխալարար կարծում է Մուրճի խմբագիրը, ալ նրա համար, որ...» (տես Մշակ № 26):

Մինչդեռ ահա թէ Արասխանեանցը ինչ էր ասել.

«Հարկաւ՝ հալ ընթերցող հատարակութեան համակրութիւնը կամ հակակրութիւնը արդարադատութեան գործում՝ Զուլայի խնդրի վերաբերեալ՝ դրականապէս ոչ մի նշանակութիւն չունին: Նկատեցէք որ (ստորագծումը բնագրումն է!) հալական մամուլը ոչ մի ճնշում չի կարող գործել Քրանտիական երդեւանների դատարանի վրայ, և ոչ էլ հալական հասարակաց կարծիքը կարող է արժանանալ ուշադրութեան նոյն իսկ Զուլայի կողմնակիցների կողմից Զրանտիական Բաց միթէ խնդիրը դրանումն է?» (տես Մուրճ № 1, էջ 151): Էլ ինչ խօսէք ալսքան պարզ խօսքերը աղաւաղիւր բնգունակ դրական գործիչների հետ!...

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՆԻԷՐՆԵՐ ՄՈՒՐՃԻ ՊԱՐՏՔԵՐԸ ՀԱՆԳՅՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ. (Տես սկիզբը Մուրճ № 1): Բաքուից պ. Առաքել Խատուրեանը ուղարկել է մեզ Մուրճի պարտքերը հանգցնելու գործի համար 300 ռուբլի Ակապիսով մինչև այժմ ալդ նպատակի համար ստացած ենք 350 ռ., որով չուրջ 5.500 ռուբլի պարտքից այժմ մնում է 5.150 ռուբլի:

ԶՈՒԱՅԻ ԴԱՏՐ: Էմիլ Զոլալի դատը աչքքան մեծ ազմուկ հանեց ամբողջ լուսաւոր աշխարհում, և հետաքրքրութիւնը ալ գործի համար աչքքան խորը թափանցեց ընթերցող հասարակութեան շրջաններում, որ մենք կարծում ենք թէ Մուրճի ընթերցողների ցանկութեան հանդէպ ենք գալիս՝ ներկայացնելով իւր ամբողջ ընդարձակութեամբ Զոլալի պրոցէսը երդւեալների դատարանում: Հարկաւ, աչք որ տալիս ենք մեր ընթերցողներին չի ներկայացնում ամենքի արտասանած խօսքերը իրենց լիակատարութեամբ. եթէ ի նկատ ունենանք այն որ պրոցէսը տեւեց տասնութինգ նիստ, և ամեն մի նիստը տեւում էր դրեթէ ամբողջ օր, և որ կալին նաև խօսողներ մի-երկու-երեք և աւելի ժամերով, ապա պարզ կ'լինի որ պրոցէսի լիակատար արձանագրութիւնը տպելու համար կ'պահանջւէր մի հաստ հատոր: Ալդքան հեռուն չէր կարող գնալ մեր մտադրութիւնը. հարկաւոր է միայն որ ոչ մի կարևոր խօսք բաց թողած չլինի մեր տպածի մէջ: Դորա համար մենք օգտուցինք Պետերբուրգի «Виржевые Вѣдомости» ամենօրեայ լրագրի տպած հաշիւներից (թերթի 19 համարներում, № № 27-ից մինչև 45). բալց, չբաւականալով դորանով, ամենակարևոր վկաների խօսքերի համար մենք փոյթ ենք ունեցել համեմատելու Քրանսիական աղբիւրների հետ և ուրեմն տեղ-տեղ լրացնելու: Ամբողջը աշխատանքանիւ անկարելի եղաւ զետեղել Մուրճի մի համարում. ապա անգամ զետեղում ենք հինգ առաջին նիստերի արձանագրութիւնը, որի մէջ կան նաև ամբողջ դատաւարութեան համար կարևոր վկայութիւններ: Տեղ խնայելու համար մենք բաց ենք թողել հանդիսականների և ժողովրդի ցուցերի նկարագրութիւնները, դարձնելով մեր ուշադրութիւնը լոկ դատաւարութեան ընթացքի վրայ:

Թերևս աւելորդ չէ աւելացնել, որ ոչ մի հայկական թերթ, թէ մեղնում և թէ արտասահմանում, չուեց Զոլալի դատավարութեան հաշիւը, թէև ամենքը իրենց պարտականութիւնն էին համարել նոյն խնդրատալարութիւնը չսկսած՝ իրենց դատաւճիռները կարդալ և փաթաթել նոցա իրենց անտեղեակ ընթերցողներին չլնքներին...

ՇԱՆԹԻ «ԱՆԲԻՒՆ» ՎԵՊԸ ԼՈՒ է տեսնելու առանձին գրքով մարտի 25-ին: Գինը նշանակած է 60 կոպէկ: Ամբողջ դուա արդիւնքը հեղինակի օգտին է: Ամեն պահանջ պէտք է ուղղել Մուրճի խմբագրութեան: Ղրբութիւն է արւում գինը վճարել պոստի մուկաներով: Քսան օրինակ կամ աւելի միանգամից գնողները վճարում են հատին 50 կոպէկ:

ՎԵՋԱՓԱՌ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԸ, որպէս հաղորդեցինք անցեալ անգամ, Թիֆլիսից ուղևորւեց Բաքու, փետր. 5-ին:

7-ին ալցեկեց Վեհին չիա մահմեդականների նահանգական տտեանի (մէջլիսի) նախագահ Սխունդ Մուլա-Ջևադ Ախունդ Վոլա-Աղա: Զադէ: Հալրիկը խօսեց հաւ և պարսիկ ազգերի պատմական դրացիութեան մասին: Նոյն օրը ներկայացան փակւած հալ գպրոցների նախկին ուսուցիչները և վարժուհիները, զլիաւորութեամբ նոյն գպրոցների նախկին տեսուչ պ: Հալրապետ Ղուկասեանի, որը ներկայացրեց Հալրիկին մի փառաւոր և մեծ նկար Ս. Էջմիածնի վանքի, կանւալի վրալ հանած:—8-ին Վեհը, վաղ առաւօտանից, շարունակեց ընդունել ալցեկունիին, քաղաքի միջնակարգ գպրոցների աշակերտներին երկու սեռից և ուրիշներին, թւով մի քանի հազար հոգու, խմբերով: Այդ նոյն օրը ներկայացաւ Վեհին մի պատգամաւորութիւն Գանձակից, Երեկոյեան ներկայացան Վեհի ընդունելութեան կարգադիր մասնաժողովի անդամները, որոնք չալտնեցին թէ փետր. 10 ին կաթողիկոսի պատւին ճաշկերութ պիտի լինի: Հալրիկը, սակաւն, հրաժարեց ալգ պատուից, ասելով որ եկած է Բաքու միայն իւր հօտը ալցեկելու համար: Կաթողիկոսը խորհուրդ տւեց ալգ ճաշկերութի փոխարէն ծախքը կատարել հալ փախտականների օգտին:

Փետր. 9-ին Վեհը ալցեկեց Բախաւանին, ուր դիտեց «Ա. Մանթաշեան և Լնկ.» ու «Նղբարք Միրզօյեաններ» ֆիրմաների հանքերը (վերջինիս կառավարիչ ինժեներ Վարդսեան աղուհաց մատուցեց ոսկեջրած արծաթէ ափսէի վրալ) և «Կասպեան ընկ.» հանքերը, ուր ճաշի սեղան սարքւեց: Ներկայացան Հալրիկին Բախաւանու հանքերի հալ կառավարիչները: Հալրիկը ուղղեց նոցա խօսք գիտութեան մասին, որ պիտի ծառալի արդիւնաբերութեան և առևտրին: Պատ-

րաստած ճաշկերուլթին, ուր Հալրիկը առանձին սեղանից նախադահում էր, Վեհը թաս առաջարկեց Թագաւոր Կալսեր կենաց, ապա կարգադրիչ մասնաժողովի անդամների և բանւոր մարդոց համար: Ամենքը խոտաացան հոգս քաշել իրենց հանքերի բանւորների համար. Պր. Ա. աքել Ծատուրեանց առաջարկեց յօգուտ Էջմիածնի և Երուսաղէմի վանքերի մի շաքաթական արդիւնքը իւր հանքերից, որքան և նա լինի, և պարտաւորեց իւր եղբորորդի Յովհաննէս Ծատուրեանցին նոյնը անել ամեն տարի 9-ից մինչև 15 փետրւարի, կենդանի կլինի թէ ոչ ինքը Առ. Ծատուրեանցը: Պարոն Յովհաննէս Ծատուրեանը մերձենալով Հալրիկին համբուրեց աջը և չափոնեց որ միշտ սրբութեամբ պիտի կատարի իւր հօրեղբոր կամքը: «Մանթաշեան և Ընկերութիւն» անդամներից մէկը նւիրաբերեց Վեհափառին աչդ մի օրւաչ հանքի արդիւնքը (աւելի քան 100000 փութ նաւթ). նոյնը արաւ և նաւթագործական «Արարատ» ընկերութեան անդամը: Նոյնը չափոնեցին նաև բոլոր ալլ ֆիրմաների ներկայացուցիչները, նւիրելով մի օրւաչ արդիւնքը: Ինժ. Աղամեանց առաջարկեց, աչդ օրը չաւերժացնելու համար, մասնաժողով կազմել որը խնդրամատուց լինի կառավարութեանը գրադարան-ընթերցարան հիմնելու Բալախանում բոլոր բանւորների համար, առանց խտրութեան ազգերի, և առաջարկեց մասնաժողովի նախագահ ընտրել պ. Առ. Ծատուրեանին: Վերջինս, հրաժարելով նախագահ լինելու պատւից, նւիրեց աչդ գործին 1.000 ռուբլի և առաջարկեց գորա համար ընտրել պ. Միք. Արամեանցին, որ և կատարեց:

14 փետր. Վեհափառը ժամանեց Գանձակ քաղաքը, ուր ընդունեցին իշխանութիւնները և ժողովրդի մեծ բաղմութիւն «Կեցցէ Հալրիկ» գոչումներով:

Գանձակից Վեհ. Կաթողիկոսը մեկնեց Ս. Էջմիածին:

ՍՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ: Տարիներ առաջ Սսի կաթողիկոս ընտրւած Գլխորիս արքեպ. Ալէաթեան, որպէս չափոնի է, չհաստատուեց սուլթանից, իսկ տաճիկ կառավարութեան զրդմամբ Սսի միաբանութեան կողմից ընտրւածը ժողովուրդը ապօրինի ճանաչեց: Այլ Ալէաթեան մնում էր միակ օրինաւոր ընտրւածը, որը սակաւն զատապարտւած էր Կ. Պոլսում մնալու: Փետրւարի վերջերքը Կ. Պոլսի քաղաքական և կրօնական խառը ժողովը, ս. պատրիարքի նախադահութեամբ, զբաղւեց աչդ խնդրով. տաճիկ կառավարութեան որոշ կամքի ղեմաց՝ Ալէաթեանին թող չտալ Սսի (Կիլիկիոյ) կաթողիկոս լինելու, ժողովում որոնեցին ալլ և ալլ պատճառներ նորա ընտրութիւնը անկանոն համարելու համար: Կատարեց քէպարկութիւն քաղաքական ժողովի անդամների կողմից առանձին, կրօնական ժողովի անդամներ:

րից առանձին: Արդիւնքը այս եղաւ որ վճռեց նոր ընտրութիւն կատարել, և ընտրութիւնը ընկաւ Երուսաղէմի միաբան լուսարարապետ Սահակ եպ. Խապայեանի վրայ:

ՎՐԹԱԿԱՆ ՆՈՐ ՄԻՆԻՍՏՐ-ԲՈԳՈՒԷՊՈՎ. Փետր. 13-ին բարձրագոյն հրամանով կրթական մինիստր (ի տեղի հանգուցեալ Կոմս Դելեանովի) նշանակեց Նիկողայ Պաւլովիչ Բոգոլէպով (ծնւ. 1847 թ.): Առաջնեւորում նա եղած է Մոսկւայի համալսարանի ուսկտոր (1883-ից), և չետո՞ց Մոսկւայի ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու: Նոր մինիստրը, որպէս ինքը չալտնեց, կուսակից չէ արմատական փոփոխութիւններ:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ԷՔԶԱՐԽՐ. Վրաստանի էքզարխ (գլուխը ուղղափառ եկեղեցու Կովկասեան թեմերի) Ն. Բ. Սրբազնութիւն Վլադիմիր, որ վարում էր այդ պաշտօնը 1891 թականից ի վեր, ալժամ նշանակւած լինելով Մոսկւայի և Կոլոմենի միտրոպոլիտ, նորա տեղը իբր Վրաստանի էքզարխ նշանակւած է Ն. Բ. Սրբազնութիւն Ֆլաւիան, որ մինչ այդ արքեպիսկոպոս էր Խոլմի և Վարչաւի:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՅ: (Թաւրիզի մեր չատուկ թղթակցից ստացած ենք մեծ թղթակցութիւն, թւագրած 11 մարտի, որ ժամանակը չներեց ամբողջապէս ղետեղել. հաղորդում ենք առաջմ մի քանի զլխաւոր կէտերը համառօտակի):

— Սալմաստի Հաւթան և Մահլսա գիւղերում կատարուեցին խուղարկութիւններ բաւց շատ սոսկալի կերպով. նախ Հաւթանը շրջապատեցին 500 զինուոր, ապա 200 ձիաւոր զինուորներ սարկարաստի առաջնորդութեամբ փչեցին պատերազմական շփորը, գցելով բնակիչներին սարսափի մէջ: Խուղարկեցին բոլոր հալ տները. չգտան ոչ գէնք և ոչ զաչաղներ, հակառակ տաճկաց կառավարութեան պընդուններին: Խուղարկութիւնները տեղեցին երեք օր, որի միջոցին քանդեցին գիւղական մի քանի տներ, զինուորները կողոպտում էին և բռնաբարութիւններ չկատարում: Տաճկահալ փախտակաճներից բռնեցին Մահլամում 90 հոգի, Հաւթանում 30 հոգի, որոնց տարան Խօլ իբր «զաչաղներին». զոցանից ճանապարհին շատերը մեռան: Նոյն իսկ քննիչ ուղարկւած Ֆաթի Սուլթանին վկայեց որ պարսիկների արածը «քաֆիրութիւն» էր:— Խուղարկութիւններ կատարուեցին նաև անցեալ տարի, որից չետո՞ց 200 տուն հալեր զաղթեցին Ռուսա. նոյն շարժումը սկսւած է այժմ ևս:

— Թաւրիզի հալոց առաջնորդ Սորսջեան վարդապետը, զպրոցների հոգաբարձութեան պահանջի համեմատ՝ վերջապէս ուղարկեց իւր հրաժարականը Ս. Էջմիածին. նորան ճանապարհածախք տւին 50 թուման: Առաջնորդարանում կապցած ժողովի մէջ վճռեց որ առաջնորդ նշա-

Մեկի անպատճառ ուսանողատակ եպիսկոպոս: Հ. Սառաջեանի համաձայնութեամբ տեղապահութիւնը լանձնեց Ղալալի եկեղեցու քահանայ տէր Մկրտչին:

— Համադանում չէլիսի և մութաշառի աղանդաւորների միջև եղաւ մեծ արիւնհեղութիւն, սպանւածներ երկու կողմից 700 հոգի ևն հաշուամ: **ԹՐԲԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ:** Վեհափառ Կաթողիկոսը խնդրել է թուլտուլթիւն մեր կառավարութիւնից բանակցութեան մէջ մտնելու Կ. Պոլսի ռուսաց զեսպանի հետ՝ Ռուսիայի սահմաններում ապաստանած հալ փախստականների վերադարձի մասին:

— Ախալքալաքի գաւառում և Կարսի երկրում ապրող 51 ընտանիք, տաճկահալ փախստականներից, խմբով խնդրամատուց են եղել Կովկասեան գլխաւոր իշխանութեան՝ որ ռուսահատակ ընդունեն և Կարսի երկրի «Մրէ» կոչւած պարապ հողում բնակութիւն հաստատեն: Կառավարութիւնը ալ խնդիրքը մերժեց:

ՕԳՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻՆ ՏԱՀԿԱՍՏԱՆՈՒՄ:

Բաբելից, լուճարի 5-ին «աւետիս» մանգալով տեղացի հարուստներից քսան հոգու մօտ, ժողովել է 915 ռուբլի, որից զուտ արդիւնք 895 ռ. փոխադրւել է Կ. Պոլս, ռուսաց զեսպանի միջոցով ս. պատրիարքին լանձնելու համար, տաճկահալ որւերի օգտին:

ՌՈՒՍԻԱՅԻ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ: Անցեալ 1897 թ. լուճ. 28-ին Ռուսիայում կատարւած միօրեալ մարդահամարի արդիւնքներից առաջիմ չափն է կացուցւել հետեւեալը: Ամբողջ կալսութեան ազգաբնակչութիւնն է 12^ր. 411. 736 հոգի, որից արական 63. 253. 131, իգական՝ 63. 158. 605 հոգի (աչնպէս որ ամեն 1000 արականի վրայ գալիս է 999 իգական): Ամբողջ Ռուսիայի տարածութիւնը, չհաշւելով ամենաշանաւոր ներքին ջրերը, 18.794.684 քառակասի վերստ լինելով մի քառակ. վերստի վրայ գալիս է մօտ 6,8 հոգի: Քաղաքներում բնակւում են 16.289.181 հոգի, ուրեմն՝ ընդհանուրի մօտ 12 տոկոսը: Ամենախիտ բնակութիւնը Վիսլան երկրումն է իւր տասը նահանգներով (ալսինքն Լեհաստանում), ուր մի քառ. վերստի վրայ գալիս է 84, 6 հոգի. ապա Կովկասը—23,6 հոգի, Եւրոպական Ռուսիան 22, ու Ֆինլանդիան 8,8, Թուրքաստան և Անդրկասպեան երկիր 8,9, անապատային Նահանգները 1,8, և վերջապէս Սիբիր, ուր մի քառ. վերստի վրայ գալիս է 0,5 հոգի (ալսինքն 2 քառակ. վերստի վրայ 1 հոգի): Նահանգներից ամենախիտն է Լիւբլիննահանդը, ուր մի քառ. վերստի վրայ գալիս է 130,7 հոգի և վարչաւի նահանգը 126 հոգի: Մոսկուայի նահանգում 83,2, Պոդոլեան նահանգում 82,1, Պոլտաւի նահ. 63,7, Եկատերինսուլաի նահ. 37,9, Նիժնգորոդեան նահ. 35,6 Տաւրիկեան նահ. (Ղրիմ) 27,2, Պերմի նահ.

10,4, Օրէնբուրգի նահ. 9,7, Օլոնէցի նահ. 3,2 և Արխանգելեան նահ. միայն 0,5:

Սեռի տեսակետից, թէև ընդհանուր առմամբ ամբողջ կապուած լինելով 1000 արականին գալիս է 999 իգական, բայց այլ և այլ մասերում ալիք չարաքերութիւնները շատ տարբեր են: Եւրոպական Ռուսիայի նահանգներում 1000 արականին գալիս է 1.028 իգական, Ֆինլանդիայում 1.022, Լեհաստանում 986, Սիբիրում 937, Կովկասում 895, անապատային նահանգներում 894, Թուրքեստանում և Անդրկասպ. երկրում 836: Իգականը ամենագերակշիռն է Եւրոսլաւի նահ., ուր 1000 արականին գալիս է 1330 իգական, և ամենափոքրը Պրիմորսկի երկրում՝ 1000 արականին 455 իգական: Սախալին կղզում 1000 արականին ընկնում է 148 իգական, բայց, ինչպէս չափոնի է, Սախալինը արտարավայր է: Վաղաքները մէջ իգականը գերակշիռ է Արխանգելսկում, ուր 1000 արականին գալիս է 1-111 իգ., Նէժինում 1.137, Կալինում 1.164 իսկ արականը գերակշիռ է Պետերբուրգում ուր 1000 արականին գալիս է 826 իգ., Մոսկա 763, Թիֆլիս 671, Սևաստոպոլ 571, Բաթում 399, Խաբարովսկ 279, Վլադիվատոկ 186:

ՍԻԲԻՐԻ ՆԻ ՄԻՋԻՆ-ԱՍԻԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ. Բարձրագոյն հրամանով 7-ին մարտի—

1, Իրկուտսկի գեներալ-նահանգապետութեան մէջ ալժմեանից զինւորական կառավարութիւնը բաժանւում է քաղաքացիականից. կազմւում է մի զինւորական շրջան Տոբոլսկի, Տոմսկի, Ենիսէյսկի, Իրկուտսկի նահանգներից և Ալմուլինսկի, Սեմիպալատինսկի, Եսկուտսկի երկիրներից. ալիք զինւորական շրջանը, որ կոչւելու է ալժմեանից Սիբիրեան զինւորական շրջան, ունենալու է իւր վարչութեան կենտրոնը Օմսկ քաղաքում:

2, Սեմիբեյսկի երկիրը հանւում է Օմսկի զինւորական շրջանից և Անապատային (Ստեպնոյ) գեներալ-նահանգապետութիւնից, որպէս նաև ներքին գործոց մինիստրութեան իշխտնութիւնից, և միացւում է Թուրքեստանի զինւորական շրջանի և գեներալ-նահանգապետութեան հետ, լանձնելով կառավարութիւնը զինւորական մինիստրութեան:

3, Անդրկասպեան երկիրը հանւում է պատերազմական մինիստրի ընդհանուր կարգով անմիջական կառավարութիւնից և միացւում է Թուրքեստանի զինւորական շրջանին և ստորադրւում Թուրքեստանի ընդհանուր նահանգապետին, նույն հիմունքներով, որպէս ալիք ընդհանուր նահանգապետութեան միւս երկիրները:

4, Իրկուտսկի ընդհանուր նահանգապետին չատկացուած է Իրկուտսկի զինւորական ընդհանուր նահանգապետի կոչումը, ստորագրելով նորան ալդ ընդհանուր նահանգապետութեան մէջ եղած զօրքերը:

ԳԱՏԱԽՈՐՆԵՐԻ ԱՆՓՈՓՈԽԵԼԻՈՒԹԻՒՆԸ Անդրկովկասում: Նոր դատարանական կարգերի հիմնական սկզբունքներից մէկը այն է, որ դատաւորները իրենց վճիռները տան անկախ կերպով—հետեւելով միայն օրէնքին և իրենց խղճին: Համոզմունքը անկախօրէն չափանելը ապահովելու համար պէտք է որ դատաւորը նաեւ իւր պաշտօնում ապահով զգալ, այսինքն որ նա, օրէնքին և իւր խղճին հետեւած լինելու համար չղրկւի իւր պաշտօնից, ալ խօսքերով որ նա լինի անփոփոխելի: Ալդ ընդհանուր սկզբունքը չէր դործադրուում Ռուսիայի մի քանի երկիրներում: Այժմ, 15 մարտի, հրատարակւած է Բարձրագոյն հրաման, որով դատաւորների անփոփոխելիութեան սկզբունքի սահմանափակումը վերացրած է Անդրկովկասի և Վիսլայեան երկրում (Լեհաստան):

ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԱՂԹ: Պաշտօնական աղբւրից իմացում է, որ Գանձակի թրքաշատ նահանգից 6000 ընտանիք խնդիրք են մատուցել կառավարութեան՝ թիւրքիա գաղթելու թուղտութիւն ստանալու համար: Ինկատի ունենալով խնդրատուների ալդ ահագին բազմութիւնը—կովկասեան իշխանութիւնները միջոցների են դիմել ալդ երևոյթի պատճառները իմանալու: Հնարաւոր են համարում, որ դա թիւրքիայի նախագծերի արդիւնք է: Գուրս քննելով հայերին իրենց երկրից—իսկ նոցանից մի քանի տասնեակ հազար հոգի կովկասումն են ապաստանւած,—թիւրքիան կամենում լինի նոցա զիւղերը և հողերը կովկասից սպասուող գաղթական թիւրքերին չատկացնել:

Աւելորդ չէ ալդ առթիւ առաջ բերել «կաւկազ» լրագրի մի լողւածից հետեւելը: Թերթը (№ 67) ասում է որ եթէ ալդ 6000 ընտանիքը գուրս գալու լինեն, «չպէտք է բոսնի բաց թողնել կախեր կամքը կատարելու համար, որով ազատ հողերը պէտք է արւեն ունի գաղթականներին: Եթէ (չարունակում է թերթը) պարապ փնայած հողերը ալդ նպատակի համար անչարմար դատուեն, ապա կարելի է հողերի փոխանակութիւն կատարել»:

Ցանկալի է որ «կաւկազ»-ը աւելի որոշ խօսէր այն մասին, թէ նա ինչպէս է հասկանում «հողերի փոխանակութիւն» խօսքը:

ԴՈՒՍՈՒՄՆԵՐԻ ԳԱՂԹ: Մի ալ գաղթ էլ կովկասից սպասուում է դուխորոների կողմից, որոնք մտադիր են գաղթել ալ պետութիւնների Յալտնի է, որ երկու տարի առաջ Ախալքալաքի գաւառի դուխորները չկամեցան հպատակւել զինւորագրութեան օրէնքին, կրօնական հիմունքներով: Ալդ անհնազանդութեան հետեւանքը եղաւ

նոցա ցրիւ տալը, որի պատճառով նոքա տնտեսական մեծ զրկանքներ կրեցին. Գաղթել ցանկացողները 3000 հոգի են:

ՀԵՐԱԿ՝ II-ի թաղման հարիւրամեակին հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կատարեց Մծխեթի մալր եկեղեցում, ուր թաղած է վրաց ազգ նախաւերջին թաղաւորը: Ներկա էին բարձրաստիճան անձեր, այլ և պատգամաւորութիւն թիֆլիսի խորհրդարանից՝ քաղաքագլուխ պ. Եւանգուլեանի գլխաւորութեամբ: Վրաց աղնականութեան մէջ ստորագրութեան թերթ չըլնեց՝ Հերակլ II-ի անունով 6 թռչակաւորներ պահելու համար այլ և այլ գպրոցներում: Հոգեհանգիստ կատարեց նաև թիֆլիսի խորհրդարանի դահլիճում և տեղական մահմեդականներին մզկիթում՝ թէ չիաների և թէ սիւնիների կողմից:

ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ: Սեծովեան նահանգում վճռում է հիմնել մի նոր քաղաք «Կրասնանա Պոլեանա» անունով:

ՊՈԼԻՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ: Թիֆլիսում պոլիտեխնիկում հիմնելու համար շարունակում են նւիրարերութիւնները: Բաժում քաղաքի խորհրդարանը վճռել է չտակացնել տարեկան 2000 ռ., Բուլթալիսը տարեկան 1000 ռուբլի, Օգուրգէթը՝ միանւագ 1000 ռուբլի, ապագային թողնելով այլ որոշումները. (Թիֆլիս-ը, որպէս հաղորդել ենք արդէն, վճռել է տալ տարեկան 30.000 ռուբլի): Գանձակ-ը չափոնել է իւր համակրութիւնները, թողնելով ապագայում որոշել մասնակցութեան չափը: Բաքում շուտով լինելու է նաւթագործների տարեկան ժողովը, ուր պիտի քննել նաև ազգ խնդիրը, աչն է թէ որքանով նաւթագործները պիտի մասնակցեն Թիֆլիսի պոլիտեխնիկումին, եթէ հիմնելու լինի: Իսկ քաղաքային խորհրդարանը ազգ խնդրի որոշելը թողել է մինչև որ Թիֆլիսի և Վլադիկավազի առաջարկները միաժամանակ կը քննեն:

Ստաւրպոլի (հիւս. Կովկաս) քաղաքային վարչութիւնը, համակրութեամբ վերաբերելով Թիֆլիսում պոլիտեխնիկում հիմնելու դադափարին, վճռեց իւր տարեկան օժանդակութեան չափը որոշել 1899 թւականին:

Թիֆլիսի քաղաքային վարկի ընկերութեան ընդհանուր ժողովը ընդունեց իւր վարչութեան առաջարկը՝ միանւագ 50.000 ռ. նւիրել, եթէ պոլիտեխնիկումը հիմնելու լինի Թիֆլիսում:

Նոյն նպատակով եղբ. Միրզոլեանների նաւթագործական ընկերութեան վարչութիւնը որոշել է բաժնետէրերի ընդհանուր ժողովին առաջարկել անցեալ տարւալ օգոստից նւիրել 25.000 ռուբլի:

Թիֆլիսի աղնականաց բանկի վերահսկող կոմիտէն վճռեց առաջարկել բանկի ընդհանուր ժողովին նւիրել նոյն գործին բանկի գլուխատնտեսական կապիտալի 10% ը, աչն է 5.700 ռ.:

ՆՈՐ ՊՈԼԻՏԵԽՆԻԿՈՒՄՆԵՐ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ: Ծրագրւած է նոր պոլիտեխնիկոսներ բանալ Վարչաւում և Կիւնում: Վարչաւումը ունենալու է 3 բաժանմունք՝ ինժեներական, մեխանիկական և քիմիական. ուսանողների թիւը որոշւած է մինչև 750: Կիւնումը ունենալու է չորս բաժանմունք՝ 1.100 ուսանողների համար աչն է՝ մեքենագէտներ 350, ինժեներներ 325, գիւղատնտեսներ 250 և քիմիկոսներ 175 ուսանող: Ուսման վարձը լինելու է տարեկան 100 ռուբլի:

ԳԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ:

—Թիֆլիս: Նորընտիր քաղաքագլուխ պ. Գէորգ Սւանդուլեան, միևնույն ժամանակահատուկները ստանալուց լետոյ պաշտօնը ստանձնեց 15 փետրւարի, իսկ առաջին անգամ խորհրդարանին նախագահեց փետրւ. 18-ին: Իւր շնորհակալական ճառի մէջ նոր քաղաքագլուխը անսովոր արաւ աչն ամենի, ինչ կատարել է իւր նախորդների օրերով քաղաքային ինքնավարութիւնը 1875-ից Թիֆլիս ներմուծելու ժամանակից՝ Իլլմալեանի, Մատիւնեանի, Կիպիւսանի՝ և Նադ. Թումանեանի օրերով: Ճառը հաւանութիւն զտաւ ընդհանրութեան և նոյն իսկ Սւանդուլեանի ընտրութեան հակառակ եղած իրաւասունների կողմից:

—Բաքու: Վաղաքային վարչութեան անդամութիւնից հերթով դուրս եկող Սափարեանի տեղ քւէարկւեցին 3 մարտի՝ նախկին օտականապետ Աղլէրէրէրէ և քաղաքային քարտուղար Սմայէնսկի: Բաւց երկուսն էլ չընտրւեցին: Սափարեանը հրամարեց քւէարկութիւնից:

ԿԵՆՍԱԾՈՇԱԿԻ ԳԱՆՁԱՐԱՆ ՆԵՐՍ. ԳՊՐՈՑՈՒՄ: Ներսիսեան զպրանոցի հոգաբարձութիւնը ձեռնարկել է զպրոցի ուսուցիչների և ալ ծառաւորների համար կենսաթոշակի զանձարան հիմնելու գործին: Կանոնադրութեան մշակումը մօտ է վերջանալուն, որից լետոյ պիտի առաջարկւի վեհ. Աթոռիկոսին ի հաստատութիւն:

Ուրախալի է տեսնել հոգաբարձութեան հոգատարութիւնը ալ մասին, բաւց չենք կարող չնկատել, որ կենսաթոշակով ապահովելը միմիայն մի զպրոցի ուսուցիչներին—տարօրինակ երևոյթ է: Անշուտ, Ներսիսեան զպրոցի հոգաբարձութեանը չէ պատկանում հոգսը ալ թեմական զպրոցների մասին. բաւց և ալս կալ, որ մեր թեմական զպրանոցներից միմիայն Թիֆլիսինն է որ ապահով վիճակ ունի: Ինչիցն է սղ. պատճառը կտակների շատ միակողմանի ուղղութիւն է: Ներսիսեան զպրանոցին կտակւում են մեծ գումարներ, իսկ Շուշաւ, Երևանի համար մտածող չկալ: Ներսէսեան զպրանոցը, զլիաւորապէս շնորհիւ ալ կտակների, ալժմ ունի տարեկան 65.000 ռ.

աւելի եկամուտ, իսկ Շուշանը, Երեանինը չունին նոյն իսկ քաւորղը այդ եկամուտի:

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԲԱՆԿ. Երեանի նահանգի Նախիջևանի գաւառի Թմրու գիւղում, (1000 տուն հայ և թուրք բնակիչ) ոստիկանութեան առաջարկով հիմնուում է գիւղական բանկը: Գիւղական համալսարանի վճռով ամեն տուն տալիս է 3 ռ. և կազմուում 3000 ռ. հիմնական գրամագրութիւն: Բանկը հիմնելուն մասնակցել կարող են նաեւ կողմնակի անձեր, զեր գալով որ և է գումար, որի համար կը ստանան 4⁰/₀: Բանկը տալու է վող 8⁰/₀-ով: Բանկը կառավարելու է գիւղացիներէ ընտրած վարչութիւնը: Գանձապահը ընտրուում է 3 տարով:

ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ ԳԻՒՂԱՏՆՏ. ԸՆԳԵՐՈՒԹԻՒՆ: Երեանում բացուեց Կապիտալական Կոփկասեան Գիւղատնտեսական Ընկերութեան ճիւղը, որը կոչւած է կարևոր դեր կատարելու Երեանեան նահանգի տնտեսական զարգացման համար, եթէ նա դործելու լինի արթնութեամբ: Այսպիսով Անգլոփրկական գիւղատնտեսական ընկերութիւններ կան Թիֆլիսում (Կենտրոն), Քուսթայիսում (ճիւղ) և Երեանում (ճիւղ):

ԿՈՎԿ. ԳԻՒՂԱՏՆՏ. ԸՆԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ (Թիֆլիս) 1897 թ. գործելու է այս նախահաշիւով՝ մուտք 11.880 ռ., ծախք 10.581 ռ.: Այսպիսով կարող ըլլալ Նախահաշիւն է՝ մուտք 18.368 ռ., ծախք 17.026 ռ.:
ՕԶԻՍԻ ԳԻՒՂԱՏ. ԳՊՐՈՅ. Գուշէթի գաւառի Օձիսի գիւղում հիմնուում է միջնակարգ գիւղատնտ. գաւրոց:

ՆԻԷՐՆԵՐ ՆԻ ԿՏԱԿՆԵՐ:

—Ալի Թ. Շահբուգադեան (Թիֆլիս) լանձնեց Թիֆլիսի քաղաքացիներն 1.000 ռուբլի բանկոթներին հիւանդանոցի համար:

—Աւետիք Բալախան Կուկուսեան (Բաքու գրամատէր, Թիֆլիսաբնակ) չառկացրել է 30.000 ռուբլի, իբր նւէր, Թիֆլիսի Մալր Եկեղեցու գաւթում պատմական եկեղեցական թանգարան կառուցանելու գործին:

—Ալէքսանդր Վահրամեան (ալլապէս՝ Վախրամով), գաւառական բժիշկ, վախճ. փեսաւարին) կտակով թողել է 17.000 ռուբլի, որից 3.000 ռ. Թիֆլիսի առաջին կլասիկական դիմադին, 3000 ռ. Թիֆլիսի առաջին իդական դիմադին, 7.000 ռ. Ներսիսեան դպրանոցում թոշակաւորներ պահելու, 4000 ռ. կրթական ալլապէս քերի համար՝ ըստ հաշիւութեան կտակակատարներին:

—Հաննա Կուսուֆ Ասիս (Նգիպտոսի Կալիէ վերաբնակած, բնիկ Հալէպցի) կտակով թողել է 800 ռուբլի արժէքով (մօտ 18.400 ֆրանկ) կաւածք Կալիէի Ս. Աստուածածինն եկեղեցուն, և 200 ռուբլի աղքատներին: (Ամբողջ կարողութիւնը ենթադրուում է մինչև 6000 ռուբլի):

ՀԱՍՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆԻ ԿՏԱԿԻ ՀԱՇԻԻԸ. Մոսկույի Լազարեան ճեմարանի վարչութիւնը ուղարկել է մեզ Սարգիս արքեպ. Հասան-Ջալալեանի կտակած գումարի հաշիւը, որից երևում է հետեւեալը. կար ցմէկն լուսար 1897 թ.—67.500 ռուբլու տոկոսաբեր թղթեր և 1.1⁹⁴ ռ. 97 կ. առ ձեռն դրամ:—Իսկ ցմէկն լուսար 1898 թ. կան տոկոսաբեր արժեթղթերով 72.000 ռ., առ ձեռն դրամ 682 ռ. 47 կ.

ԲԱՔԻԱՅ ՆԱԻԹԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՅԻՔ. վերջին ժամանակներս նկատուում է անզլիացիների կողմից ձգտում՝ Բաքուէ նաւթալին շրջանում սմուր ոտք դնելու, գնելով Բալախանու նաւթալին հորերը տեղացիներից. Այսպիսով երկու տարի առաջ անզլիական մի ընկերութիւն գնեց Առաքել Մատուրեանի հանքերի մի մասը, մի տարի առաջ նոքա գնեցին թուրք Հաջի Զէյնալ Թաղիւսից սորա նաւթալին բոլոր գործերը 5 միլիոն ռուբլով. իսկ ալժմ ահա մի անզլիական ընկերութիւն գնել է Ալ. Մանթաշեանի բոլոր նաւթալին հորերը, նաւերը և գործերը Բաքուում և Բաթումում 22 (քսանուերկու) միլիոն ռուբլով. Ալդպիսի խոշոր գումար մինչև ալժմ դեռ ևս չի տեսել ոչ մի կովկասցու աչք, և հաւանական է որ ալսպիսի առուծախսերը նոր տրամադրութիւններ ներշնչեն տեղացի նաւթագործներին:

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՖՈՆԴԻ ԽՆԴԻՐԸ. Ժամանակ առ ժամանակ տեղական մամուլի միւտրկու օրգանների մէջ հարցեր են տրուում թէ ինչ եղաւ Գրականական ֆոնդի խնդիրը: Այդ նկատողութիւնների տոնից միշտ երևում էր, որ իբր միմիայն բարի ցանկութիւն է պակասում որ «չստով» պատշաճաւոր կառավարութեանը ներկայացնելի մշակած կանոնադրութիւնը, որպէս զի ալդ համակրելի ընկերութիւնը իրադործւած տեսնենք. Սե միշտ էլ ալդ նկատողութիւնների մէջ չափունել է խուլ լանդիմանութիւն «մասնաժողովին», որին իբր թէ լանձնւած է կանոնադրութիւնը կառավարութեան առաջարկելի հաստատութիւն: Որպէս զի հասարակութիւնը ալդ մասին սխալ տեղեկութիւնների չհետեի, պարաւ ենք համարում ալդ առիթով հաղորդել հետեւեալը.

Գրականական ֆոնդ հիմնելու նախապատրաստ. վերջին ընդհ. ժողովը կալացաւ 1894 թ., հոկտեմբերին, երբ քննեց լանձնաժողովի կազմած կանոնադրութեան ծրագիրը և, միաձայնութեամբ բոլոր հրաւիրւածների, վճռեց լանձնել կանոնադրութեան նախագծի վերջնական խմբադրութիւնը ժողովի ցուցմունքների համաձայն՝ նախապատրաստական ժողովների նախագահ Աւ. Արասխանեանցին, որը ալդ անելուց չետով պիտի հրաւիրէր ժողովին մասնակցողներին մի քանիսին, վերջնական խմբադրութիւնը նոցա մօտ կարգաւ. հա-

մար, և ապա ներկայացնէր պատշաճաւոր կառավարութեան ի հաստատութիւն: Այստեղ շատ տեղին է նկատել, որ ալ բան է մի հաստատած ընկերութեան ընդհանուր ժողովի վճիռ, և ալ բան է նախապատրաստական-ընկերական մի ժողովի վճիռ. մինչդեռ առաջինը պարտաւորիչ է և ընտրւած անձը պատասխանատու է կանոնադրութեան, որ ասել է թէ օրէնքի առաջ, և պարտաւոր է վճիռները որոշած ժամանակում կատարել, երկրորդ դէպքում ընտրւածը կրում է լոկ բարոյական պարտաւորութիւններ, հետևապէս նա չէր կարող արտաքին հանգամանքները ի նկատի չառնել: Արդ, ալ ժողովները, իրենց վճիռը տալու ժամանակ, չէին կարող նախատեսել աչն խոշոր անցքերը, որ պատահեցին շատ շուտով գորանից լատոյ և որոնք անդիմադրելի արգելքներ պիտի դնէին գործին շտապով ընթացք տալուն:

Այս են ահա աչն շարժառիթները, որոնց պատճառով 1894 թ. ծրագրած կանոնադրութիւնը մինչև այժմ աննպատակաշարմար է գտնուել իշխանութեան ներկայացնելու: Աւելի հեշտ բան չէր կարող լինել քան վերցնել ու պատրաստի ծրագիրը ներկայացնել նահանգապետին, որի համար մի երկու փոքր անցնելու նկատութիւնը պէտք էր լանձն առնել, և ուրիշ ոչինչ: Բայց ալ կը նշանակէր ամենին հասկանալ բարոյական պատասխանատուութիւն ասած բանը և ոչ էլ աչն հաւատի զինը, որով ընկերակիցները պատեցին իրենց ընտրած անձին, սորան լանձնելով գործը: Այս հալեացքին հակառակ անձերը միշտ ազատ էին իրենց ժողովն ունենալ և թէկուզ նոյն մշակած ծրագիրը ներկայացնել կառավարութեան երբ և կամենային:

Ինչ վերաբերում է այսուհետեւ անկէքին, մի բան պարզ է, որ կանոնադրութեան ծրագրից պէտք է հանել մանկավարժներին վերաբերեալը և, որպէս կարծում ենք, աւելցնել մի կէտ, աչն է որ ընկերութիւնը, իւր գլխաւոր նպատակից լատոյ, ունենար նաև նպատակ՝ օժանդակութիւն տալ Լոյկասում գործող կամ հիմնելիք աչն հաստատութիւններին, որոնց նպատակն է գրագէտներին և ուսումնականներին օգնել՝ լինեն ալ հաստատութիւնները պետական և թէ ալ և ալ ազգերին պատկանող:

Ահա ալ առաջարկութիւնը՝ քննելու համար լինելու է շուտով մի խորհրդակցութիւն:

ՕՐԻՆԱԿԵԼԻ ՏԱՆՈՒՏԷՐ: Շուշաւեր մեծ հալաքն ոկ դիւզի (Բարչալուի դաւ.) տանուէր հինգ ամիս առաջ ընտրեց (վախձանդ) Մհարաբան, որը զուր և սոխրակաւ տանուէրներ թիպարից. նորա կարգադրութեամբ ամեն տոն և կիրակի օրերը խանութ երբ փակոււմ են, խիստ հսկողութիւն է նշանակել փողոցների և դաւթիների մաքրութեան հա-

մար, նորա ջանքերով հրաւիրած է բժիշկ, աղքատների համար հիմնւած է ձրի դեղատուն. մտցրած է գիւղական վարչութեան մէջ կանոնաւոր հաշւապահութիւն, հասարակաց ժողովներում ուշադրութիւն դարձնում է ոչ միայն հարուստների ալ և ամեն աղքատի խօսքին, հարկերի և ալ տուրքերի բաշխումը առաջին անգամ կատարում է կանոնաւոր կերպով. տեղական գինեվաճառութեան մէջ գործածող երկու տեսակ զիւզիւմ'ները, որոնցից մէկը 25 ֆունտանոց, միւրը 20 ֆունտանոց, որով գինեվաճառները հարստահարում էին գիւղացի արդիւնաբերողներին, վերացրած են և նոցա տեղը մտցրած հաւասար վերոն, առանձին գրոշով. տանուտէրը ստացել է հասարակութեան համաձայնութիւնը հասարակական պահեստ ունենալու համար, ուր մատչելի գներով պիտի վաճառեն խաղողի որդը բուժելու պարագաները: Հասարակութիւնը, զնահատելով իւր տանուտէրի գործունէութիւնը, նշանակել է ալժամ տարեկան 500 ռ. ռոճիկ:

ՀԱՅՍՏԱՆԱՆ ՄԱՄՈՒՆ. Ս. Էջմիածնի «Արարտ» ամսագիրը ալժամ հրատարակում է ներքին գործոց մինիստրութեան հաստատած ծրագրով: Ծրագիրը պարունակում է ալժաման հրատարակութեան բոլոր բաժինները:

Մասիս (Կ. Պոլսում, արտօնատէր Կ. Ս. Խլիճեան) նորըց սկսեց հրատարակել իրր մեծ օրաթերթ, (47-րդ տարի) աշխատակցութեամբ Գր. Զոհրապի, Հրանտ Առատուրի և ալն:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ «ՄՈՒՐՃ»-ԻՅ. Թիֆլիսի «Նովոե Աբաղրեհի» ռուսերէն լրագրում մենք ալս երկու ամուալ ընթացքում թարգմանած տեսանք «Հալ բոշաները» Գր. Վանցեանի և «Աննա» վէպը Վ. Փափագեանի: Առաջինը տպւած էր միմիայն Մուրճում, երկրորդը նախ Մուրճում և ապա արտատպեց Մուրճում լոյս տեսած նոյն հեղինակի մի շարք պատմածքների ժողովածուի մէջ («Տուրիստի չիշողութիւններ») ընդհանուր խորագրով): Այս հանդամանքները սակայն չեն չիշած չիշեալ ռուս թերթում, երեի իբր... աւելորդ մանրամասնութիւններ:

ՄԻ «ՇՆՈՐՀԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ» ՄՇԱԿ'ԻՆ. Բերլինի հալ ուսանողներից 10—15 հոգի, ըստ երեութիւն ամենից շատ համակրողները, մի նամակով ուղղած Մշակի խմբագրութեան, ալղ թերթի 25 ամեակը լրանալու և «ամենօրեալ» (?) դառնալու առիթով, հարկ են համարել. ի միջի ալլոց լալտնելու բառ առ բառ հետեեալը. «Մենք (գրում են նոքա Մշակին) չենք միանում հասարակութեան (so ?) ալն պահանջին, որ «Մշակը» բաւականապէս հիմնագրի արածը շարունակելով, ալ...» և ալն: Ալղքանը ի հարկէ լաւ է, թէն ալղ կարծիքը Մշակի բովանդակութեան ու ուղղութեան մասին տաւնեակ տարի առաջ էլ է արտա-

լալտել, և նոյն իսկ թերթի հիմնադրի ծախրաւեղ զաչրոյթը գրգռել... Բայց միայն լիշեալ ուսանողները մեծ անհեռատեսութիւն են արել, որ բաւականին որոշ խօսքերով իրենց կարծիքը Մշակի մասին չալա- նելուց լետոյ՝ դեռ Մշակին չանձնարարում են զբաղւել աւելի լուրջ խնդիրներով... Նոքա ցանկութիւն են չալանում որ Մշակը «տնտե- սական կեանքի առաջ բերած նոր պրոբլեմները աւելի որոշակի հրապարակախօսութեան առարկալ դարձնի և առանց տատանելու դառնալ զիւղացու, մշակ-հալածածի ցաւերի օրգան»։ Մարդկանց, որոնց ուղեղը միշտ բանել է անւանարկութիւնների, զրպարտու- թիւնների, ստերի և կլօւնականութիւնների շուրջը, մարդկանց, որոնք օրն ի բուն տքնում են թէ ինչպէս անւանարկեն Մուրճ-ին, որը լիշեալ ուսանողների ցանկացած պրոբլեմներից արդէն մի գրա- կանութիւն է ստեղծել—այդ մարդկանց ալիմ չանձնարարում են պաշտպանել շահերը ալն դասակարգերի, որոնք զղւել միայն կարող են՝ ազդպիսի փաստաբաններին աւելի մօտիկից ճանաչելով... Ոչ, դուք լաւ խորհուրդ չէք տալիս! Զոկ բան է, եթէ դուք առաջարկած լինէիք Մշակին կատարելապէս մատչելի թեմաներ—զբաղւել աղա-ւաղումներով, զրական զոգերին պատասպարելով և ալլն։ Ահա կար- դացիք ներքն երկու ամենաթարմ ապացոյցները։

ՄՇԱԿԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՍԻՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ։ Անցեալներում մենք չաճախ առիթներ ենք ունեցել ցոյց տալու թէ ինչպէս Մշակը սխտեմա- կան կերպով աղաւաղում է Մուրճի խօսքերը—և, ի հարկ է, որոշ նպատակներով։ Նորագոյն նմուշը այդ աղաւաղութեան հետեւալն է.

Մուրճ. «Հարկաւ՝ հաջ ընթերցող հասարակութեան համակրու- թիւնը կամ հակակրութիւնը արդարադատութեան գործում՝ Զուլալի խնդրի վերաբերեալ՝ զրականապէս ոչ մի նշանակութիւն չունին։ (Ստո- րագծումը բնագրումն է)։ Հալկական մամուլը ոչ մի ձնշում չի կա- րող գործել Ֆրանսիական երգւեալների դատարանի վրալ, և ոչ էլ հալկական հասարակաց կարծիքը կարող է արժանանալ ուշագրու- թեան նոյն իսկ Զուլալի կողմնակիցների կողմից ֆրանսիալում։ (Տես Մուրճ № 1, էջ 151)։

Մշակ. «Հալ գրողը նրա համար չէ գրում Զուլալի գործի մասին, որ ներգործի ֆրանսիական կառավարութեան վրալ, ինչպէս երե- խալարար կարծում է Մուրճի խմբագիրը...»։ (Տես Մշակ, № 26, 2-րդ երես, 2-րդ սիւն)։

Համեմատեցէք Մշակի ձեռքով կատարած Մուրճի տողերի ալդ ազատ փոխադրութիւնը, և ասացէք, ընթերցող, կարող էք երևակալել մի աւելի մեծ ստորութիւն մի թերթի կողմից, քան ալն վարմունքը, որ առանց կարմրելու իրեն թոյլ է տալիս Մշակը։

Այդպիսի զինքերով մեզ զէմ կուողը պէտք է մատնել խորին զգանքի տպագրական խօսքի պատիւը հասկացող ընթերցող հասարակութեան կողմից: Բաւց արիւր ու տեսէք որ աչդ կամովին աղաւաղումը կատարւած է մի լօղւածի մէջ, ուր խօսւում է «պառաջդիմութեան», սկզբունքներին:

Ի՞նչ դարչնութիւն...! Միակ արդարացուցիչ հանգամանքը աչդ զազրելի արարմունքի մէջ աչն է, որ աչդ դարչնութեան հեղինակն է իս. Մալումնան, ունենալով իբր աստտէնտնէր մի կողմից Ալ. Բալանթարին, միւս կողմից Տիգր. Յովհաննիսեանին, և tutti quanti... Գուցէ հարկաւոր է մի աչ տպացուց ևս—կարդացէք ճերքի տողերը: Մի ՀԱՅՈՅ ԹԵՐԹ, ՈՐ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՂՈՒԹԻՒՆ Է ՔԱՐՈՉՈՒՄ: Մեր ընթերցողները անշուշտ ուշադրութիւն դարձրած կ'լինեն Մուրճի № 1-ում «Սեպուհ» ստորագրութեամբ տպած լօղւածի վրայ Գր. Բալասեանցի «Ռոստոմ և Սալման» գրքի մասին: Յօդածագիրը, որ մեր աշխատակիցներից է, գրել և Մուրճին էր լսնձնել իւր աչդ լօղւածը՝ դրղւած աչն շատ նպաստաւոր դրախօսականից, որ լուս էր տեսել Մուրճի անցեալ տարւալ վերջին համարում նոյն գրքի մասին: «Սեպուհ» գտել էր որ մեր աշխատակից պ. Յ. Տէր-Միրաքեան, նպաստաւոր կարծիք չափնելով պ. Բալասեանցի գրքի մասին, դո՛ւ էր գնացել մի միտտիֆիկացիայի. Սեպուհ'ը երկար ցիտատներով ապացուցանում էր, որ Գր. Բալասեանցը մի գրականական գող է: Աչդ տեսակ մի հանգամանքի դիմաց՝ Մուրճի խմբագրութիւնը ընդունեց տպել վեց տալարական երես բունդ լօղւածը, որից հինգը միմիայն ցիտատներից էր բաղկացած: Աչդպէս էր պահանջում գրականութեան շահը: Ամեն մի ընթերցող կ'հասկանար մեզ ղեկավարող ազնիւ միտքը:—Մուրճի խմբագրութիւնը, թէ իրեն և թէ ընթերցող հասարակութեանը ապահովելու համար ամեն մի կասկածից, որ կարող կ'լինէր ծագել Սեպուհի առաջ բերած ցիտատների ճշտութեան մասին, Մուրճի նոյն № 1-ում (տես էջ 166) չափանեց հետեւալը. «Պարտք ևնք համարում չափնել, որ Սեպուհ ստորագրութեամբ լօղւածի մէջ առաջ բերած ցիտատների ճշտութեան համար պատասխանատուութիւնը իւր վրայ է վերցրել պ. Արշակ Մեհրաբեանը» Միմիայն աչդպիսի երաշխաւորութեամբ Մուրճը հիւրընկալեց մեզ անծանօթ «Սեպուհ»-ի լօղւածը:

Սորանից էլ աւելի զգուշութիւն, սորանից էլ աւելի հոգս գրական մաքրութիւն ապահովելու համար?—

Բայց ահա սկսւում է խաղը: Որտեղ: Մշակում: Կարդացէք Մշակի խմբագրութեան աչս «չափաբարութիւնը»:

«Շուրաւեր. Գր. Բալասեանց. Գուք հեռագրով դիմումն էք անում, որպէս զի Մուրճի խմբագրութիւնը չափնի ձեր գիրքը քննա-

դատող չօղածաղրի անունը: Ձեր պահանջը անարդար է: Ոչ մի օրինաւոր խմբադրութիւն իրան թուլ չի տալ բաց անել թղթակիցի կամ աշխատակցի անունը, եթէ ինքը չօղածաղիրը ալդ չէ ցանկանում: Եթէ ալդպիսի դէպքեր պատահել են ալս և ալն խմբադրութեան կողմից, — դա պէտք է համարել կատարեալ ստորութիւն: Մեր խորհուրդն է՝ անտես առնել այն յօդածները, որոնք քննադատութիւն չեն, այլ հայհոյանք» (Տես Մշակ, № 35, 4 ըզ երես):

Այնք ալժմ տեղը չենք համարում ծածկանունների մասին մեր հալեացքը զիմադրել Մշակի խմբադրութեան հալեացքներին, քնաւ կուսակից չլինելով շատերի ձգտումներին՝ ծածկանունների տակ թաղնւելով ալ և ալ խնտրիդներ սարքել: Ծածկանուններ զաղտնի պահելը պարտաւորիչ է միմիայն որոշ դէպքերում, և ոչ միշտ և ամենուրեք: Բաց դա՝ մի խնդիր է, որը անտես ենք առնում ալժմ: Կարեսրը ներկալումս ալն է, որ մեղնում դտնւում է մի լրագիր, որը զրականական սոսկալի գողութիւնների համար մեղադրողին խբհուրդ է տալիս անտես առնել տպագրական խոսքով կատարած մերկացումները: Մշակը զորանով բացարձակ կերպով քարողում է գրական ապականութիւն: Խնդիրը շատ լուրջ է. մեղնում փորձ են անում բանիւ և խորհրդով խրախուսել գրական գողութիւնները և արհամարել կատարած մերկացումները: Եթէ մեր զրական զասակարզը լոււ կ'մնալ գրական խարդախութիւնները ալսքան բացարձակ կերպով կատարող քարողին, որ լինում է Մշակում, ապա ալդ զասակարզը պէտք է ճանաչել զուրկ ամեն պատուից: Անբարոյականութեան քարողը չի կարող աւելի բացարձակ կերպով կատարել, քան ալդ լինում է Մշակում: Թող մեր գրական զասակարզը ընթերցող հասարակութեան առաջ չալտնի, որ նա ընկեր չէ Գր. Բալասեանին, եթէ վերջինս չարդարանալ նորա վրա՝ Մուճում բարդած մեղադրանքից: Եւ երբ ալդ մեր կողմ ապարդիւն չի անցնիլ, ապա հերթը կ'գալ զատաստանին Մշակի գլխին, որը ցանդգնութիւն ունի զրական խարդախութիւնները ալդքան բացարձակ կերպով քարողելու:

Եւ որպէս զի ամենքին հասկանալի լինի, որ Մշակը իւր ալդ անբարոյական չորդորը անում է ոչ առանց անձնական նկատումների, թող սուած լինի, որ պ. Գր. Բալասեանցը Մշակի թղթակից է, իսկ Վ. Լեւոնիլ Բաղմալկալ ամսագրում մի-գլուխ Մշակի բառաբանողը: ՄՍՈՒՐ (Նասլի, փոքր երեխաների ապաստարան) ընկերութեան հալից երեսում է, որ 1897 թ. (երբորդ տարի) ընդունւել են 147 երեխալ, (93 ընտանիքների պատկանող), որոնցից 114 ռուս, 10 հալ, 9 լե-

հացի, 8 դերմանացի, 5 վրացի և 1 հրէայ: Մի երեխայի համար օրական ծախք զալիս է 32 կոպ: Ապաստանարանը ունեցել է մուտք 5.196 ու. 92 կ., ծախս 2.524 ու. 88 կ.: Ընկերութեան հիւանդանոցում կար 22 մահճակալ, օդուել են 170 երեխա: Ղոցանից ներքին հիւանդութիւնների համար 69, սուր վարակիչ ցաւերով 101 (քութեշ 78, դիֆտերիա 23), նոցանից մեռան դեղինտերիալով 1, քութեշով 18, դիֆտերիալով 5: Ամբուլատորապէս հիւանդանոցը օգնել է 411 երեխայի: Հիւանդանոցը ծախք ունեցել է 4.457 ռուբլի 84 կ., ուրեմն ամեն մի մահճակալի զալիս է տարեկան 202 ու. 63 կ.: Հիւանդանոցը ունեցել է մուտք 7.638 ու. 83 կ., ծախս 4.457 ու. 84 կոպէկ:

ԹԻՖԼԻՍԻ վաճառականաց ժողովը մարտ 8-ին կատարեց ընտրութիւններ ծառայող անձերի. վաճառականաց աւագ վերընտրեց Ն. Ա. Դաւթեան (65 սպ. և 2 սև), ընկերներ նորան՝ Ի. Ա. Շադինեան, Ե. Մ. Յակոբեան, առևտրի և մանուֆակտուրի կոմիտէի անդամներ՝ Մ. Թամաճեան Ա. Փրիդոնեան. Ա. Մանթաշեան, Միլեան, Փ. Վարդապետեան և Կարապետեան:

Առ. 1-ն չունւ. 98 թ. Թիֆլիսի առևտրականաց վարչութիւնը ունէր հիմնական դրամագումար 153.069 ու. 51 կոպ:

ՁԻԻՆԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ. Փետրուարի վերջերքը Թիֆլիսում մի քանի օր անփքան չորդ ձիւն եկաւ, որին հաւասարը դանելու համար պէտք է զիմել մի քանի տասնեակ տարիների վիշտութեանը. վերա քաղաքամասում, օրինակ, ուր ձիւնը աւելի երկար դիմանալու պալմանների մէջ էր, ձիւնի խորութիւնը հասնում էր մինչև 14 վերջոյ, քաղաքի կենտրոնում, կտուրների վրայ, մինչև 10 վերջոյ:

ՍԻՖԻԼԻՍԸ ԴԱՂՍՏԱՆՈՒՄ. Դաղստանի Սամուրեան շրջանում բոլոր գիւղերում կան վարակածներ սիֆիլիսով, բայց դորա գլխաւոր բունը Խնով, Բորչ, Լուչէկ և Բուտուլ գիւղերումն է: 1896 թ. վկայած հիւանդներ սիֆիլիսով այդ շրջանում եղան 96 հոգի, որոնցից 82-ը Բուտուլ գիւղում (ուր 1570 արական և 1670 կին բնակիչներ կան), Պէտք է նկատել որ վկայածների թիւը իրականից քիչ է, որովհետեւ կանաւք ալդտեղ երբէք չեն բժշկուում այդ հիւանդութիւններից:

ՁԻՆԱՍՏԱՆ. Պորտ-Արտեր նաւահանգիստը (ուր ձմեռը ծովը չի սառչում) և Տալինի վան ծովախորշը Ռուսիան Չինաստանից կամենում է վերցնել կապալով 99 տարի ժամանակով:

Գերմանիան, որպէս չալտնի է, արդէն զրաւել է Յեռո-չփոռ նաւահանգիստը և նորա շրջական:

Ֆրանսիան, պոհանջներ է դրել Չինաստանին. Ֆրանսիան պահանջում է որ չինական պոստի կառավարութեան գլուխ նշանակել:

Ֆրանսիացի, ապա որ չորս որոշ պրովինցիաներ Նանցէ մեծ գետից հարաւ ոչ ոքին չը զիջեն, որ երկաթուղին Լէյֆօուից շարունակւի, երկաթուղին մտնի Իւնանի խորքերը և որ Լէյֆօու նաւահանգստում հիմնւի քարածուխի կայարան:

Անգլիան աշխատում է իւր ձեռքը գցել Չուսանը. իսկ Նապոնիան՝ Վէլիավէլ:

Եւ Չինաստանը, իւր ներքին փտութիւնը ցուց տւած լինելով չին-եապոնական պատերազմից չետոյ, այդ ամենի համար ստիպւած է միմիայն ղիպլոմատիկական բանակցութիւններով բաւականանալ...

ՅՈՒՆԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ սպանելու փորձ կատարւեց փետրւ. 26-ին (14-ին). փորձը անաջող անցաւ: Յունական մամուլի խօսելու եղանակը անաջող պատերազմից դէս չէր կարող լոյներին մի աւելի ազնիւ գործի գրդել ժողովրդի անհատներին, քան թէ աչն որ կատարւեց, Յոյները իրենք ամենաաղմկալի ցուցերով պահանջեցին պատերազմը, և չետոյ իրենց պարտութեան վրէժը ուղեցին հանել իշխող տոհմից: Ստոր վարմունք, նամանաւանդ որ հաստատ կարելի է պնդել, որ եթէ Յունաստանը առանց մեծ միջասի դուրս եկաւ գործից՝ այդ եղաւ մի մեծ չափով չնորհիւ իրենց թաղաւորի կապերին դօրեղ պետութիւնների հետ: Այդ դէպքի առիթով ժողովրդի կողմից համակրութեան ցուցերեւղան թաղաւորի համար, և մեծապէս նպատուեցին որ վերանար աչն վրէժ, որ կար թաղաւորի և ժողովրդի մեջ:

ԿՐԵՏԷ, Ռուսաց կառավարութեան առաջարկը՝ Կրետէի նահանգապետ Նչանակել լունաց թագաւորի երկրորդ որդի պրինց Գէորգին, մերժելուց չետոյ՝ սուլթանը ինքը իւր կողմից մեծ պետութիւններին առաջարկ արաւ որ նահանգապետ նշանակւի օսմանեան հպատակ մի անձ: Մեծ պետութիւնները այդ առաջարկը չընդունեցին:

Գերմանիան իւր նաւերը ետ կանչեց Կրետէի ջրերից:

Աւստրո-Ունգարիան ետ կոչեց իւր ցամաքալին զօրքերը Կրետէից, թողնելով նաւերը միայն հիւպատոսարանների պաշտպանութեան համար:

ԱՒՍՏՐԻԱ, Նոր միջխտրութիւն: Գաուչի միջխտրութիւնը հազիւ տեւեց երեք ամիս. նա հրաժարական տւեց: Միջխտր-նախագահ Նշանակւած է կոմս Թուն, Բոհեմիայի նախկին փոխար.ոան: Գաուչի հրաժարականի պատճառներն են Ունգարիայի հետ ընդհանուր կապերութեան բւլջէի մասին բաժնակցութիւնների առիթով հանդիպած դժւարութիւնները, որպէս նաև ներքին անհանգիստ զրոյթեան շարունակւելը:

ԿՈՒԲԱ, ԿՂԶԻ, ԻՍՊԱՆԻԱ, ԵՒ ՀԻՒՍ, ԱՄԵՐԻԿԱ, Իսպանիայի անկարողու-

թեան պատճառով այս երեք տարում ընկճել ապստամբութիւնը Կուբա կղզում և ինքնավարութիւն տալ այդ մեծ կղզուն, Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները պահանջներ են դնում իսպանիային, և արդէն լուրջ հիմքեր կան որ խնդիրը կարող է վերջանալ Միացեալ Նահանգների պատերազմական միջամտութիւնով լոգուա Կուբայի կատարեալ անջատման իսպանիայից: Առաջմ Միացեալ Նահանգների Նախագահ Մակ Կինլէյ մտադիր է պարլամենտից պահանջել կէս միլիոն դոլլար՝ Կուբայի ոչ-պատերազմող բնակիչներին օգնելու համար, առաջարկելով իսպանիային նոյնն անելու. եթէ իսպանիան մերժի՝ Միացեալ Նահանգները կը միջամտեն ուժով:

ՅՈՒՋՄՈՒԿԱՐԱՆՈՒՄ ԲՈՄԲԵՅՈՒՄ: Առողջապահական ծառայողներից մէկի փորձը՝ մտնել մի մահմեդականի տուն, Ռիպուռոտադ՝ում, իմանալու համար մահմեդականութեան հիւանդութեան պատճառը (որ ժանտախտ էր ենթադրում), անկարգութիւն առաջացրեց. մահմեդական ամբոխը սկսեց քարեր արձակել առողջապահական ծառայողների (անգլիացոց) վրայ. ուժեղացած լինելով զինւած ոստիկանութեան գալուստով՝ ծառայողները կրկնեցին իրենց պահանջը հիւանդին քննելու մասին, առաջարկելով ամբոխին ցրւել. վերջինս չանսաց և սկսեց ծեծել ծառայողներին. ոստիկանութիւնը չարձակում գործեց և ամբոխից 4 ին սպանեց, մի քանիսին վիրաւորեց: Յուզումը մեծացաւ. հնդիկները միացան մահմեդականներին, և ոչ մի քրիստոնեացի որ նոցա ձեռք էր ընկնում, անվնաս չէր պրծնում. երկու ղինւոր սպանւեցին: Բոմբէյում ձեռնարկեցին զինւորական միջոցների. առողջապահիկ խմբերին ուղեկցում են զինւորները: Կատարեցին բազմաթիւ կալանաւորումներ, դոցա մէջ և 2 զինւորներին սպանողները:

ԿՈՐԷԱ: Մարտի 6-ին ռուսաց կառավարչական մի ծանուցում հաղորդեց որ Կորէայի կայսր Լի և նորա կառավարութիւնը շնորհակալութիւն չափոնելով իւր ժամանակ ռուսաց կառավարութեան կողմից ցուց տւած զինւորական պաշտպանութեան համար, դտնում է, որ երկիրը կարող է ալժմ կառավարել առանց կողմնակի օգնութեան զինւորական և ֆինանսական գործում, և որ Ռուսաց Կայսեր շնորհակալութիւն չափոնելու համար Կորէայի կայսրը թուլտութիւն է խնդրել առանձին դեսպան ուղարկելու Պետերբուրգ: Առ այդ ռուս կառավարութիւնը չափոնել է որ ետ կ'կանչի իւր ֆինանսական խորհրդականին, իսկ զօրքը, դուրս բերելով կորէական ծառայութիւնից, մի առժամանակ կ'թողնի ռուսական միսսիայի կարգադրութեան շերքոյ, ի նկատի առնելով Կորէայի դեռ անորոշ զրութիւնը: Ռուսիան ալդպէս վարւելով լոյս է չափոնում որ Կորէան կ'մնայ անկախ կայսրութիւն. հակառակ դէպքում Ռուսիան պիտի պաշտպանի իւր շահերը և իրաւունքները:

ՓՈՎԱՅԻՆ ՈՅՈՒ ՈՒՎԵՂԱՑՈՒՄԸ ԵՒՐՈՊԱՑՈՒՄ: Եւրոպական քաղաքականութեան շահագրգռելը հեռաւոր ջինաստանի նկատմամբ նոր դրդում է աւել եւրոպական առաջնակարգ պետութիւններին ուժեղացնելու իրենց ծովային պատերազմական ուժերը: Այդ պատրաստութիւնները տեսնուած են ալժմ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ռուսիան: Գերմանական կառավարութիւնը պարլամէնտից պահանջեց 400 միլիոն մարկի կրեդիտ և պարլամէնտը ընդունեց առաջարկի ալդ հիմնական լօզածը 212 ձայնով ընդգէմ 139-ի: Ռուսիայում կայսերական հրամանով նոյն գործին չատկացրած է ալժ 90 միլիոն ռուբլի արտակարգ ծախս:

† ԿԱՒԱԼՈՏՏԻ (Ֆելիքս), գլուխ իտալական արմատական կուսակցութեան վախճանւեց 23 փետր. (հ. տ.), զոհ գնալով մենամարտի նոյնպէս պարլամէնտի անգամ Մակրլալի հետ: Կաւալոտտի մահը սուղ պատճառեց ամբողջ իտալիայում: Գարիբալդիի մահից վետոյ ոչ մի իտալացու մահ ալիքան խորը չի վշտացրել իտալացոյ, որքան Կաւալոտտի մահը: Հանդուցեալը գործնով 33-րդ անգամն էր մենամարտութեան դուրս եկիլ:

† ՇԻՇԿԻՆ, Իւան Իւանովիչ, չայտնի ռուս նկարիչ-պէյզաժիստ, վախճանւեց 8 մարտի, 68 տարեկան հասակում: 1-65 թ-ին նա ստացաւ ակադեմիկոսի կոչումը, իսկ 1873-ին գեղարւեստից ակադեմիան աւել նորան պրոֆեսորի կոչում: Շիշկինը մանաւանդ սիրով նկարում էր անտառը, և ալդ րանում նա համարւում էր առաջին հեղինակութիւն:

† ՍՏԱՏԻՈՎՍԿԻ, Բուխարա իգնատիւիչ, վախճանւեց մարտի սկզբին: Հանգուցեալը նախկին պետն էր Կովկասեան հաղորդակցութեանց ճանապարհների շրջանի, մինչև մօտ ժամանակներս, և ալդ ասպարիզում աչքի ընկնող գործիչ էր և շատ համակրելի անձնաւորութիւն: Թաղման համար մարմինը փոխադրւեց Թիֆլիս:

† ՍՏԵՓԱՆԵԱՆՑ Թովհանէս, (շուշեցի, Թիֆլիս վերաբնակած) վախճանւած մարտի 3-ին Սուխումում, 35-36 տարեկան հասակում: Վաճառական դասակարգի մէջ զնահաւում երիտասարդ էր, իբր կապող օղակ հաջորդական շրջանների և վաճառական դասակարգի: Նշած էր մի քանի ժամանակ հալոց ձխակ: Ղարոցի ուսուցիչ:

† ՀԱԽՈՒՄԵԱՆ, Համբարձում աղա, վախճանւած մարտի 3-ին, 65 տար. հասակում: Բնիկ շուշեցի (նախնիքը Ագուլիսի 18-րդ դարում Շուշի գաղթածներից), մի ժամանակ մեծ հարստութեան տէր: Նպաստաւոր եղաւ մանուկների կրթութեան գործին և իւր ծախքով հիմնեց իւր տանը Շուշալ առաջին օրիորդական դպրոցը, և հովանաւորող եղաւ իւր ժամանակաւ ինտելիգենտ ուժերին: Վախելում էր ժողովրդակա-

հուլիսին իբրև ազնիւ և աղուհացով մարդ, ալ նաև իբրև չատ հա-
ճելի զբուցող:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԴՐՔԵՐ

(Ուր թւական չկայ—ներկայ տարւանն է)

- 1) ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, Մելիքսեդեկ եպիսկ.—Պետրոս Շանչեանց. կենսագրու-
թիւն, պատկերով, (Արտատպած «Լուսա» հանդիսից): Թիֆլիս, տպ.
Շարաձէ. գինն է 50 կոպէկ:
- 2) ԶԱՄԱԼԻ, աշղ.—Քոռուլու հէքիաթը: Գլխի օղու և Պօլի բէկի հետ
պատահած անցքերը: Փոխադրութիւն տաճկերէնից Մասն առաջին,
Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի. 40 կոպէկ:
- 3) Ս. Հ.—Շիլլուի սպանութիւնները (Յ. Խուրլարեանի և միւսներէ՝ գործը),
զինուորական դատարանի քննութիւնը Շուշում. (Թարգ. Նով. Օբոզ.
լրագրից): Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանի, գինն է 50 կոպէկ:
- 4) ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, աշխարհաբար թարգմ. և լուսաբանեց Ստեփանէ,
Խորէն եպիսկ.—Հալոց պատմութիւն: (Հիմնովին սրբազրած և ուղ-
ղբաւ աշխարհաբար բ. տպագրութիւն): Ս. Պետերբուրգ. 1 ռուբլի
50 կոպէկ:
- 5) ՄԱՐԱՂԵԱՆ, Տաճատ քահ.—Յիսուսի Քրիստոսի երկրաւոր կեանքը և
վարդապետութիւնը, հիւսած չորս աւետարանիչներից ժամանակա-
գրական կարգով: Բաքու, տպ. Ս. Տէր-Յովհաննիսեանի, գինն է 1 ռ.
6) ФРЕНКЕЛЬ, А. С.—Средства для борьбы съ разбоемъ на Кав-
казѣ. Изд. Кавк. Юрид. О-ва. Тифлисъ. 75 կոպէկ:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ:

Մուրճ № 1. «Հաղնէի բանաստեղծութիւններ» մէջ, էջ 56,
տող 1, տպւեցաւ (ոչ՝ սորւեցաւ). էջ 64, տող 4 պէտք է լինի՝ երի-
տասարդ մը կը սիրէ աղջիկ մը, որ ուրիշ մէկ քրտասարդ կ'ընտրէ:
«Աջ ու ձախ» չօղածում, էջ 158, տող 1518՝ վերակապերով
(ոչ՝ վերակապերով). էջ 159, տող 24, փուշերը (ոչ՝ փողերը). էջ
160, տող 18, քան եթէ զօրեղ (ոչ՝ եթէ զօրեղ):

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՔ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ.	Կ.
1. ՊՈՇԵՆԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ՅԵՅԵՐ» (վէպ).	1	—
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂՂԼԱՐԳԻ)՝ «Մանուկների մարտդուլթ. զործարանների հիւանդուլթիւնները» . . .	—	05
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.—«ԽԵԽ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկե-ների կեանքից	1	—
4. ԼԷՅ.—«ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս.—«ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» . . .	—	40
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . . .	—	60
7. ՊՈՇԵՆԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.—«ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հայ բոշան. կեանքից . . .	—	15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.—«ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը . . .	—	50
10. , , , , բ. մասը	—	75
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ.—«ՍԵՒ-ԼԵՌՆՅԻՔ» (տոհմապատկ.) . . .	—	15
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԲՍԱՆԴՐ.—«ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	—	03
13. , , «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
14. , , «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	03
15. , , «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
16. , , «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	—	03
17. , , «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ»	—	03
18. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.—«ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.—«ՄԻԿՐՈԲՆԵՐԸ»	—	10
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ» . . .	—	10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ.—«ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	—	15
22. ՎՐՈՅՐ, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ»	—	20

23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.— «ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա. . . — 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ» (չբամա). . . — 50
25. ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԻ.— «ԱՐՍԷՆ ԳԻՄԱՔՍԵԱՆ» 1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.— «ԱՌԱՅ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ» 1 50
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶ.— «ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԷՊՔԵՐԸ» — 75
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», յառաջաբանով
և ընտրութեամբ ՎՐՈՅՐԻ — 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.— «ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ. — 50
30. ՂԱՐԱԶԵԱՆ, ԳԼՈՐԳ.— «ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ
Արևմտեան Եւրոպայում և Ռուսիայում» — 50
31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳ.— «ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿ. ԻՐԱԻ.
ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» — 40
32. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.— «ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ» (պատ-
կերներ) — 40
33. ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆ, ՅԱՐ.— ՇՈԹԱ ՌՈՒՍԹԱԻԵԼՈՒ «ԸՆԶԵՆԱ-
ԻՈՐԸ» արձակ պատմած, Կենսագրութիւնով . . . — 15
34. ՇԱՆԹ.— «ԴՈՒՐՄԵՅԻՆԵՐ», ՎԷՄ. — 50
35. , «ԵՐԱԶ ՕՐԵՐ» — 40
36. ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆՅ, Յ.— «ԺՈՂՈՎՐ. ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» — 25
37. ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ԹԱԴԵՈՍ ԲԺ.— «ԱՄՈՒՍԵԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱ-
ՊԱՀՈՒԹԻՒՆ» — 20
38. ԲԱԲԿԵՆՅ, Գ.— «ՆՈՐԵԿ» (վէպ) — 70
39. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.— «ԱՆՅԱԳԻ» — 15
40. ՇԱՆԹ.— «ՎԵՐԺԻՆ» (վէպ) — 60

ԲԱՑԻԱԾ Է 1898 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

XVI ԱՂԲԻԻՐ XVI

IX ՏԱՐԱԶ IX

Միամսեայ պատկերազարդ հանդէս
մանուկների, ծնողների և դաստիարակների համար:

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ
ընտանեկան ընթերցանութեան համար:

Կը հրատարակեն նոյն ուղղութեամբ եւ աշխատակիցների մասնակցութեամբ:

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ԱՂԲԻԻՐԸ լոյս է տեսնում իւրաքանչիւր ամիս 2—3 թ., տարեկան 12 №-ներ:

ՏԱՐԱԶԸ լոյս է տեսնում ամեն կիրակի, իւրաքանչիւր № 1—2 թերթ. տարեկան 48—50 №-ներ:

Ա. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ. Մանկապէս, Զրոյց, Հէքիտ, Հանապարհորդութիւն, Կենսագրութիւն, Բանաստեղծութիւն, Իրողութիւն եւ արեստ: Նոր լուրեր: Այլ եւ այլք: Զարմալիք: Մանկական, Ֆրեթէլեան, շախմատի եւ այլ խաղեր, Ռեքուսներ, Թաքանական խընդիրներ, Անեկդոտ, Հանելուկ, Երգեր նուաճութիւն:

Բ. ԲԱԺԻՆ. Կրթութեան եւ դաստիարակութեան վերաբերեալ յօդածներ եւ տեղեկութիւններ: Առաջարկութիւններ: Խորհուրդներ: Մատենախօսութիւն եւ նոր գրքեր, Խառն լուրեր: Պատասխաններ: Յայտարարութիւններ:

Առաջին կալ 1898 թ. կը տպագրեն Տարագում ի միջի ալոց Լմի Զոլայի նշանաւոր ՊԱՐԻԶ վէպը, որ դեռ լոյս չտեսած ալեքան մեծ աղմուկ է հանել աշխարհի բոլոր դրական աշխարհում և միաժամանակ քնադարի հետ տպագրում է եւրոպական բոլոր լեզուներով: Բացի ալ կը տպագրեն մի շարք վէպեր և պոէմաներ, որոնց թուումն է և՛ ՍԵԻ ՔԱՂԱՔ շատ մեծ վէպ, Բազայ բուրժուադիայի, գործարանական եւ Բալխանի գործաւորների կեանքից:

Բ. ԳՐԱՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ, վէպ Կ. Պոլսի սուլթանների կեանքից, Քաղաքական և ներքին աշխարհ Տաճկաստանի, ազգային սահմանադրութիւն: Ներկէրներ, վէզիրներ, հոգևորականութիւն և ժողովուրդ:

ԱՂԲԻԻՐԻ մէջ կը տպագրեն ԼԵՕՆ ԿԱՅՍՐ հրահանգիչ-դաստիարակիչ մանկական վէպը և մի շարք պատմական պոէմաներ, Բնագիտական քաթինը Ազգիւրի 3/4-ական մասը կը կազմէ:

Մանուկ հասակին ընթերցանելու հէքիաթներն ու զրոյցները ընտրւում են շատ մեծ խնամքով:

Մանկավարժական յօդածներ, դաստիարակների և ծնողների համար կը տպագրուեն առանձին թերթերով, եթէ բաժանորդների թիւը 1000-ից անցնի:

Առաջիկայ **1-99** թ. ԱՂԲԻՐԻ **ՊՐԷՄԻԱՆ** մի շատ շքեղ **ԱԼԲՈՄ** է, Աղբիւրից չորս անգամ մեծ գիրքով, 24 գոյնըգ-գոյն բուն գեղարւեստական նկարներով, որի նմանը մինչև այսօր չենք ընծայաբերիլ մեր բաժանորդներին:

ՏԱՐԱԶԻ պրէմիան--**ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԲԱԽՏ** մի մեծադիր խրոմօ-օլէօգրաֆ է, սքանչելի պատկեր, պատրաստուած Եւրոպայի ամենանշանաւոր գործարանում: փառայեղ զարդ հայի դահլիճին:

ԱՂԲԻՐ-ՏԱՐԱԶ հանգէտները ունին աշխատակիցներ Պետերբուրգում, Մոսկւայում, Պարիզում, Վիեննայում, Վենետիկում, Լոնդոնում, Բերլինում, Ժրնեւում, Կ. Պոլսում, Հնդկաստանում, Սիբիրում, Ամերիկայում, Եթովպիայում, Հոմում, Բուլղարիայում եւ Կովկասի բոլոր քաղաքներում:

Անցնող 1897 թ. ալի բոլոր երկիրներից տպագրուել են յօդածներ Աղբիւրում և Տարազում ու պատկերներ ալի հանգէտների համար բացառապէս պատրաստուած են Եւրոպայում:

ԱՂԲԻՐԻ տարեկան գինը **3** ռուբլի ԱԼԲՈՄ պրէմիայով չորս ռուբ. (արտասահման 5 ռ. կամ 12 ֆր.): ՏԱՐԱԶԻ տարեկան գինը **6** ռուբլի, ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԲԱԽՏ պրէմիայով եօթը ռ. (արտասահման 10 ռ. կամ 30 ֆր.):

Պրէմիաները կ'ուղարկուեն բաժանորդներին Աղբիւր և Տարազի տնտարի №№-ի հետ:

Խրաքանչիւր պրէմիան առանձին արժէ 3 ռ.: Աղբիւր-Տարազ միևնույն հասցէով գրող բաժանորդը, երկու պրէմիաների ճանապարհածախս պէտք է վճարի միայն մէկ ռուբլի:

Պրէմիաները ստանում են տարեկան բաժանորդագինը լիովին վճարելուց յետոյ:

Հասցէն՝ Тифлисъ. Редакция иллюстр. журн. „Агбуръ-Таразъ“ կամ Tiflis (Caucase) Rédaction des journaux „Agbur“ et „Taraz“.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Открыта подписка на 1898 годъ
на ежедневную политич. и литературную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

(пятнадцатый годъ изданія)

Въ 1898 г. „Новое Обозрѣніе“ будетъ выходить въ Тифлисъ, какъ и въ прошлые годы, ежедневно, по программѣ большихъ столичныхъ газетъ.

Въ истекающемъ году, въ газетѣ, кромѣ мѣстныхъ силъ, участвовали также К. С. Баранцевичъ, И. К. Вересоевъ, В. К. (Петербург. корресп.), Л-овичъ (Лондон. корресп.), Д. Н. Маминъ-Сибирякъ, М. А. Протопоповъ, акад. Тархановъ. В. Е. Чехихинъ, А. С. Хах-овъ и др.

Условія подписки: съ пересылкою и доставкою: на годъ—10 р., на полгода—6 р., на три мѣсяца—3 р. 50 к., на одинъ мѣсяць—1 р. 50 к. *За границу:* на годъ—17 р., на полгода—9 р., на три мѣсяца—5 р. (Подписка принимается не иначе какъ считая съ перваго числа любого мѣсяца). Для сельскихъ учителей льгота: подписная цѣна на годъ—7 р., пол-года—4 р.

Для годовыхъ подписчиковъ, какъ городскихъ, такъ и иногородныхъ, обращающихся непосредственно въ контору редакціи, **ДОПУСКАЕТСЯ РАЗСРОЧКА** на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится—3 р., къ 1-му марта—2 р., къ 1-му мая—3 р. и къ 1-му сентября—2 р.

Подписка и объявленія принимаются **ВЪ ТИФЛИСѢ:** въ конторѣ газеты, Баятинская ул., № 8.

Иногородные адресуютъ свои требованія: въ Тифлисъ, въ редакцію „Новаго Обозрѣнія“.

Лица, подписавшіяся на годовое изданіе „Новаго Обозрѣнія“ 1898 г. въ настоящее время, будутъ бесплатно получать газету въ текущемъ году со дня подписки.

Լոյս տեսաւ եւ վաճառուա՛մ է

„ՆՈՐ ՓՈՐՉ“

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐԶԸ

ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԲՈՎԱՆԳԿՈՒԹԵԱՄԲ

1) Առաջարանի փոխարէն:—2) Ա. Աղելեան շար չկայ (ուսուցչի յիշատակարանից):—3) Յովհաննէս Շահնազարեան Անմեղ զոհեր (կանայք Գ. Զուբարի գրեալներով):—4) Ա. Լազարեանց Զեռագիր (վէպիկ ժակ Նորմանից):—5) Յովհ. Գնունի Ինչ է կտակել իր ազգին Ա. Պուշկինը (քննական տեսութիւն):—6) Արտաշէս Մարգ թէ՛ անասուն (Մարսել Պրեւո'ի „Lettres de Femmes“-ը):—7) Օր. Կատարինէ Ներսէսեանց Խղճացք (վէպիկ—Մարսել Պրեւո'ից):—8) Ստ. Գրիգորեան Մի ուղղութիւն Գեղարեւոտական կրօնականի մէջ (Ի. Իւանովից):—9) Մելիք Իւ. Տուրգենևի Արձակ բանաստեղծութիւնները պ. Ալ. Մատուրեանի թարգմանութեամբ:—10) Խմբագրութեան կողմից:—11) Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր օրինակի գինն է ամենայն տեղ **75** կոպէկ:

Հասցէ՝ Москва, Больш. Дмитровка, д. Живаго, кв. № 2.

Иваву Шахъ-Назарянъ.

СКОРО ВЫЙДЕТЪ ИЗЪ ПЕЧАТИ

„КАВКАЗСКАЯ ЖИЗНЬ“

Художественно-литературный иллюстрированный сборникъ кн. II.

Содержаніе: I. Военно-грузинская дорога, стихотвореніе *В. Лебедева*. II. Жиквани, древнѣйшій городъ Грузіи, неизданная статья историко-археолога *Платона Іоеселіани*. III. Сельскія картинки, изъ Важа-Пшавела, съ грузинскаго, *А. Никитина*. IV. Мингрельскій языкъ (разговорный и литературный). V. Осенняя ночь, стихотвореніе *П. Опочинина*. VI. Невинная жертва, повѣсть *Раффи*, съ армянскаго. VII. Изъ кн. *Ильи Чавчавадзе*, стихотвореніе *В. Величко*. VIII. Верійское ущелье, этнографическій очеркъ *Ив. Ростомова*. IX. Кавказъ, въ экспромптахъ поэтовъ: *А. Будищева*, *В. Мазуркевича*, *Ф. Соллогуба*, *В. Шуфа* и *А. Федорова*. X. Нашествіе чалабовъ, сцены изъ армянской сельской жизни, *Левона Мануэльянца*. XI. Грузинскіе католики, неизданная статья *Луки Исарлова*. XII. Изъ Тифлисскихъ нравовъ, съ грузинскаго, *НН*. XIII. Изъ кн. *Ананія Церетели*, стихотвореніе *В. Лебедева*. XIV. Закавказская деревня (вмѣсто обзора), *Ш. Давидова*, и т. д.

Цѣна экземпляра, съ пересылкою и доставкою, 1 р. 20 к.; по выходѣ—2 руб. За коленкорový переплетъ съ золотымъ тисненіемъ—1 руб.

Принимаются объявленія.

Требованія адресовать въ книжные магазины: „Центральной книжной торговли“ и грузинск. „Общества распространенія грамотности“, или издателью *Шіо Давидову*, Тифлисъ-

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY

NEW YORK

1881

NO. 1000

1881

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
NEW YORK

NO. 1000
1881

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ 1898 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆ ԱԿՒՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԴԻՆԸ տարեկան 10 հուլիսի, կամ 30 ֆուանի:
ԴԻՄԵԼ՝ Թիֆլիս, Սերգիևսկայա փողոց, տուն № 6: Այլ քաղաքնե-
րից՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Արտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue
„MOURTCH“.

ԲԱՔԻՈՒՄ կարելի է գրել նաև պ. Ֆրիդոն Մարդանեանի մօտ (գրա-
փենեակ Ե. և Հ. Մելիքեանների):